CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ISSN 2250 – 0391

स्वाध्याय

पुस्तक ५८, वर्ष २०२१

संपादक

श्वेता प्रजापति

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

Estd. 1949

Accredited 'A' Grade by NAAC

प्राच्यविद्यामन्दिर

महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, वडोदरा

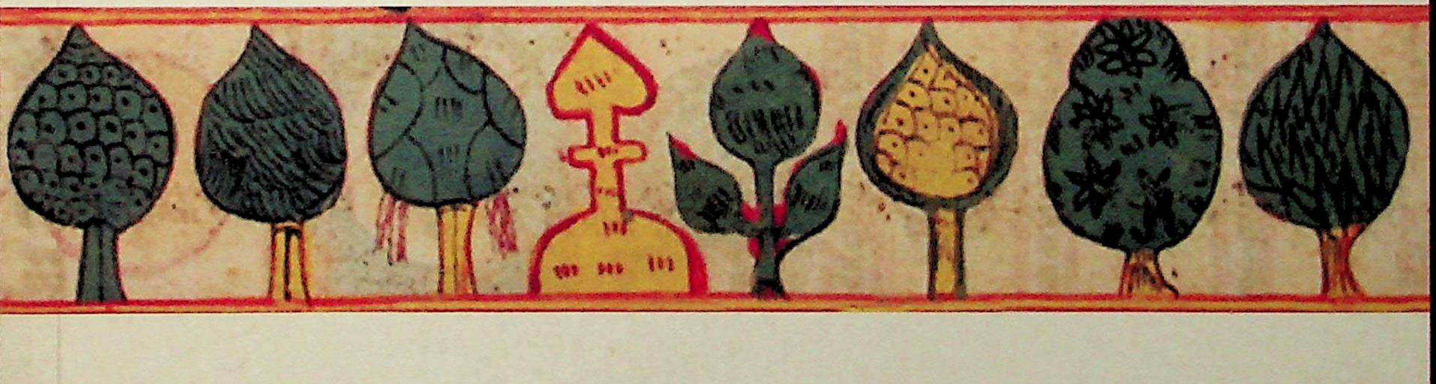

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ISSN 2250 - 0391

स्वाध्याय

SVĀDHYĀYA

Issue No. 58, Year 2021

Editor

Dr. Sweta Prajapati

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

Estd. 1949

Accredited 'A' Grade by NAAC

प्राच्यविद्यामन्दिर

Oriental Institute

The Maharaja Sayajirao University of Baroda

Vadodara - 390 001

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ISSN 2250 - 0391

Svadhyaya

Referred and Blind 'Peer-reviewed' Annual Multilingual Research Journal

Issue No. 58, Year 2021

Editor
Dr. Sweta Prajapati

Advisory Board

Prof. Ramakant Pandey
Dept. of Sahitya, Central Sanskrit University, Jaipur - Campus, Jaipur

Prof. Rabindrakumar Panda
Dept. of Sanskrit, Pali & Prakrit, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

Prof. Mansukh Moliya
Head, Dept. of Sanskrit, Saurashtra University, Rajkot

Dr. Bharat Pandya
Dept. of Gujarati, The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara

Editorial Board

Dr. J. K. Umrethiya
Dr. Ramanath Pandey
Dr. Sharmila Bagchi
Dr. Vipul Patel
Dr. Nandkishor Mishra

Address

Director
Oriental Institute
Opp. Palace Gate, Palace Road
The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara - 390 001
Phone: (+91-265) 2425121, **(M):** 9898472669
E-mail : director-oriental@msubaroda.ac.in
Website : www.msubaroda.ac.in

Subscription : ₹ 300/- Annual (For India) / $ 50 Annual (For Foreign Countries)

Note: The statements and views expressed by the authors of articles in this journal are their own and not necessarily of the Editorial Board.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्वाध्याय

पुस्तक ५८, वर्ष २०२१

अनुक्रमणिका

ગુજરાતી

૦૧. કવિકુલગુરુ કાલિદાસની સર્જક-પ્રતિભા : એમની નાટ્યસૃષ્ટિના સન્દર્ભે - વસન્તકુમાર ભટ્ટ ૧-૩૭

૦૨. ભરત ચક્રવર્તી અને પ્રસેનચંદ્રની કથા - રસીલા કડીઆ ૩૯-૬૦

૦૩. પુણ્યસાગરકૃત 'અંજનાસુંદરી ચઉપઈ'નો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ - કલ્પેશ પી. મકવાણા ૬૧-૬૯

૦૪. कारककारिका-પાણિનીય વ્યાકરણની એક અપ્રકાશિત કૃતિ - હર્ષલ ભટ્ટ ૭૧-૭૭

૦૫. મુદ્રણવાંચન(પ્રૂફરીડિંગ) ના નિયમો - જે. કે. ઉમરેઠિયા ૭૯-૯૦

हिन्दी

०६. अग्निपुराण छन्दःसार प्रकरण के संस्कृत पाठ की समीक्षा - मनसुख मोलिया ९१-९८

०७. शिग्रु का वैज्ञानिक एवं चिकित्सकीय अनुशीलन - धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी ९९-११८

०८. दुर्जनमुखचपेटिका / भागवतमण्डनम् : एक अप्रकाशित ग्रन्थ - नन्दकिशोर मिश्र ११९-१२७

संस्कृत

०९. संस्कृतवाङ्मये विद्यमानस्य मनोविज्ञानस्य प्रासङ्गिकत्वम् - रवीन्द्रकुमारः पण्डा १२९-१३४

१०. ''तस्मिन् दिने'' इति कथासङ्ग्रहस्य विहङ्गवीक्षणम् - प्रियव्रतमिश्रः १३५-१४८

११. स्थानिवल्लक्षण-लक्ष्याणि - स्वामी जपसिद्धानन्दः १४९-१७२

१२. प्राच्य-विद्यामन्दिर की वार्षिक गतिविधियाँ-२०२०-२०२१ १७३-१७६

१३. સાભાર સ્વીકાર १७७

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કવિકુલગુરુ કાલિદાસની સર્જક-પ્રતિભા : એમની નાટ્યસૃષ્ટિના સન્દર્ભે[1]

વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ*

ભૂમિકા : કવિકુલગુરુ કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ એ ત્રણ સંસ્કૃત નાટકોની રચના કરીને કેવળ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યમાં જ નહીં, પરન્તુ વિશ્વનાટ્ય-સાહિત્યમાં પોતાનું નામ સદાકાળ માટે પાંક્તેય અને અગ્રગણ્ય બનાવ્યું છે. કાલિદાસ ઈ.સ.ની પ્રથમ શતાબ્દીમાં થયા હોવાનું નવાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.[2] તદનુસાર આજે બે હજાર વર્ષો વીત્યાં પછીય આ નાટ્યકારનાં નાટકોએ क्षणे क्षणे यन्नवताम् उपैति, तदेव रूपं रमणीयतायाः । વાળી સાર્વયુગીન ''રમણીયતા'' યથાતથ જાળવી રાખી છે-તે હકીકતના ઉપલક્ષ્યમાં કાલિદાસની સર્જકચેતનામાં શું શું રમમાણ રહ્યું છે? તે વિચારવાનો ઉપક્રમ આ લેખમાં કર્યો છે. કાલિદાસે પોતાનાં ત્રણેય નાટકોમાં પ્રખ્યાત કથાવસ્તુને સ્વીકારીને પોતાનાં નાટકો લખ્યાં છે ત્યારે તેમનાં કાલજયીપણાનું રહસ્ય વિચારવા માટે સૌથી પહેલાં ધ્વન્યાલોકકાર આનન્દવર્ધનની નિમ્નોક્ત કારિકાને ઊંડાણથી સમજવાની જરૂર છેઃ-

दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् ।
सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव द्रुमाः ।। ४.४ ।।

(वृत्तिः) तथाहि विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूप-व्यङ्ग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम् ।......। यथा व्यङ्ग्यभेदसमाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां नवत्वम् उत्पद्यते, तथा व्यञ्जकभेदसमाश्रयेणापि । तत्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते । स्वयमेव सहृदयैरभ्यूह्यम् ।।[3]

સામાન્યતયા આ કારિકાનો એવો અર્થ વિચારવામાં આવ્યો છે કે ''ઉપાદાન સામગ્રી તરીકે રામાયણ અને મહાભારત(ના શકુન્તલોપાખ્યાન) આદિની કથાનું વસ્તુકંકાલ એકનું એક હોવા છતાંય,

---

'સ્વાધ્યાય' - પુ. ૫૮, વર્ષ ૨૦૨૧, પૃ. ૧-૩૭. ISSN 2250-0391

* ૨, સુરભી એપાર્ટમેન્ટ્સ, સુભાષ સોસાયટી, ઈશ્વરભુવનની પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯, Mobile : 09327700064, Email : v.k.bhatt53@gmail.com

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, (અમદાવાદ)ના દ્વિવાર્ષિક ૩૧મા જ્ઞાનસત્રમાં કાલજયી સર્જકતાની આલોચના (પ્રાચીન) વિષયક બીજી બેઠકમાં રજૂ કરેલ વક્તવ્ય, (પાલનપુર, ૨૬-૨૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૯)

૨. કાલિદાસને ગુપ્તકાળમાં એટલે કે ચોથી-પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલ માનનારો એક પક્ષ છે, જે હવે નવી પુરાતાત્ત્વિક સામગ્રીના સન્દર્ભે ગ્રાહ્ય રહ્યો નથી. દ્રષ્ટવ્યઃ- કાલિદાસ ઔર વિક્રમાદિત્ય- નવોન્મેષ, વસ્ન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, વિક્રમ યુનિવર્સિટી, ઉજ્જયિનીનું સામયિક :- વિક્રમ, સં. ડૉ. બાલકૃષ્ણ શર્મા, વૉ. ૧૭, ૨૦૧૫, પૃ. ૧-૧૫.

૩. ध्वन्यालोकः, सं. आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, १९८५, पृ. ३४१-३४३

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

તેમાં અલગ અલગ કવિઓએ જુદા જુદા વ્યઙ્ગ્યાર્થો કે જુદા જુદા વ્યંજકોનું આધાન કર્યું હોવાથી, તેમણે રચેલાં (પ્રતિમા, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અને ઉત્તરરામચરિત જેવાં) કાવ્યો નવાં ને નવાં જ લાગે છે. જેવી રીતે વૃક્ષનું થડિયું અને ડાળીઓ એનાં એ જ હોવા છતાંય, દરેક વસન્ત ઋતુમાં તેમાં અભિનવ રસકસ ભરાતાં તે(જૂનાં) વૃક્ષો પણ ફરીથી પલ્લવિત થઈને જાણે તદ્દન નવાં હોય તેમ શોભી ઊઠે છે.''

આ કારિકા ખ્યાત ઇતિવૃત્તવાળી રચનાઓ માટે કહેવાઈ છે. પરન્તુ તે કારિકામાં પ્રકટતયા અનુક્ત એવી બે વાત શબ્દબદ્ધ કરવી જરૂરી લાગે છે. જેમકે, ૧. જૂનાં કથાવૃક્ષોમાં અભિનવ વ્યઙ્ગ્યાર્થો અને વ્યંજકોનું આધાન કરીને તેને નવપલ્લવિત કરી શકાય તે વાત ખરી. પરન્તુ તેવાં કાવ્યો અજર અને અમર બની જ જાય એવું કહી શકાય તેમ નથી. એટલે અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે કોઈ પણ કાવ્ય અજર અને અમર ત્યારે જ બને કે જ્યારે પરવર્તી કાળના કવિ(ઓ)એ જીર્ણકથાનક રૂપી વૃક્ષમાં પ્રયોજેલાં વ્યઙ્ગાર્થો અને વ્યંજકોમાં જો કોઈ સાર્વયુગીન તત્ત્વને, સાર્વકાલિક અનુભવને કે સાર્વકાલિક લોકચરિતને દાખલ કરેલ હોય. તથા ૨. ઉપરની કારિકામાંથી અપ્રકટતયા એવું પણ ધ્વનિત થઈ રહ્યું છે કે કોઈ પણ ખ્યાત ઇતિવૃત્તવાળા કાવ્યની નવીનતા પ્રતીત થવામાં તેમાં વપરાયેલાં વ્યઙ્ગ્યાર્થો અને વ્યંજકોનો જેટલો ફાળો હોય છે તેનાથી સવિશેષ એ વાતનો પણ મહિમા કરવો જોઈએ કે જૂનાં વૃક્ષો રૂપી વસ્તુકંકાલો(કથાનકો)માં કોઈક શાશ્વત સમસ્યા ગૂંથાયેલી હોય છે, જેના થકી તે વસ્તુકંકાલ આન્તરિક રીતે જીવતું રહ્યું હોય છે, અને ત્યારે જ, પરવર્તી કાળના કવિઓ વડે તેમાં નવાં વ્યંજકતત્ત્વોને દાખલ કરીને તેને ફરીથી નવપલ્લવિત કરી શકાતું હોય છે.

[૧]
માલવિકાગ્નિમિત્રમ્

કાલિદાસની પ્રથમ ગણાતી નાટ્યકૃતિ તે માલવિકાગ્નિમિત્ર છે. તેનું કથાવસ્તુ કાલિદાસે પોતાના નજીકના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાંથી લીધેલું છે. ઈ.સ.પૂર્વે થયેલા ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના વંશમાં સમ્રાટ્ અશોક થઈ ગયા. ઇતિહાસ કહે છે તેમ મૌર્યવંશીયોએ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપેલ હતો. પરન્તુ કાળક્રમે, તે મૌર્યવંશીય રાજાની સેનાના સેનાપતિએ, કે જેનું નામ પુષ્યમિત્ર (કે પુષ્પમિત્ર) હતું, તેણે લશ્કરી કવાયત દરમ્યાન મૌર્ય શાસકનો નાશ કરીને, બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિનો ઝંડો ફરકાવ્યો. આ પુષ્યમિત્રનો પુત્ર તે અગ્નિમિત્ર, જે આ નાટકનો નાયક છે. પુષ્યમિત્રનું શાસન મગધ પ્રદેશમાં હતું, પણ કંઈક અણબનાવ થતાં તેમણે પોતાના પુત્ર અગ્નિમિત્રને દક્ષિણમાં રાજ કરવા મોકલી દીધો હતો. બીજી તરફ, પુષ્યમિત્રે અશ્વમેધ યાગ આરંભ્યો હતો, તેના અશ્વની રક્ષા કરવા તેણે પોતાના પૌત્ર (એટલે કે અગ્નિમિત્રના) વસુમિત્રને જ નિયુક્ત કર્યો હતો. કાલિદાસે આટલી ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ સ્વીકારીને, અલબત્ત તેને નાટકની કથાવસ્તુની પાર્શ્વભૂમાં રાખીને, આ નાટકની રચના કરી છે. તેમાં પ્રૌઢાવસ્થાએ પહોંચેલા અગ્નિમિત્રની પ્રણયલીલાઓને તેમણે નિરૂપવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

નાટ્યની ઓળખ આપતાં નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् । (ना. शा. १-१०८)[૪] આમ ત્રણેય લોકના ભાવોના અનુકીર્તનને ભરતમુનિએ નાટ્ય રૂપે ઓળખાવેલ છે. તેમણે અન્યત્ર એમ પણ કહ્યું છે કે-लोकवृत्तानुकरणं नाट्यम् एतन्मया कृतम् । उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ॥ (ना. शा. १-१०९) અર્થાત્ આ નાટ્ય લોકવૃત્તના અનુકરણ રૂપ પુરવાર થશે. ભરતમુનિના આવાં વચનોનો પોતાની પ્રતિભાથી કાલિદાસ જે મર્મ પામ્યા છે તેને તેમણે માલવિકાગ્નિમિત્રના નિમ્નોક્ત શ્લોકમાં શબ્દબદ્ધ કર્યો છેઃ-

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुष,
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते,
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ (माल. १-४)[૫]

અહીં કાલિદાસ કહે છે કે (સાંખ્યશાસ્ત્રોક્ત) સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણની વિષમાવસ્થામાંથી જે લોકચરિત ઊભું થાય છે તે વિવિધ રસોથી ભરેલું હોય છે, અને આવું જે નાટ્ય હોય છે તે જ વિભિન્ન રુચિઓવાળા જનસમુદાયનું અનેક રીતે સમારાધન કરવા શકિતમાન બનતું હોય છે. આ વચનોમાંથી એવું ધ્વનિત થાય છે કે એક નાટ્યકાર તરીકે કાલિદાસને નાટક હોવાનો મર્મ એવો લાધ્યો છે કે નિરપવાદતયા નાટક માત્રે ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા લોકોનું સમારાધન કરવાનું હોય છે તથા લોકસમુદાયમાં અનેક પ્રકારની રુચિઓ હોવાનું કારણ એ વાતમાં નિહિત છે કે લોકચરિત પોતે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાંથી ઊભું થયેલું છે. તેથી મારે, એટલે કે કાલિદાસે એવું નાટક બનાવવું જોઈએ કે જે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોથી ભરેલું હોય, અને તો જ તે વિવિધ રસોથી પરિપૂર્ણ બની શકે અને ભિન્ન રુચિવાળા લોકસમુદાયનું તે એક સમાન આરાધન કરી શકે, મનોરંજન કરી શકે છે. અહીં નાટકમાત્રની સફળતાનું રહસ્ય છુપાયેલું છે, જે કાલિદાસે પ્રથમ સોપાન ઉપર જ જાણી લીધું છે, શબ્દબદ્ધ કરી લીધું છે. આ તાત્ત્વિક વિચારધારાથી પ્રેરાઈને તેમણે માલવિકાગ્નિમિત્રની રચના કરી છે તેવું તેના કથાવસ્તુને જોવાથી તરત જ સમજી શકાય છે.

નાટક પ્રકારની કલાનું સર્જન કરવા ઉદ્યત થયેલ આ કલાકારને એ વાતની પણ પાકી ખબર છે કે નાટ્યકળા અન્ય કલાઓ કરતાં બહુ જુદી છે. શ્રવ્ય-કાવ્ય, ચિત્રકળા, નૃત્યકળા, વંશીવાદન, કે સંગીતાદિ કળાઓનું સર્જન કદાચ ''કળાને ખાતર કળા'', એટલે કે કેવળ નિજાનન્દ મેળવવા

---

૪. નાટ્યશાસ્ત્ર, સં. બલદેવ ઉપાધ્યાય, ચૌખમ્બા ઓરિએન્ટાલિયા, વારાણસી, ૧૯૮૦, પૃ. ૯

૫. કાલિદાસ ગ્રન્થાવલી, ભાગ ૨, સં. રેવાપ્રસાદ દ્વિવેદી, કાલિદાસ અકાદમી, ઉજ્જયિની, ૨૦૦૮, પૃ. ૧૦

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

માટે હોઈ શકે. પરન્તુ જો હું (કાલિદાસ) નાટકની રચના કરવા ધારતો હોઉં તો, મારે સામાજિકો અર્થાત્ તરહ તરહની મનોવૃત્તિવાળા પ્રેક્ષકોના પરિતોષનો ખ્યાલ રાખવો જોઈશે. નાટ્યકળા કેવળ નિજાનન્દ-અર્થે નથી હોતી. તેથી જ તેમણે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પ્રારમ્ભે કહ્યું છે કે- આપરિતોષાદ્ ન સાધુ મન્યે પ્રયોગ-વિજ્ઞાનમ્ (પ્રેક્ષકોને પૂરો સંતોષ ન મળે ત્યાં સુધી હું મારા પ્રયોગવિજ્ઞાનને સફળ નહીં માનું.) આ સ્પષ્ટતા ભલે તેમણે તેમના ત્રીજા ક્રમાંકે લખાયેલા નાટકમાં લખી હોય, પણ તેમને એ વાતનો અહેસાસ તો આ પહેલા ક્રમાંકે લખેલા માલવિકાગ્નિમિત્ર વખતે જ થઈ ગયો છે. સૂત્રધારે જ્યારે ઉદ્‌ઘોષણા કરી કે કાલિદાસે જેનું વસ્તુગ્રથન કર્યું છે તેવું માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનું નાટક આજે ભજવવું તેવો વિદ્વત્પરિષદે આદેશ કર્યો છે. ત્યારે પારિપાર્શ્વકે સૂત્રધારને ટોકતાં કહ્યું કે ભાસ, સૌમિલ્લ, કવિપુત્રાદિના પ્રબન્ધોને છોડીને, ''વર્તમાન'' (અર્થાત્ નવા ફૂટી નીકળેલા) કવિ કાલિદાસની રચનાને ભજવવાનો તમે કેવી રીતે વિચાર કરી શકો?[૬] કેમકે, નાટક તો સૌ પ્રેક્ષકોના સમારાધન માટે હોય છે. ત્યારે સૂત્રધારે ઉત્તર વાળ્યો કે જૂનું એટલે જ બધુંય સરસ એમ નહીં, અને નાટક નવું એટલે જ દોષવાળું એમ પણ નહીં. ખરેખર તો સાચા સહૃદય પ્રેક્ષકો એમને જ કહેવાય કે જે પરીક્ષા કર્યા પછી, જૂના અને નવા-એ બેમાંથી એકનો સ્વીકાર કરે તથા જેઓ કેવળ પારકાની બુદ્ધિએ જીવનારા હોય છે તેમને તો મૂઢ કહેવા જોઈએ.[૭] આનો સૂચિતાર્થ એવો છે કે જે નાટકકળા લોકનું સમારાધન કરી શકે તે જ સાચી કળા, પછી તે જૂની રચના હોય કે નવીન રચના. આમ નાટક રૂપી કળાનું સર્જન કરતી વેળાએ કેવળ નિજાનન્દનો ખ્યાલ રાખી શકાતો નથી. નાટ્યરચયિતાને માટે ભિન્ન રુચિવાળા પ્રેક્ષકોની સમારાધનાને ભૂલવી કદી પોસાય તેવી હોતી નથી. આથી આપણે એ જોવું જોઈશે કે કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્રમાં કેવી રીતે સામાજિકોના પરિતોષને સાધ્યો છે.

આ પહેલા નાટકમાં કાલિદાસે ત્રણ નાયિકાઓને રજૂ કરી છે. રાજા અગ્નિમિત્રની બે પૂર્વપરિણીતાઓ તે ધારિણી અને ઇરાવતી, તથા નવી ષોડશી નાયિકા તે (અજ્ઞાત રાજકુમારી) માલવિકા. આ ત્રણમાંથી પહેલી નાયિકા ધારિણી તે રજોગુણવાળી છે, તેથી તેને ઈર્ષ્યાકષાયિતા નિરૂપી છે. આ મોટી રાણી પોતાના પતિદેવ અગ્નિમિત્રની સ્ત્રીલોલુપ મનોવૃત્તિ જાણતી હોઈને, માલવિકાને સંતાડીને રાખવા સજાગ રહે છે. બીજી તરફથી, તે અંદર ખાનેથી ઇરાવતીની પણ ઈર્ષ્યા કરતી હોઈને, માલવિકાને શ્રેષ્ઠ નૃત્યાચાર્ય પાસે નૃત્યનું શિક્ષણ અપાવીને, ઇરાવતીને સ્પર્ધામાં પાછી પાડી દેવાનું પણ ઝંખતી હોય છે. બીજી નાયિકા ઇરાવતી તે તમોગુણપ્રધાન છે, તેથી તે રાજાને પોતાનો કરી લેવા માટે બહુ ઉદ્યમશીલ રહે છે, પણ તેના નસીબમાં કલહાન્તરિતા બનવાનું જ લખ્યું હતું. કેમ કે રાજાને મેળવી લેવા તેની સ્પર્ધામાં માત્ર ધારિણી જ નથી રહી, નવી ષોડશી માલવિકા પણ ઉમેરાઈ ગઈ છે.

---

૬. प्रथितयशसां भास-सौमिल्ल-कविपुत्रादीनां प्रबन्धान् अतिक्रम्य वर्तमानकवेः कृतौ बहुमानः ? ।

૭. पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् । (मालविकाग्निमित्रम्, प्रस्तावनायाम्)
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥१.२॥ (मालविकाग्निमित्रम्)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આથી જરૂર પડી ત્યારે વધુ તેજસ્વી બનવા તે આખરી દાવ રૂપે મદિરાપાન કરીને, રાજા જોડે હિંચકે ઝૂલવા પણ પહોંચી જાય છે. પણ ભાગ્ય ફૂટેલું જ હતું. રાજા અગ્નિમિત્રના નવા લફરાને તે રૂ-બ-રૂ નિહાળે છે, જેથી ખણ્ડિતાની અવસ્થાને પામેલી તે પોતાની કટિ-રશનાથી રાજાને મારવા માટે હાથ પણ ઉગામે છે. જ્યારે ત્રીજી નાયિકા માલવિકા તે સત્ત્વગુણયુક્તા હોવાથી તેને ''પરાધીના''થી માંડીને ''સ્વાધીનપતિકા'' સુધીની અવસ્થા સુધી પહોંચાડવામાં આવી છે. અહીં નાટ્યકાર કાલિદાસે લોકસામાન્યમાં જોવા મળતું ત્રૈગુણ્યના સંમિશ્રણવાળું પૂર્વપરિણીતા રાણીઓ અને નવી ષોડશીનું ત્રિકોણીય દ્વન્દ્વ રચીને, ભિન્ન રુચિવાળા જનસમૂહનું સમારાધન કરવા ધાર્યું છે. આમાં પ્રેમના ઉચ્ચ આદર્શો સાધવાનો ઉપક્રમ જ નથી. કેવળ ત્રણ ગુણોની વિષમાવસ્થામાંથી સ્ત્રીજીવનમાં ઊભી થતી ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત સ્પર્ધા, પ્રેમકલહ અને વિદૂષકના જૂઠા અને કપટથી ભરેલા ઉપાયો અને અપાયોથી યોજાતી મિલનની તરકીબો ''હવે રાજાનું શું થશે ?'' કે ''ઇરાવતી હવે શું કરી નાંખશે?''ના પ્રશ્નો ખડા કરીને, પ્રેક્ષકોને સતત અદ્ધર શ્વાસે રાખે છે. અહીં વિદૂષકે કપટથી યોજેલું માલવિકા અને રાજાનું અભિલષિત દુર્લભ મિલન પણ ક્યારેય લાંબું ટકતું નથી, કે ઇરાવતીની મદિરાપાન કરીને ઝનૂને ચઢેલી ઈર્ષ્યા પણ નિરન્તર ટકતી નથી, કેમકે આ સાચું ના-ટક છે ! અહીં દેહસૌન્દર્યના આકર્ષણથી પ્રલોભિત રહેતા રાજા અને દાસીભાવમાં જીવન ગુજારતી રાજકુમારી વચ્ચે ચાક્ષુષ-પ્રીતિથી આરંભાયેલો પ્રેમ પૂર્વપરિણીતા રાણીના ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત માનસે સર્જેલા વિવિધ અન્તરાયોમાં વારે વારે ફસાય છે, અને કુટિલ મતિવાળા વિદૂષકની તરકીબોથી વારે વારે ઉગરી પણ જાય છે ! રંગમંચ ઉપર નવી ષોડશીને મેળવવા માટે વિદૂષક જે રંગીન નવ-નવીન ધમાચકડી મચાવે છે તેના થકી કુતૂહલનું તત્ત્વ સાદ્યન્ત અખણ્ડિત રહે છે. આ નાટકમાં કાલિદાસે કયાંક દ્વિપાર્શ્વી દશ્ય-યોજના કરી છે, તો ક્યાંક કઠિન જણાતી ત્રિપાર્શ્વી દશ્ય-યોજના પણ સફળતાપૂર્વક રચી છે. આ દશ્યોનાં મંચન દરમ્યાન સકલ પ્રેક્ષાગાર કુતૂહલના દઢ પાશમાં બંધાઈને રંગમંચ ઉપર જ કેન્દ્રિત થયેલું રહે છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની આવી અનવદ્ય દશ્ય-યોજનાઓ, કે જે સમ્પૂર્ણ નાટ્યક્ષમ હોવાની સાથે તેમાં સંપૂરિત મનોહારી કુતૂહલ-તત્ત્વને કારણે પ્રેક્ષકોની જકડી રાખવામાં સદાકાળ સફળ પુરવાર થાય છે. અહીં અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાના આ પ્રેમ-પ્રસંગ દ્વારા નિરૂપાતો શૃઙ્ગાર વિદૂષકની તરકીબો અને મૂર્ખામી ભર્યા છબરડાના કારણે સર્જાતા હાસ્યથી નિરન્તર પરિપુષ્ટ થતો રહે છે. જે ત્રૈગુણ્યોદ્ભૂત લોકચરિત હોય છે તે વિવિધ રસોથી ભરેલું હોય છે, (અને જે લોકચરિત રાજદરબારી પરિવેશથી માંડીને જનસામાન્ય સુધી વત્તે ઓછે અંશે વિસ્તરેલું હોય છે) તેનું નિરૂપણ કરતાં આ નાટક વડે વિભિન્ન રુચિવાળા સામાજિકોનું સમારાધન સહજ સિદ્ધ થાય છે. જે તેને કાલજયી બનાવે છે. નાટકને જો ''અભિનેય કાવ્ય'' કહેવાયું હોય તો આ નાટકની ચિરંજીવિતાનું રહસ્ય ત્રૈગુણ્યોદ્ભૂત લોકચરિતવાળા કથાનકની સાથોસાથ, તેમાં ઠસોઠસ ભરેલી નાટ્યક્ષમતામાં છુપાયેલું છે.

આ પ્રસંગે એક બીજી મહત્ત્વની વાત કહેવી આવશ્યક છે. અગાઉ કહ્યું છે તેમ કાલિદાસે આ નાટકમાં પ્રેમના કોઈ ઉચ્ચતર આદર્શને નિરૂપવાનો ખ્યાલ રાખ્યો જ નથી. તથાપિ માલવિકાના

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પાદપ્રહારથી જે અશોકવૃક્ષનું વિકસન થતું કહેવાયું છે તેની પાછળની વ્યંજના સમજવા જેવી છે. નાટકના કથાનકમાં તો આ પ્રસંગ દાસીભાવમાં રહેલી માલવિકાની ઉચ્ચ કુલીનતા (આભિજાત્ય) ઉદ્ઘાટિત કરવાના પ્રયોજનવાળું દર્શાવાયું છે, પણ હકીકતમાં તો કાલિદાસ જે અગ્નિમિત્રને નાયક તરીકે સ્વીકાર્યો છે તે એક જરઠ વ્યક્તિ જણાય છે, તેણે બબ્બે રાણીઓ જોડે બધાં સુખ ભોગવી લીધાં છે અને તેને એક પુત્ર વસુમિત્ર એક પુત્રી વસુલક્ષ્મીની[૮] પ્રાપ્તિ પણ થઈ ચૂકી છે. વસુમિત્રને તો વળી દાદા પુષ્યમિત્રે તેમના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો રક્ષવા માટે પણ મોકલ્યો છે- તેટલો તે પરિપક્વ યોદ્ધા પણ બની ચૂક્યો છે. આટલી જિંદગી જીવ્યો પછી, તે(જરઠ)ને માલવિકા તરફના પ્રેમનું રસાયણ મળી જતાં તે જાણે પુનર્નવા બની ગયો છે ! આ વાત પ્રતીકાત્મક રીતે સૂચવવા માલવિકાના પાદપ્રહારથી અશોકવૃક્ષ મ્હોરી ઊઠ્યાનું કહેવાયું છે. આમ કાલિદાસને પોતાની પહેલી નાટ્યકૃતિમાં પ્રેમના કોઈ ઉચ્ચ આદર્શને નિરૂપવાને બદલે, વાર્ધક્યના ઉંબરે પહોંચેલા પુરુષ ઉપર પણ પ્રેમના રસાયણનો ચમત્કાર અને ઉદ્દામ મન્મથની વામગતિ જ બતાવવી છે- એવું પ્રતીત થાય છે. માનવજીવનનો આ સાર્વભૌમ અનુભવ નકારી શકાય તેવો નથી.

અહીં પ્રશ્ન તો થશે જ કે આવા નિન્દ્ય અથવા અરુચિકર વિષયનું નિરૂપણ સદાકાળ કેવી રીતે આસ્વાદ્ય બની રહ્યું હશે ? તો અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ અગ્નિમિત્ર કામુક છે, ચિત્રમાં દોરેલી સુંદર યુવતી-માલવિકા-ને જોઈને, તેનું લંપટ મન એને ભોગવવા લલચાયું છે- એમ કવિએ આરંભે જ દર્શાવ્યું છે. પણ પોતે તો નાયિકાને મેળવવા જરાય સક્રિય દેખાતો નથી, બલ્કે આ ઘરડાને ત્રીજીવાર પરણાવવા વિદૂષક જ ઈર્ષ્યાકષાયિતા બબ્બે પૂર્વપરણેતરોની સથે આટા-પાટા ખેલતો ખેલતો અગ્નિમિત્રને પ્રેમના ઉબડ-ખાબડ રસ્તે ચલાવે છે, અને સૌ પ્રેક્ષકો આજ દિન સુધી એની જ મજા માણતા રહ્યા છે. જે નાટ્યકૃતિમાં આવી શૃંગાર અને હાસ્યની અનવરત છોળો ઉડતી હોય અને જેમાં કુતૂહલનું અજસ્ર સાતત્ય હોય તે કોઈપણ પ્રદેશમાં અને કોઈ પણ સમયમાં નિઃશંક આસ્વાદ્ય બનતી જ હોય છે. આ વાતમાં અટલ વિશ્વાસ ધરાવતાં કાલિદાસે પ્રથિતયશસ્ ભાસાદિ નાટ્યકારોની સામે જે હિંમત સાથે રંગમંચ ઉપર પગ મૂક્યો છે તે અંગદનો પગ પુરવાર થયો છે.

[૨]
વિક્રમોર્વશીયમ્

કાલિદાસે રચેલી બીજી નાટ્યકૃતિ તે વિક્રમોર્વશીય છે. આ નાટકના કથાવસ્તુમાં નાયક તરીકે પૃથિવીલોકનો રાજા પુરૂરવા છે અને નાયિકા તરીકે સ્વર્ગલોકની અપ્સરા ઉર્વશી છે. વળી રાજા પુરૂરવા

૮. વસુલક્ષ્મી પુત્રી હોવાનું એટલે અનુમાન થાય છે કે અગ્નિમિત્રના પુત્રનું નામ વસુમિત્ર છે. તથા તેની દારિકા, બાલભાવમાં (છોકરમતમાં) માલવિકાનું નામ કહી દેતી વર્ણવી છે. આથી અત્યાર સુધીના સૌ અભ્યાસીઓએ તેને રાજા અગ્નિમિત્રની સાળી ગણાવી છે, તે ભૂલ ભરેલું લાગે છે. કેમ કે ધારિણીની કે ઇરાવતીની બહેન (એટલે કે રાજાની સાળી) આટલી નાની ઉમરની ના હોય, તથા તે આ રાજમહેલમાં કેમ રહેતી હશે ? એવો પ્રશ્ન મૂંઝવે તેવો છે. વળી, તેના મોંઢેથી રાજાને જે આવુત્ત એવું સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો અર્થ બનેવી હોવા ઉપરાંત, વડીલ કે ગામનો મુખી એવો પણ થાય છે. તથા આવુત્ત શબ્દને સ્થાને કેટલીક આવૃત્તિઓમાં આર્યપુત્ર અને આર્ય એવાં પાઠાન્તરો પણ નોંધાયેલાં જોવાં મળે છે. માટે તેને વસુમિત્રની નાની બહેન ગણવી સન્દર્ભોચિત જણાય છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પોતે ઇન્દ્રસખા છે તથા તેનો રથ પણ ગગનવિહારી છે. આ રાજાના વિક્રમ એટલે કે પરાક્રમથી ઉર્વશીનું હૃદય તેના પ્રત્યે આકર્ષાયું છે. આવા પાર્થિવ માનવ અને સ્વર્ગીય અપ્સરાના ભવ્ય પ્રણયનું અલૌકિક ઘટનાચક્ર જોઈને કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને મહર્ષિ અરવિન્દ યોગી જેવા સમર્થ સમાલોચકોએ આ નાટકની ભૂરિશઃ પ્રશંસા કરી છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથે લખ્યું છે કે- ''ઉર્વશી વિશ્વનું કલ્પનાગમ્ય સૌન્દર્ય છે, તે એક એવો અપ્રાપ્ય આદર્શ છે કે જેને માટે માનવઆત્મા સતત ઝંખના કરે છે. પરન્તુ આ સૌન્દર્યને એક જ વ્યક્તિ મેળવી શકે છે, જેનું મન કવિતા અને આદર્શોથી ભર્યું ભર્યું હોય, જેની કીર્તિ અને કારકિર્દી મહાકાવ્ય સમી હોય અને જેને દેવતાઓની સાથે સતત સંપર્ક અને મૈત્રી હોય.'' કવિ કાલિદાસે આવી સ્વર્ગીય અને કલ્પનાગમ્ય સૌન્દર્યની મૂર્તિ સમી ઉર્વશીને પામનાર પાર્થિવ રાજા પુરૂરવાને પ્રેક્ષકોની સામે નાયક તરીકે રજૂ કર્યો છે. આ નાયકનું કલ્પનાશીલ મન કવિતાથી ભર્યું ભર્યું છે, જેની સાક્ષી પૂરે છે આ નાટકના ચોથા અંકમાં, વિપ્રલમ્ભ શૃંગારના આલેખન માટે રચાયેલા અને પુરૂરવાના મુખમાં મૂકવામાં આવેલા શ્લોકો. કવિવર રવીન્દ્રનાથજી કદાચ અહીં એવું સૂચવી રહ્યા છે કે ઊર્મિસભર કવિતાઓના કલ્પનાવિહારમાં જ અપ્રાપ્ય સ્વર્ગલોકનું સૌન્દર્ય પામી શકાય છે. વળી, તેમણે એ પણ કીધું છે કે આવો નાયક દેવતાઓની સાથે મૈત્રી ધરાવતો અને સદેહે સ્વર્ગલોકમાં આવાગમન કરતો પણ હોવો જોઈએ. આ બીજી શરત વાસ્તવ જગત્-માં ક્યાંય મળવી શક્ય લાગતી નથી. તેથી એવો પણ વિપરીત ફલિતાર્થ કાઢવાનું મન થાય છે કે આ નાટકનું કથાવસ્તુ મનોહારી હોવા છતાંય વાસ્તવિકતાથી ઘણું દૂર છે.

આ નાટકના ધ્યાનાકર્ષક ચોથા અંકના સન્દર્ભમાં, મોટા ભાગના વિદ્વાનો એમ પણ કહી રહ્યા છે કે આ કૃતિને નાટક કહેવા કરતા, ''ઊર્મિકાવ્ય કે નૃત્યનાટિકા'' કહેવી વધુ ઉચિત રહેશે. શ્રી સુશીલ કુમાર કહે છે કે- The scene is hardly dramatic and has no action, but it reaches an almost lyric height in depicting the tumultuous ardor of undisciplined passion. આવી સમીક્ષા થકી એમ સૂચવાઈ રહ્યું છે કે - આ વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં, વિશેષે કરીને ચોથા અંકમાં કોઈ નાટ્યવેગ કે નાટ્યકાર્ય નથી. કેમકે કવિહૃદય બનેલા પુરૂરવાની અનર્ગલ કવિતાઓથી નાટ્યક્રિયા અવરુદ્ધ બનીને ઊભી છે.

ત્રીજી તરફ, મહર્ષિ અરવિન્દ ઘોષ જેવા યોગીની દૃષ્ટિએ આ નાટકમાં રૂપકાત્મક નિરૂપણ છુપાયેલું છે. જેમકે, તેનો નાયક નામે પુરૂરવા (જેનો અવાજ ઘણે દૂર સુધી, સ્વર્ગલોક સુધી વ્યાપેલો છે, તે) છે. તેની માતા ઈલા તે દૈવી-ઇચ્છા છે. [એટલે કે પુરૂરવાની માતા તે માનવમનની વિચિત્રપુત્રી છે], કેમકે તે પુરુષ હતી અને શાપવશાત્ સ્ત્રી બની હતી.[૯] પુરૂરવાનો જે પિતા બુધ હતો,

---

૯. સાયણે ઋગ્વેદ ૧૦-૯૫ની ભૂમિકામાં કહ્યું છે કે ઈળ નામનો રાજા મૃગયાર્થે પાર્વતીના વનમાં પેઠો અને પાર્વતીના શાપ થકી છ માસ માટે સ્ત્રીત્વને પામ્યો. (ઈળમાંથી ઈળા બન્યો.) આ સમયગાળામાં ચન્દ્રનો પુત્ર બુધ તે ઈળા ઉપર મોહી પડ્યો, અને તે બેમાંથી જન્મ્યો તે પુરૂરવા. બીજી તરફ, સૂર્ય અને વરુણે કોઈક યજ્ઞમાં ઉર્વશીને જોઈ, ત્યાં જ તે બેનું રેતસ્ સ્ખલિત થયું, જેને ઉર્વશીએ એક કુંભમાં ભરી લીધું. આથી તે બે દેવોએ ઉર્વશીને શાપ આપ્યો કે જા, તું મનુષ્યભોગ્યા બન. પરિણામે, પુરૂરવા અને ઉર્વશી કાળક્રમે પ્રેમમાં સંલગ્ન થઈને પતિ-પત્ની બન્યાં.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

તે પ્રેરણાજન્ય ગૂઢ જ્ઞાન છે. આમ પુરૂરવા તે ચન્દ્રનું (= મનનું) સંતાન છે, આ રીતે પુરૂરવા તે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ બન્નેનો વંશજ પુત્ર છે. હવે આ રાજા પુરૂરવા સ્વર્ગની અપ્સરા ઉર્વશીને મેળવવા માટે પોતાની માનવસ્ત્રીને (નાટકમાં ઉલ્લેખાયેલી કાશીરાજપુત્રી ઔશીનરીને) અર્થાત્ પાર્થિવ કીર્તિને છોડી દે છે, માત્ર તેને માટે તે ધર્માપેક્ષિત દાક્ષિણ્ય રાખે છે. પણ પોતાનો સાચો આત્મા તો દૈવીપણામાં તલ્લીન કરી દે છે. આવો પુરૂરવા ય પોતાની ઈપ્સિતતમ વસ્તુને અન્તરાય કે સંઘર્ષ વગર ભોગવી શકતો નથી. આથી કવિ કાલિદાસે બતાવ્યું છે કે તે પુરૂરવા અને ઉર્વશી કુમાર કાર્તિકેયના નિષિદ્ધ વનમાં અજાણતાં પ્રવેશી જાય છે, જ્યાં સ્ત્રીને આવવાની મનાઈ હતી. તે કુમારવનમાં તો કેવળ ઋષિસંસ્કૃતિની ત્યાગ અને વિરક્તિની ભાવનાને જ સ્થાન હતું ! માટે ત્યાં પ્રવેશતાંની સાથે જ ઉર્વશી પુરૂરવાની સામેથી અલોપ થઈ જાય છે, તે એક વેલીમાં ફેરવાઈ જાય છે. હવે પુરૂરવાનો આત્મા તેને પ્રકૃતિસમસ્તમાં શોધતો ફરે છે, પશુ-પક્ષી-પુષ્પ-નદી ઇત્યાદિની આકૃતિ કે ગતિવિધિઓમાં તે તેને કલ્પતો રહે છે. યદ્યપિ એમ કરવાથી ય તેને ઉર્વશી મળતી નથી. છેલ્લે અકસ્માતે કરીને હિમાલયની પુત્રી, માતા પાર્વતી(જે પ્રકૃતિસમસ્તની પાછળ રહેલો આત્મા છે, તે)ના ચરણકમળના રાગમાંથી નિપજેલો મણિ તેને હાથ લાગે છે. આ મણિના પ્રભાવે કરીને તેને વેલીમાં પરિણત થઈ ગયેલી ઉર્વશી સ્ત્રીદેહમાં પાછી મળે છે. આ નાયક-નાયિકાનો પુત્ર "આયુ" તે દૈવીતત્ત્વના સમ્બન્ધથી સર્જાયેલું ઉદાત્ત માનવજીવન છે-એમ સમજવાનું છે. આમ મહર્ષિ અરવિન્દના મતે આ નાટકમાં એક દિવ્ય અને ભવ્ય રૂપક છે, જેમાં કાલિદાસે દૈવીતત્ત્વ સાથેનો માનવનો પ્રેમ અને માનવની એષણાનું મિલન સાધ્યું છે.[૧૦]

મોટા મોટા વિદ્વાનોના ઉપર્યુક્ત વિચારો, સમાલોચનાઓ જાણીને પ્રસન્નતા અનુભવ્યા પછીય, એવો પ્રશ્ન તો થાય જ છે કે કવિ કાલિદાસના મનમાં આવું કોઈ રૂપકાત્મક દર્શન રજૂ કરવાનું અભીષ્ટ હશે ખરું ? તથા આપણા પ્રસ્તુત સન્દર્ભમાંય એ પ્રશ્ન તો ઊભો રહે જ છે કે આ નાટકમાં આવું રૂપકાત્મક નિરૂપણ હોવાથી શું તે કાલજયી બન્યું હશે ? કેમકે ઉપર્યુક્ત સમાલોચકોએ મેળવેલા વ્યંગ્યાર્થો તેમની પોત-પોતાની ભાવયિત્રી પ્રતિભાના ઉન્મેષો છે અને તેથી તેમાં આત્મલક્ષિતા પ્રવેશી છે. આવા કાવ્યાર્થો ઘડીભર સાચા પ્રતીત થતા હોય તો પણ, આ નાટ્યકૃતિની કાલજયિતાનું રહસ્ય શોધવા માટે, વસ્તુલક્ષી બનીને આ નાટકની દૈવી આધાર-સામગ્રીને ફરી તપાસીશું, તથા તેમાં તેમણે જે મૂળભૂત પરિવર્તનો કરી નાખ્યાં છે તેને જાણીશું, સમજીશું.

કાલજયી નાટકોની પાછળ કામ કરી રહેલી સર્જકચેતનાને પામવા માટે તેમના રચયિતાઓએ પસંદ કરેલાં ખ્યાત કથાનકની પુનર્યોજનામાં અને નવીનીકરણમાં જે તે નાટ્યકારની સર્જકતા શોધવી જોઈએ. કાલિદાસ વેદકથાનો આધાર લે છે તેવું વિક્રમોર્વશીયમ્ ને જોતાં લાગે છે, પણ તેમણે તેને યથાવત્ લીધી નથી. અહીં સૌથી મહત્ત્વની વાત એ છે કે વેદવચન પણ જો મનુષ્યની સંવેદનાને

૧૦. એવું લાગે છે કે મહર્ષિ અરવિન્દ પોતાના યોગ થકી પૃથિવીલોકમાં જે અતિમનસનું અવતરણ કરવા ઝંખતા હતા, તેના નિદર્શ તરીકે તેઓશ્રીને આ નાટક સ્પર્શી ગયું હશે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

અનુરૂપ ન હોય કે તેની વિરુદ્ધનું હોય તો આ નાટ્યકાર તેમાં પરિવર્તન કરે જ છે. તથા પોતાને લાધેલી શાશ્વત માનવીય સંવેદનાને પોતાની કલમથી નાટ્યકૃતિમાં અવતારે છે, જેથી દરેક યુગના પ્રેક્ષકને તે નાટક પોતાનું લાગે. નાટકમાત્રને કાલજયી બનવાની કદાચ આ પૂર્વશરત છે. કાલિદાસે વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં ઋગ્વેદના સુપ્રસિદ્ધ પુરૂરવા-ઉર્વશી સંવાદ સૂક્ત(૧૦-૯૫-૧ થી ૧૮ મન્ત્રો)માંથી કથાવસ્તુ લીધું છે. પણ વેદોક્ત કથાનકમાં લગીરેય પરિવર્તન કરવું એ નિતાન્ત અમાન્ય અને અસહ્ય જ હતું. કેમકે ભારતીય પરમ્પરામાં વેદવચનને પરમ પ્રમાણ મનાયેલ છે. વેદમન્ત્રોને ઈશ્વરનું નિઃશ્વસિત ગણીને, તેના પ્રત્યેક મન્ત્રને શાશ્વત એટલે કે ત્રિકાલાબાધિત માનવામાં આવ્યા છે. વેદમન્ત્રોમાં આપણાથી નથી પદક્રમ બદલી શકાતો કે નથી તેમાં પર્યાયવાચી શબ્દ વાપરીને, (अग्निमीळे पुरोहितम्० ને સ્થાને वह्निमीळे पुरोहितम्०) તે મન્ત્રને બોલી શકાતો. આટલી ચુસ્તીપૂર્વક જે વેદમન્ત્રો અનાદિકાળથી આપણા સુધી ઉતરી આવ્યા હોય, તેમાં સ્વલ્પાતિસ્વલ્પ પરિવર્તન કરવું સમ્ભવિત ન હતું. પરન્તુ કાલિદાસે, પોતે વેદવિહિત બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના સમર્થક અને પુરસ્કર્તા હોવા છતાંય, તે અતિદુષ્કર અને નિતાન્ત અમાન્ય કહેવાયેલું કાર્ય પણ કરવું અનિવાર્ય માન્યું છે. આ વિચારનો વધુ વિસ્તાર કરવાને બદલે, અચિરેણ આપણે પુરૂરવા-ઉર્વશી સંવાદ સૂક્તની કથાને અને તેનાં અમુક વચનોને જાણી લેવાં આવશ્યક છેઃ-

ઋગ્વેદના ૧૦.૯૫ સૂક્તમાં પુરૂરવા-ઉર્વશી સંવાદને મન્ત્રો રૂપે સંગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. તે સૂક્તની ભૂમિકા બાંધતા ભાષ્યકાર સાયણે આપેલી વિગતો અનુસાર-ઈળા અને બુધનો પુત્ર પુરૂરવા પ્રતિષ્ઠાનપુરનો રાજા બન્યો, અને પેલી શાપિત થયેલી ઉર્વશી પૃથિવી ઉપર આવી. ઉર્વશી પુરૂરવા ઉપર આસકત થઈ, પણ બે શરત સાથે તેણે પુરૂરવાનો સહવાસ મંજૂર કર્યો. પહેલી શરત હતી કે ઉર્વશી પથારી સિવાય અન્યત્ર પુરૂરવાને નગ્નાવસ્થામાં નહીં જુવે. બીજી શરત હતી કે પુરૂરવાએ ઉર્વશીએ પાળેલાં બે ઘેટાંની રખેવાળી કરવાની. ચાર વર્ષનું તેમનું દામ્પત્યજીવન વીત્યા પછી, દેવોએ ઉર્વશીને સ્વર્ગમાં પાછી બોલાવી લેવા માટે કોઈક રાત્રે પેલાં બે ઘેટાંઓની ચોરી કરી. ચોરી થતાં જોઈને, નિર્વસ્ત્ર પુરૂરવા એકદમ ઊઠીને ઘેટાંને પાછાં મેળવવા દોડ્યો. દેવોએ વીજળીનો ઝબકાર કર્યો. ઉર્વશીએ તેને પથારીની બહાર નગ્ન જોયો અને શરતનો ભંગ થયો ! ઉર્વશી પુરૂરવાને છોડીને તત્કાળ સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. હવે વિરહી બનેલો પુરૂરવા ઉર્વશીને શોધતો બધે ભટકે છે. એકદા પુરૂરવા માનસ સરોવર ઉપર અન્ય અપ્સરાઓની સાથે ઉર્વશીને જુવે છે અને ત્યાં તે બેની વચ્ચે સંવાદ થાય છે. પુરૂરવા તેને પોતાની સાથે પાછી ફરવા વારંવાર વિનવે છે. પણ કઠણ કાળજાવાળી ઉર્વશી ટસની મસ થતી નથી. બલ્કે પુરૂરવાની માંગણીને નિર્દયતાપૂર્વક ઠુકરાવે છે અને સ્ત્રીહૃદયોને ઘાતકી વરુઓનાં જેવાં હૃદયવાળાં હોવાનું જાહેર કરે છે. આ સન્દર્ભે નીચેના બે વેદમન્ત્રો જોવા આવશ્યક છે. અહીં પહેલો મન્ત્ર નિરાશ થયેલો પુરૂરવા બોલે છે અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં બીજો મન્ત્ર ઉર્વશી બોલે છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः ॥ ऋ सं. १०.९५.१४ ॥

અનુવાદ :- (પુરૂરવાઃ) આ સુદેવ (અર્થાત્ જેણે તારી સાથે ક્રીડા કરી છે તેવો તારો પતિ = હું પુરૂરવા) આજે પાછો ન ફરે એ રીતે, દૂરથી પણ ઘણે દૂર એવા દેશમાં જવા માટે પ્રપાત કરશે, (હું પડતું મૂકીશ) અથવા (ક્યાંક જઈ શકવા સમર્થ નહીં એવો હું તારો પતિ) નિર્ઋતિ = પૃથિવીના ખોળામાં સૂઈ જઈશ. અથવા [નિર્ઋતિ = પાપદેવતા = મૃત્યુના ખોળામાં સૂઈ જઈશ = મરી જઈશ], અથવા (= પછી આને = મને) ધસી આવતાં વરુઓ ખાઈ જશે.-૧૪

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति, सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ ऋ सं. १०.९५.१५ ॥

અનુવાદ :- (ઉર્વશીઃ) હે પુરૂરવસ્, તું મરીશ નહીં, તું પ્રપાત પણ ના કરીશ, અશુભ વરુઓ પણ તને મા ખાવ. સ્ત્રીઓ સાથે કરેલાં સખ્યો સાચાં હોતાં નથી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓની સાથે સખ્ય કરાય નહીં. કારણ કે તે સ્ત્રીઓનાં સખ્ય તો સાલાવૃકોનાં (જંગલી વરુઓનાં) હૃદયો જેવાં (= પોતાનાં ઉપર વિશ્વાસ રાખનારનો જ ઘાત કરનારાં) હોય છે.[૧૧]

અહીં જોઈ શકાય છે કે ઋગ્વેદમાં ઉર્વશીએ જે શબ્દોમાં નિર્મમ બનીને ક્રૂરતાપૂર્વક પુરૂરવાની માંગણીને ઠુકરાવી છે, તે કોઈ પણ વાચકને અંદરથી હલાવી મૂકે તેવી છે. વળી, ઉપર્યુક્ત શબ્દોથી ઉર્વશીએ કેવળ પોતાના વૈયક્તિક સ્વભાવને જ ઉદ્‌ઘાટિત નથી કર્યો, પણ સમગ્ર સ્ત્રીજાતિને સાલાવૃકોનાં હૃદયોવાળી કહી દીધી છે તે ભૂકંપ સર્જે એવું વિધાન છે. ''સ્ત્રીઓની સાથે સખ્ય ના હોય'' એ વેદવચન આપણા સૌના અનુભવ-વિરુદ્ધ છે, અરે ! માનવમાત્રના અસ્તિત્વની સાક્ષીની વિરુદ્ધનું છે. કવિ કાલિદાસ આવી વેદકથા વાંચીને દુભાયા લાગે છે. અનુભવ-વિરુદ્ધની અને સર્વથા અમાન્ય જ કરવી પડે તેવી વેદવાણીની સામે કાલિદાસ અસાધારણ કલ્પનાથી અભૂતપૂર્વ નાટ્યસૃષ્ટિનું સર્જન આરંભે છે. સૂત્રધાર કહે છે કે આ પરિષદે પૂર્વેના કવિઓના પ્રયોગો જોયા હશે, પણ આજે હું વિક્રમોર્વશીય નામના અપૂર્વ[૧૨] નાટકનો પ્રયોગ કરીશ.

વિક્રમોર્વશીયની નાટ્યસૃષ્ટિનો ઉઘાડ થતાં જ માલુમ પડે છે કે કેશી નામના દાનવે અપ્સરાઓના વૃન્દમાંથી ઉર્વશીનું અપહરણ કર્યું છે અને ''બચાવો.... બચાવો.... છે કોઈ સુરપક્ષપાતી વ્યક્તિ, કે જેની આકાશમાં પણ ગતિ હોય?'' એવી આર્તવાણી સંભળાય છે. સૂર્યોપસ્થાન કરીને પાછો વળેલો પ્રતિષ્ઠાનપુરનો રાજા પુરૂરવા તેમની વ્હારે ધાય છે. રમ્ભા સાથેની વાતચીતથી તેણે જાણ્યું

---

૧૧. ઋગ્વેદઃ, દશમં મણ્ડલમ્, સાયણ-ભાષ્ય-સમેતમ્, સમ્પાદક અને અનુવાદકઃ- વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, સરસ્વતી પુસ્તક ભણ્ડાર, અમદાવાદ, ૧૯૯૬, પૃ. ૧૭૭-૧૭૯

१२. सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकम् अपूर्वं प्रयोक्ष्ये । विक्रमोर्वशीयम्, साहित्य अकादेमी, दिल्ली, १९६१

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કે ઋષિમુનિઓના ઉગ્ર તપથી ભયભીત રહેતા ઇન્દ્રનું જે સુકુમાર અસ્ત્ર છે, જે રૂપગર્વિતા લક્ષ્મીનો પ્રત્યાદેશ છે, જે સ્વર્ગનો અલંકાર છે તે એમની પ્રિયસખી ઉર્વશી, કૂબેરના મહેલથી પાછી ફરતાં, અચાનક સામે આવી મળેલા હિરણ્યપુરના રહેવાસી કેશી નામના દાનવ વડે, અર્ધા રસ્તે જ ચિત્રલેખાની સાથે અપહૃત થઈને બન્દી બનાવવામાં આવી છે. અહીં જ પ્રેક્ષકોને ખબર પડે છે કે આ નાટકનો રાજા મનુષ્યલોકનો છે અને તે સ્વર્ગલોકની અપ્સરા ઉર્વશીને બચાવવા માટે તેના ગગનવિહારી રથમાં કેશી દાનવને પરાસ્ત કરવા ધસી જાય છે. જોતજોતામાં તે કેશી દાનવને પરાસ્ત કરીને, સખી ચિત્રલેખા સહિતની ઉર્વશીને લઈને હેમકૂટ પર્વત ઉપર પાછો ફરે છે. મૂર્ચ્છિત ઉર્વશી ભાનમાં આવતાં જ તે જાણે છે કે આ રાજા પુરૂરવાએ તેનું રક્ષણ કર્યું છે, ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિપાતમાં જ આ પાર્થિવ રાજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. તેના મુખમાંથી નીકળી જાય છે કે- उपकृतं खलुं दानवैः । (ખરેખર દાનવોએ તો મોટો ઉપકાર કર્યો !) આ શબ્દો સૂચવે છે કે ભાનમાં આવેલી ઉર્વશી પુરૂરવાના પરાક્રમથી, વિક્રમથી કાયમને માટે જીતાઈ જાય છે ! નાયિકા દિવ્યલોકની અપ્સરા ઉર્વશી અને નાયક પૃથિવી લોકનો માનવરાજા-ને બેની પ્રણયકથા શરૂ થાય છે. વાસ્તવ જગત્-માં સર્વથા અસમ્ભવિત એવું કથાનક લઈને ઉદ્યત થયેલા કાલિદાસનો આ નાટકમાં જે નિરૂપ્યમાણ વિષય છે તે દૈવી અપ્સરાનું અશેષ માનવીકરણ, પણ પરમ્પરાવાદી ભારતીય માનસ તેના કેન્દ્રવર્તી વિષયને યથાર્થપણે પામી શક્યું લાગતું નથી. તેથી ''આમાં તો દિવ્યાદિવ્ય કથાનું મિશ્રણ છે, આ તો વાસ્તવિક ભૂમિકા બહારનું રૂપક છે, માટે તેને તો નાટક નહીં, પણ ત્રોટક[૧૩] કહેવું જ યોગ્ય છે'' ઇત્યાદિ ગેરમાર્ગે દોરનારી શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓમાં ફસાયેલું રહ્યું છે. પરન્તુ પૂર્વોક્ત ચર્ચામાં જણાવ્યું છે તેમ, કાલિદાસ ઋગ્વેદમાં વર્ણવેલી નિષ્ઠુર અપ્સરા ઉર્વશીનું એક માનવસ્ત્રીમાં રૂપાન્તર કરવા ઉદ્યત થયા છે, કે જેથી પૃથિવીલોકના પ્રેક્ષકોને લાગણીશીલ અને પ્રેમની હૂંફ આપનારી નારીની જે સંવેદના સદાકાળથી અનુભવવા મળી છે તેના ભાવોનું અનુકીર્તન આસ્વાદ્ય બની રહે. આ નાટકમાં ઉર્વશી છે ઇન્દ્રને અધીન રહેનારી એક અપ્સરા, પણ કાલિદાસે તેને પૃથિવીલોકની અન્ય સ્ત્રીઓ જેવી જ પ્રેમમાં કદાચિત ભાન ભૂલી જનારી, માયા-મમતાથી ભરેલી, પતિ ઉપર સતત એકાધિકારની છડી પોકારતી, ઈર્ષ્યા દાખવતી, રુસણા લેતી, જરૂરી પ્રસંગે કપટનો પણ આશ્રય લઈને પતિના સાંનિધ્યમાં રહેવા ઝંખતી, અને અવરુદ્ધ માતૃત્વ છલકાતાં જેની કંચુકી પણ ભીની થઈ જતી હોય તેવાં સ્પૃહણીય પ્રસંગોની હારમાળાથી એક અશેષ નારીમાં પરિણત કરી દીધી છે. કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાને વેદમાં વર્ણિત પૂર્વોક્ત નિષ્ઠુર વચનો બોલનારી, દયાહીન ક્રૂર અપ્સરા મંજૂર નથી, તથા ઋષિઓના તપો-વિશેષથી પરિશંકિત રહેતા ઇન્દ્રના ''સુકુમાર પ્રહરણ'' રૂપ પુરાણોક્ત અપ્સરા પણ મંજૂર નથી. કેમકે એવી સ્ત્રી પૃથિવીલોકના પ્રેક્ષકોને પણ નાયિકા તરીકે મંજૂર ન થાય. મનુષ્યલોકના અનુભવ બહારની નાયિકા, પછી ભલે તે રૂપગર્વિતાઓના પ્રત્યાદેશ રૂપ ત્રિભુવનસુંદરી કેમ ન હોય. અથવા તો ત્રિકાલાબાધિત સત્યને રજૂ

---

૧૩. સાહિત્યદર્પણકારે ૧૪મી સદીમાં કહ્યું છે કે- सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥ પણ ભરત, ધનંજય કે કાલિદાસના સમયમાં ત્રોટક નામના રૂપક કે ઉપરૂપકની વિભાવના અસ્તિત્વમાં જ ન હતી.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કરનારા વેદોમાં વર્ણિત કેમ ન હોય, તેને રંગમંચ ઉપર અનન્ત પ્રયત્નોએ પણ ગ્રાહ્ય ન બનાવી શકાય તેની આ નાટ્યકારને પાકી ખબર છે. આમ કાલિદાસ પોતાની નાટ્યકલાના માધ્યમથી જાણે વેદવચનનું પ્રત્યાખ્યાન કરવા ધારતા હોય તેવું માનવીય સ્ત્રીહૃદયનું સર્જન વિક્રમોર્વશીયમાં પ્રસ્તુત કરે છે.[૧૪]

આના સમર્થનમાં કેટલાક સન્દર્ભો જોવા આવશ્યક છેઃ- (૧) કેશી દાનવના બલાત્કારી અપહરણમાંથી છોડાવેલી ઉર્વશીને અને ચિત્રલેખાને લઈને પુરૂરવા પાછો ફરે છે. ત્યારે મૂર્ચ્છિત ઉર્વશીને સાંત્વના આપતી ચિત્રલેખા તેને ઢંઢોળીને કહે છે કે અલી ઉર્વશી, શાન્ત થા, દેવોના શત્રુઓને નસાડી, ભગાડી મૂક્યા છે. ઉર્વશી ભાનમાં આવીને પૂછે છે : શું મહેન્દ્રે તેને હરાવી દીધો? તેના ઉત્તરમાં ચિત્રલેખાએ કહ્યું કે ના, મહેન્દ્રના જેવા જ પરાક્રમવાળા રાજર્ષિ પુરૂરવાએ એ કામ કર્યું છે. ત્યારે ઉર્વશીએ રાજાને ઘડીભર નિરખીને કહ્યું : ''દાનવોએ ખરેખર મોટો ઉપકાર કર્યો છે !'' અપ્સરા ઉર્વશીએ માનવ પ્રત્યે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ અનુભવેલા આકર્ષણનો પહેલો અણસાર અહીંથી મળે છે. ત્યાર પછી તો પુરૂરવાનો રથ હેમકૂટ પર્વત ઉપર સંક્ષોભ (ટકરામણ) સાથે ઉતરે છે. ત્યારે રથચક્રની ઉપમાને યોગ્ય એવા નિતમ્બવાળીના ખભાની સાથે પુરૂરવાનો ખભો સંસ્પર્શ પામે છે, જેથી રાજા રોમાંચિત થાય છે અને બોલે છે કે જાણે કામદેવ અંકુરિત થઈ ઊઠ્યા ! આ સાંભળીને ઉર્વશી શરમિંદી થઈ જાય છે અને પાસે બેઠેલી સખી ચિત્રલેખાને કહે છે કે અલી, થોડી ખસતી બેસને. વ્રીડાનો અનુભવ કરતી ઉર્વશીની માનવીય સંવેદનાનું પ્રાકટ્ય જોવા મળવાનું અહીંથી શરૂ થાય છે. છેવટે બન્નેને છૂટા પડવાની ક્ષણે, તે પોતાની એકાવલી માળા લતાવિટપમાં ભરાઈ ગયાનું બહાનું કાઢીને ફરી એકવાર પુરૂરવા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરી લે છે અને તે દ્વારા પ્રેમનું ઇજન ભેટ ધરતી જાય છે. પુરૂરવા પણ કહે છે કે રાજહંસી જેમ મૃણાલદંડમાંથી બીસતન્તુને લઈને ઊડી જાય તેમ ઉર્વશી મારું મન લઈને જતી રહી. આમ ઉર્વશીએ ધરાતલ જોડે નક્કર પ્રેમાનુરાગ બાંધ્યો છે- તેની અસંદિગ્ધ પ્રતીતિ પ્રેક્ષકોના મનમાં અંકિત થાય છે. (૨) સ્વર્ગે સીધાવેલી ઉર્વશીને રાજા પુરૂરવાને મળવાની અદમ્ય ઇચ્છા જાગે છે, તેથી બીજા અંકમાં, તે પૃથિવી ઉપરના પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં સસખી આવે છે. હવે તેને પુરૂરવાનો પ્રાસાદ ''સ્થાનાન્તરિત થયેલ સ્વર્ગ'' જેવો લાગવા માંડ્યો છે ! બીજી બાજુ રાજાને પણ ઉર્વશીને ફરી મળવાનો, જોવાનો તલસાટ જાગ્યો છે. અદૃશ્ય ઉર્વશી રાજાની પ્રેમાવિષ્ટ મનઃસ્થિતિ જુવે છે, પણ તેનું સ્ત્રીમન શંકાશીલ બને છે કે કદાચ આ કોઈ બીજી સ્ત્રીને તો નહીં ઝંખતો હોયને ? તે ઘડીભર થોડી પાછી પડી જાય છે. સખી ચિત્રલેખા તેને કહે છે પણ ખરી કે તું તારા અપ્સરા હોવાના પ્રભાવથી જ જાણી લેને કે પુરૂરવા કઈ સ્ત્રીની વાત કરી રહ્યો છે. પણ ઉર્વશી એમ કરતાં ડરે છે, તેમ કરવા જતાં કંઈક વિપરીત નીકળે તો ? આમ તે અપ્સરા હોવાથી, પુરૂરવાના મનને અન્તર્યામિની બનીને જાણી શકી હોત. પણ કાલિદાસ જ્યારે તેનું માનવીકરણ કરવા ઉદ્યત થયા છે ત્યારે પ્રેમમાં પડેલી સ્ત્રી વ્યક્તિઓમાં શંકા અને અજાણ્યાનો ડર-એવી લાગણીઓના

૧૪. જુઓ, વિક્રમોર્વશીયના સર્જકનું દર્શન, પ્રૉફે. વસન્તરાય જી. પંડ્યા, વિદ્યા (વૉ. ૧૦, પૃ. ૬-૨૩), ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૬૬

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સંચારી ભાવો પણ બતાવવા બહુ જરૂરી હોય છે. પછી તે જેવું જાણે છે કે પુરૂરવા તેના પ્રેમમાં જ ખોવાયેલો છે, ત્યારે તે તરત જ પ્રેમપત્ર લખતાં પણ ખચકાતી નથી. આ અંક દ્વારા પ્રેક્ષકોને એ જોવા મળે છે કે ઉર્વશીને હવે સ્વર્ગ અકારું થઈ પડ્યું છે અને પૃથિવીલોકની માયા તેને ક્રમશઃ તીવ્રતા સાથે જકડતી જાય છે. (૩) પુરૂરવા તરફ દઢતર બનેલા આકર્ષણનું પરિણામ ત્રીજા અંકમાં આકારિત થાય છે. સ્વર્ગલોકમાં ભરતમુનિએ ''લક્ષ્મીસ્વયંવર'' નામનું નાટક ભજવવા ધાર્યું હતું, જેમાં ઉર્વશીએ લક્ષ્મીની ભૂમિકા અદા કરવાની હતી. આ પ્રયોગ દરમ્યાન ઉર્વશી વડે ''મને પુરુષોત્તમ ઉપર સ્નેહ છે'' તેમ બોલાવાને બદલે ''મને પુરૂરવા ઉપર સ્નેહ છે'' તેમ ભૂલથી બોલી જવાય છે ! કર્તવ્યમાં ગાફેલ બનવું તે પ્રેમમાં પડ્યાની સીધી નિશાની છે. મનુષ્યોમાં જોવા મળતા આવા પ્રેમાસક્તિના દુષ્પરિણામનું આથી વધારે બીજું શું ઉદાહરણ હોઈ શકે ?! એક નિર્મમ અપ્સરાથી, અથવા ઇન્દ્રની પરાધીનતામાં જીવતી અપ્સરાથી આવી કોઈ ભૂલ થાય જ નહીં. પણ પુરૂરવાના પ્રેમમાં પડેલી આ ઉર્વશી વડે ગાફેલિયત થઈ ગઈ. ટૂંકમાં, તે હવે કહેવા પૂરતી જ અપ્સરા રહી છે. (૪) ત્રીજા અંકમાં પુરૂરવાની પૂર્વપરણેતર એવી કાશીરાજપુત્રી ઔશીનરીએ સામે ચાલીને, પ્રિયાનુપ્રસાદન-વ્રતના નિમિત્તે પોતે રાજા અને ઉર્વશીના પ્રેમપ્રકરણમાંથી પીછેહઠ જાહેર કરી દીધી છે. કવિએ ઉર્વશીને આ પ્રસંગની સાક્ષી બનાવી છે, અને તે પુરૂરવાની સ્ત્રીદાક્ષિણ્યની પ્રશંસા પણ કરે છે. સૂક્ષ્મ અર્થમાં કહીએ તો કવિએ કાશીરાજપુત્રની સ્વાર્પણશીલતા દેખાડીને ઉર્વશીમાં, એટલે કે એક સ્વર્ગીય નારીમાં માનવભાવને જ સંકોર્યો છે. (૫) ભરતમુનિના સાપથી ઉર્વશી ઇન્દ્રની પરાધીનતામાંથી છૂટી ગઈ અને રાણીની સ્વૈચ્છિક પીછેહઠ પછી નાયક-નાયિકાનું મિલન નિર્બાધ બન્યું હતું. તેથી તે બન્ને (ચોથા અંકમાં), ગન્ધમાદન વનમાં મન્દાકિની નદીના કિનારે પરસ્પરનો સહચાર માણવા નીકળ્યા છે. હવે ઉર્વશીનો દૂરારૂઢ પ્રણય સર્વથા અસહનશીલ પણ બની ચૂક્યો હતો. જેથી પુરૂરવા તે નદીની રેતમાં રમી રહેલી વિદ્યાધરની નાની દારિકાની નિર્દોષ ક્રીડા નિહાળી રહ્યો હોય છે, તેને ઉર્વશીનું ''સ્વાધીનપતિકા'' (પતિ તો બસ મારો એકલાનો જ, અને તેણે બીજી કોઈ સ્ત્રી તો શું, નાની છોકરી સામેય જોવાનું નહીં-એમ માની રહેલી પ્રેયસી) બનેલું માનસ રતિભાર પણ સહન કરી શકતું નથી. તે ગુસ્સે ભરાઈને, રોષમાં ને રોષમાં કુમારવનમાં પ્રવેશી જાય છે, જેમાં સ્ત્રીઓનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ હતો. આથી ઉર્વશી એક લતામાં ફેરવાઈ જાય છે. સુજ્ઞ પાઠક અને પ્રેક્ષક જોશે કે એક તરફ ક્યાં વેદમાં વર્ણવેલી ઉર્વશી ? કે જેની સામે પુરૂરવા પ્રેમની ભીખ માંગે છે અને તોય નિષ્ઠુરતાથી તેને તે ઠુકરાવી દે છે અને બીજી તરફ ક્યાં અહીં (વિક્રમોર્વશીયમાં) માનવીય ઈર્ષ્યાભાવથી સમ્પૂર્ણ ગ્રસિત થયેલી ઉર્વશી ? કે જેને માટે નદીની રેતીમાં રમતી દારિકાને રાજા દૂરથી ઊભો ઊભો નિહાળે છે તે પણ અસહ્ય બની જાય છે. અહીં વિશ્વસમસ્તને માટે યાદગાર બનેલું શેક્સપિયરનું વાક્ય ''અલી ઈર્ષ્યા, તારું જ નામ સ્ત્રી''[૧૫] એ યાદ આવ્યા વિના રહેતું નથી. (૬) છેલ્લા પાંચમા અંકમાં, એક વિચિત્ર હકીકતનો સ્ફોટ થાય છે. આ ઉર્વશીને ભરતમુનિ તરફથી મળેલા શાપે કરીને તે પૃથિવી લોકમાં

---

૧૫. *Hamlet* : Frailty, thy name is woman. (Jealous thy name is woman.)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આવી હતી, પણ ઇન્દ્રે તેને ઉ:શાપ આપતાં એવું કહ્યું હતું કે પુરૂરવા તમારા બેના પુત્રનું મુખ-દર્શન કરે ત્યારે ઉર્વશીએ સ્વર્ગલોકમાં પાછા આવી જવાનું. પાર્થિવ રાજાને પોતાનું સર્વસ્વ આપી બેઠેલી ઉર્વશીને માટે આવો કાલાવધિ અગ્રાહ્ય હતો. તેથી તેણે ન કેવળ પોતાની સગર્ભાવસ્થા સંતાડી, (અપ્સરા હોવાના પ્રભાવે કરીને તે આમ કરી શકી હતી), પણ તેણે તે પુત્ર (કુમાર આયુ)ને જન્મ આપીને, છૂપી રીતે ચ્યવન ઋષિના આશ્રમમાં મોકલી દીધો હતો ! પોતાના પતિને આટલી હદે અંધારામાં રાખવાનું કારણ તો ઉઘાડું છે, કે તેણે કોઈપણ ભોગે પુરૂરવાનો નિત્ય સંગ છોડવો ન હતો. પણ પુત્રને જન્મ આપીને તરત જ ત્યજી દેનારી આ મહિલાનું આવું સ્વરૂપ અસ્વાભાવિક લાગે એવું છે. પણ કાલિદાસને એની ખબર છે. તેથી તેમણે છેવટે એવો પ્રસંગ પણ આલેખ્યો છે કે જેમાં સંગમનીય મણિને પુનઃ મેળવી આપનાર કુમાર આયુને જોતાં જ ઉર્વશીનું માતૃત્વ છલકાઈ ઉઠે છે એને વાત્સલ્યથી વહી આવેલા દૂધથી તેની કંચૂકી (ઉત્તરીય વસ્ત્ર) ભીંજાઈ જાય છે.

આમ મહાકવિએ તેમની સર્જકપ્રતિભાથી વેદમાં વર્ણવેલી દયાહીન, ક્રૂર અપ્સરાનું માનવીય સંવેદનાઓ ધરાવતી પ્રેયસીમાં અને છેલ્લે વાત્સલ્યથી ભીંજાતી માતા પર્યન્તનું રૂપાન્તરણ સાધ્યું છે. જેથી ઉર્વશી આપણા, મનુષ્યલોકના અનુભવ મુજબની, સદાકાળ સ્વીકાર્ય બની રહેનારી નાયિકા સિદ્ધ થઈ છે. વિક્રમોર્વશીયની કાલજયિતાનું એક કારણ અહીં જોઈ શકાય છે.

[૩]

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

કાલિદાસની આ સર્વશ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિ વિશેની ચર્ચામાં ઉતરીએ તે પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યકારોની આ ૩૧મી દ્વિવાર્ષિક પરિષદ્-માં એક ઐતિહાસિક વાત નોંધવી અનિવાર્ય છે. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદ્-ના પ્રથમ અધિવેશન વખતે (ભાણ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ્, પૂનામાં) સોનેટકાર શ્રી બળવન્તરાય ઠાકોરે ''ધ ટેક્ટ્સ ઓફ શકુન્તલા'' શીર્ષકવાળો પોતાનો શોધલેખ રજૂ કર્યો હતો. જેમાં તેઓશ્રીએ આ નાટકની ત્રણ તો શું, બે પ્રકારની વાચનાઓ પ્રચલનમાં હોય તેય સભ્ય સમાજમાં અસહ્ય છે[૧૬] અને માટે આપણે તે નાટકની એક એવી સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવી જોઈએ કે જેમાં સૌથી સુન્દર પાઠાન્તરનો સ્વીકાર થયો હોય, જેમાં વ્યંજનાસભર

---

૧૬. Cultured hymanity cannot possibly tolerate three divergent Sakuntala or even two. It must have one single definitive Sakuntalaa acceptable to all competent judges. - *The text of Sakuntalaa* (A paper read at the First Oriental Coference, Poona, 1919), Pub. by D. B. Taraporwala & Sons Co., Bombay, 1922, p.5.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પાઠાન્તરનો સ્વીકાર થયો હોય, જે સર્વાધિક માત્રામાં સુસંગત હોય, જે સર્વાધિક નાટ્યક્ષમ હોય, શૈલી વગેરેની દૃષ્ટિએ જે માત્ર કાલિદાસના જ હાથે લખાયેલો હોય તેવો પાઠ તારવવો / તૈયાર કરવો જોઈએ[૧૭] એમ કહ્યું હતું. તેમણે ''સિલેક્ટીવ પ્રિન્સીપલ્સ'' અર્થાત્ સંદોહન પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલા પાઠની કેવળ હિમાયત જ નહોતી કરી, તેમણે તો એમના શોધલેખમાં આ નાટકના અનેક પ્રસંગો અને વાક્યો લઈને વિસ્તારથી તે કાર્યનો નિદર્શાત્મક ઉપક્રમ પણ કર્યો હતો.[૧૮] પરન્તુ આજે એકસો વર્ષ વીત્યા પછીય, આ નાટકનો સર્વાધિક શ્રદ્ધેય અને સૌને સમ્મત બને તેવો સમીક્ષિત અધિકૃત પાઠ તૈયાર કરવાની શ્રી બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરની ઉત્કટ ઇચ્છા અધૂરી છે. આજની તારીખેય દેશ-વિદેશમાં સંગ્રહાયેલી હસ્તપ્રતોમાં અને બધી પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં આ નાટકનો પાઠ એક સમાન નથી. આમાં જોવા મળતાં બહુવિધ પાઠાન્તરોમાંથી કાલિદાસનો મૌલિક પાઠ કયો હશે ? તે નક્કી કરવું દુસ્સાધ્ય છે. તેથી વિવેચનના આરંભે એક નિયમ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે કે કોઈ પણ પ્રાચીન કે મધ્યકાલિક સાહિત્ય કૃતિની પાઠસમીક્ષા કર્યા વિના જો તેની સાહિત્યિક સમીક્ષા કરવામાં આવશે તો તે સર્વસમ્મત નહીં બને અને ચિરસ્થાયી પણ નહીં બને.[૧૯]

(આ દિશામાં પ્રસ્તુત અભ્યાસીએ કેટલાંક દૃઢતર કદમ ઉઠાવ્યાં છે.[૨૦]) આટલી આવશ્યક પૂર્વભૂમિકા પછી, આ નાટ્યકૃતિમાં સંનિહિત કાલિદાસની સર્જકચેતનાને પામવા પ્રયાસ કરીશું.

---

૧૭. In Kalidasa we are dealing with an author about whom we can assert catagorically that if we can only discover from amongst the variants before us than one which is unquestionably the most beautiful, the most pregnant, the most appropriate, and the most dramatic, that one is also unequestionably what Kalidasa must have written, and not the others. This, at any rate, is the principle of selective comparison I advocate.- *ibid*, p. 5.

૧૮. શ્રી દિલીપકુમાર કાંજીલાલે કહ્યું છે કે સમગ્ર દુનિયામાં આ નાટકની પાઠાલોચના શરૂ કરનાર સૌથી પહેલા વિદ્વાન્ તે શ્રી. બ. ક. ઠાકોર છે. Mr. B. K. Thakore, who was The first man to venture a thought-provoking and all-round approach to the problem (of the text of this drama.) -See :- *A Reconstruction of the Abhi.S'akuntalam*, D. K. Kanjilal, Kolkata, 1980, Introduction, p. 3.

૧૯. શ્રી. બ. ક. ઠાકોરના પૂર્વોક્ત લેખનો ભરપૂર લાભ ઉઠાવીને કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આ નાટકનો અનુવાદ કરતી વખતે ટિપ્પણો લખ્યાં છે. પરન્તુ શ્રી જોશીએ પાટણના હેમચન્દ્રાચાર્ય ગ્રન્થ-ભણ્ડારમાંથી બે હસ્તપ્રતો મંગાવી હોવા છતાંય, શ્રી. બ. ક. ઠાકોરને અભિમત એવા પાઠવાળી સમીક્ષિત આવૃત્તિનું સમ્પાદન કાર્ય હાથ ધર્યું ન હતું. બલ્કે એમ કહેવું જોઈશે કે તેમણે ૧. પાટણની તે બે પ્રતોનું મૂલ્ય જરીકિય ઓળખ્યું પણ ન હતું. (આ બે પ્રતો, યદ્યપિ હતી દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી, તથાપિ તેમાં તો કાશ્મીરી વાચનાના પાઠનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલાયેલું છે ! (દ્રષ્ટવ્ય છે મારો લેખ :- પાટણમાં સંગૃહીત શાકુન્તલ કી પ્રાચીનતર પાણ્ડુલિપિ, હૈમપ્રપા, ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ, વૉ. ૩, માર્ચ, ૨૦૧૨ (પૃ. ૨૦૦ થી ૨૧૭), તથા ૨. તેમના સમય સુધીમાં પ્રચલિત થયેલી આ નાટકની ત્રણ વાચનાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને, આ નાટકની ગંભીર પાઠસમસ્યાને ઓળખી પણ ન હતી. અદ્યાવધિ આ નાટકની કુલ પાંચ વાચનાઓ પ્રકાશમાં આવી છે. જેમકે, કાશ્મીર, મૈથિલી, બંગાળી, દાક્ષિણાત્ય અને દેવનાગરી, જેમાંથી સૌથી પહેલી ઉલ્લેખાયેલી કાશ્મીરી વાચનાનું સમીક્ષિત પાઠસમ્પાદન હાલમાં જ પ્રકાશિત થયું છે. જુઓ - કાશ્મીરી શારદા પાણ્ડુલિપિઓને આધારે તૈયાર કરેલ ''અભિજ્ઞાનશકુન્તલા'' નાટકની સમીક્ષિતાવૃત્તિ, સં. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, રાષ્ટ્રિય સંસ્કૃત સંસ્થાન, નવી દિલ્હી, ૨૦૧૮)

૨૦. દ્રષ્ટવ્ય - અભિજ્ઞાનશકુન્તલા નાટકસ્ય પઞ્ચ રઙ્ગાવૃત્તયઃ । સં. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, રાષ્ટ્રિય સંસ્થાન, દિલ્હી, ૨૦૨૦.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

[૧]

આ લેખના આરંભે મૂકેલી ભૂમિકામાં જણાવ્યું છે તે મુજબ રામાયણ-મહાભારતાદિનાં જૂનાં ખખડધજ કથાવૃક્ષોમાં ક્યાંક ક્યાંક વિવાદાસ્પદ સમસ્યાઓ શતાબ્દીઓથી દઢાસન લગાવીને બેઠી છે. આવી સમસ્યાઓ પોતે શાશ્વત હોઈને, તે જૂનાં કથાવૃક્ષો સદૈવ જીવતાં રહ્યાં છે, અને તેમાંથી જ યુગે યુગે નવી નવી કવિબુદ્ધિઓ જન્મતી રહી છે. આનાં કોઈ પ્રખર ઉદાહરણ હોય તો સીતાનું રામે કરેલું નિર્વાસન અને બીજું દુષ્યન્તે કરલું શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન. મહાકવિ કાલિદાસે પોતાના અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકનું કથાવસ્તુ મહાભારતના (આદિપર્વાન્તર્ગત સમ્ભવપર્વના અધ્યાય ૬૨ થી ૬૯માં આવતાં) શકુન્તલોપાખ્યાનમાંથી લીધું છે. કાલિદાસે તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શકુન્તલાની કથા લઈને જે નાટકની રચના કરી છે તેનું શીર્ષક (કાશ્મીરી વાચના મુજબ) અભિજ્ઞાનશકુન્તલા / (મૈથિલી અને બંગાળી વાચના મુજબ) અભિજ્ઞાનશકુન્તલ / અને (દાક્ષિણાત્ય તથા દેવનાગરી વાચના મુજબ) અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ રાખ્યું છે. આ ત્રિવિધ શીર્ષકોમાં એક સમાન અંશ છે તે ''અભિજ્ઞાન''નો છે. એટલે કે કાલિદાસે આ કથામાં, (અથવા તો નાયિકાના જીવનમાં ઊભી થયેલી) અભિજ્ઞાનની સમસ્યા ઉપર આંગળી મૂકી છે- તે નક્કી છે. આ સન્દર્ભે મહાભારતની શકુન્તલા-કથાના કેટલાંક પ્રમુખ બિન્દુઓ જોઈશું:- મૃગયાવિહારી દુઃષન્ત એકવાર કણ્વમુનિના આશ્રમમાં જઈ ચઢે છે, તે સમયે મુનિ તો ફલાહાર લેવા માટે બહાર ગયા હતા. શકુન્તલા આશ્રમમાં એકલી હતી. રાજાએ તેનો પરિચય પૂછ્યો. શકુન્તલાએ સ્વયં પોતાનો પરિચય કહી સંભળાવ્યો. મેનકા અને વિશ્વામિત્રના સંયોગથી જન્મેલી આ કન્યા રાજકુમારી છે એમ જાણીને તેની સમક્ષ સદ્યોવિવાહનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. (મહાભારતની કથામાં રાજાનું નામ દુષ્યન્ત નથી, દુઃષન્ત છે.) રાજા દુઃષન્તના શબ્દો આ મુજબ છે :-

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे । भार्या मे भव सुश्रोणि, भद्रे किं करवाणि ते ॥ ६७.१॥
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने । ३, विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

અહીં રાજા દુઃષન્ત વિવાહ કરવા માટે એટલો ઉતાવળો થઈ ગયો છે કે તે નજીકમાં જ ફલાહાર લેવા ગયેલા પિતા કણ્વના આવવાની રાહ જોવાય તૈયાર નથી. તથા ''આજથી મારું આખું રાજ્ય તે તારું રાજ્ય છે''-એમ પણ કહી દે છે ! વળી, શકુન્તલાને તે ઉપદેશ પણ આપે છે કે તું જ તારા જીવનનો નિર્ણય કરી લે. કેમકે આત્મા જ આત્માનો બન્ધુ છે, આત્મા જ આત્માની ગતિ છે. ધર્મ અનુસાર તું તારું દાન કરવા સમર્થ છે. ક્ષત્રિયોને માટે ગાન્ધર્વ-વિવાહ યોગ્ય છે. આ સાંભળીને શકુન્તલાએ એક શરતે તે વિવાહ-પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો, જેમકે,-

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम । प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ ६७.१५॥
मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥१६॥
युवराजो महाराज सत्यमेतद् ब्रवीहि मे । यद्येतदेवं दुःषन्त अस्तु मे सङ्गमस्त्वया ॥ ॥१७॥
एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाऽविचारयन् । जग्राह विधिवत् पाणावुवास च तया सह ॥१९॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આ શબ્દો સાંભળીને એવું લાગે છે કે આ બેના વિવાહ-સમ્બન્ધમાં પ્રેમને સ્હેજેય સ્થાન ન હતું. મહાભારતની આ કથાને વિવાહકથા જ કહી શકીએ, તેને કોઈ રીતે પ્રણયકથાનું નામ આપી શકાય તેવું નથી. ગાન્ધર્વવિવાહોપરાન્ત રાજાએ કહ્યું તો હતું કે હસ્તિનાપુર પહોંચીને તને તેડાવી લેવા ચતુરંગિણી સેના મોકલવાનો બંદોબસ્ત કરીશ. પણ કણ્વ મુનિ કદાચ શાપ આપશે તો ? એવા ભય નીચે તે તેડાવતો નથી. બીજી તરફ, શકુન્તલાએ કાળક્રમે પુત્રને જન્મ આપ્યો અને કણ્વના આશ્રમમાં તે છ વર્ષનો પણ થઈ ગયો, પણ મોટા થયેલા તે ક્ષત્રિયપુત્રે પોતાનું ''સર્વદમન'' રૂપ દેખાડવાનું ચાલું કર્યું ! તેનું આશ્રમવિરોધી વર્તન જોઈને, કણ્વે તેને તેના પિતાને ઘરે મોકલવાનું ઉચિત સમજ્યું. પછી રાજ દરબારમાં પહોંચેલી શકુન્તલાનો સ્વીકાર કરવાની દુઃષન્ત ના કહી દે છે. મહાભારતકાર કહે છે કે-

सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि । अब्रवीन्, न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥६८.१८॥

રાજાને શકુન્તલાની સાથે કરેલા વિવાહનું સ્મરણ હતું, તો પણ એને કહે છે કે- ''મને કાંઈ યાદ આવતું નથી. હે દુષ્ટ તાપસી, તું કોણ છે ?'' ત્યારે શકુન્તલાએ લાંબું ભાષણ આપ્યું, જેમાં તેણે સત્ય, સ્ત્રી અને પુત્રની સાથે જોડાયેલા ધર્મ્ય સમ્બન્ધનું વિવેચન કર્યું. પરન્તુ બધું વ્યર્થ ગયું. અન્તમાં, જ્યારે આકાશવાણી થાય છે કે રાજન્, તું આ શકુન્તલાનો સ્વીકાર કર. આ ભરત પણ તારો જ પુત્ર છે, તું એની અવમાનના ન કરીશ.

अथान्तरिक्षे दुःषन्तं वागुवाचाशरीरिणी । भरस्व पुत्रं दुःषन्त माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥६८.२८-१९॥

ત્યારે રાજાએ તે બન્નેનો સ્વીકાર કર્યો. અહીં પણ દુઃષન્તના જે શબ્દો છે તે જોવાલાયક છેઃ-

शृण्वन्त्वेतद् भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् । अहमप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥६९.३५॥
यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामिममात्मजम् । भवेद्धि शङ्का लोकस्य नैवं शुद्धो भवेदयम् ॥

રાજાએ અહીં કહ્યું કે ''તું જેવી આવી કે તરત જ જો મેં તને સ્વીકારી લીધી હોત, તો લોકોને આ મારો પુત્ર છે- એ વાતમાં શંકા રહેત, આથી મેં આકાશવાણી થાય ત્યાં સુધી રાહ જોઈ. બાકી હું જાણતો જ હતો કે તું મારી પત્ની છે અને આ મારો પુત્ર છે.'' પરન્તુ દુઃષન્તના આ શબ્દો / લૂલો બચાવ પ્રતીતિકર નથી અને શોભાસ્પદ પણ નથી.

વિવેચક શ્રી ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય વિદ્વાનોએ અહીં એવું વિચાર્યું છે કે ઋષિના ડરથી દુઃષન્ત શકુન્તલાને પોતાની સાથે હસ્તિનાપુરમાં ન લાવે, અને તેણી પોતે આવે ત્યારે તે તેનું પહેલાં અપમાન કરે, પોતે કરેલો વિવાહસમ્બન્ધ યાદ હોય છતાંય પોતે કહે કે મને કશું ય યાદ નથી, તો તેવા દુઃષન્ત માટે આપણા પ્રેક્ષકોના મનમાં કોઈ સહાનુભૂતિ જ પેદા ન થાય. પ્રેક્ષકોને તો એવું જ લાગે કે દુઃષન્ત શકુન્તલાને યોગ્ય પતિ છે જ નહીં. આથી કાલિદાસે નાયક દુઃષન્તના ચરિત્રમાં

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સુધારો કરવાનું વિચાર્યું હશે. જેથી તેમણે દુર્વાસાના શાપની કલ્પના કરી છે. આ યોજનામાં શાપગ્રસ્ત નાયકની નિ:સહાયતા વ્યંજિત થાય છે. જેથી તે પ્રેક્ષકોની સહાનુભૂતિનું ભાજન બની રહે છે.[૨૧]

વિદ્વાનોને એવું પણ લાગ્યું છે કે આ નાટકમાં નાયિકા શકુન્તલાની ''દુષ્યન્ત-પરિણીતા પત્ની''ના રૂપમાં ઓળખની સમસ્યા રજૂ કરવામાં આવી છે. આથી દુષ્યન્તનામધેયાંકિતા વીંટી આ નાટકના કેન્દ્રમાં છે. પ્રાથમિક દષ્ટિએ આ સાચું છે, પણ કાલિદાસે આ કથાને બહુ જ ઊંડાણપૂર્વક જોઈ છે. તેથી એવું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતની આ કથામાં પરિવર્તન કરતી વેળાએ કાલિદાસના મનમાં નાયકના ચરિત્રની ગરિમા સાચવવાનો મુદ્દો કેન્દ્રમાં નથી. તથા કેળ દુષ્યન્તની પત્ની તરીકેની શકુન્તલાની ઓળખ મેળવવાનો મુદ્દો મુખ્ય હોવાનું કહેવું તે પણ પર્યાપ્ત નથી. આમાં તો દુષ્યન્ત-શકુન્તલાએ એકાન્તમાં કરેલા ગાન્ધર્વ-વિવાહથી ઉત્પન્ન થયેલી સન્તતિના અભિજ્ઞાનની સમસ્યા (જ) કેન્દ્રમાં છે. કેમકે શકુન્તલાના પુત્ર ભરતને જો દૌષ્યન્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે તો જ તે રાજગાદીનો હકદાર બની શકે. આમ પ્રજામાનસમાં ભરતની રાજપુત્ર તરીકે પ્રતિષ્ઠા કરવાની સમસ્યા મુખ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ. આમ માનવાથી જ, સપ્તમાંકમાં રજૂ થયેલ વિવિધ પ્રમાણોથી નિરૂપિત થતું ભરતનું શાકુન્તલેય અને દૌષ્યન્તિ તરીકેનું અભિજ્ઞાન સાર્થક બને. જેના થકી કાલિદાસે આપેલું શીર્ષક અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલમ્ ચરિતાર્થ થાય.[૨૨]

સારાંશત: જોઈએ તો મૂળ મહાભારતની પુરાતન કથામાં જ એક શાશ્વત સમસ્યા દઢાસન લગાવીને બેઠી છે, જેથી તેના નિમિત્તે અન્ય શકુન્તલાકથાઓ યુગે યુગે નવપલ્લવિત થઈને સાહિત્યસંસારમાં ડોકાયા કરવાની. એટલે કે પુરુષોની ભ્રમરવૃત્તિથી સ્ત્રીજીવનમાં ક્યારેક સર્જાતી કરુણ સમસ્યા પોતે શાશ્વત હોઈને તેની કથાઓની પરમ્પરા ચિરંજીવ બની રહેતી હોય છે, પણ તેથી સઘળી શકુન્તલા-કથાઓ કાલજયી નીવડે એ બિલકુલ જરૂરી નથી. એને માટે તો કવિકુલગુરુ જેવા સમર્થ પ્રતિભાસમ્પન્ન સર્જકનો સંસ્પર્શ મળવો અનિવાર્ય છે. તેથી ઉપર્યુક્ત સમસ્યાનો મુદ્દો કાલિદાસે કેટલી ગંભીરતા સાથે હાથ ધર્યો છે કે જેથી તેમનું આ નાટક કાલજયી બન્યું છે ? -તેની ઊંડાણથી મીમાંસા કરવી પડશે. (પરન્તુ આ મીમાંસાની એક વિકલાંગતા એ છે કે આપણી પાસે સર્વસમ્મત અથવા ''કવિપ્રણીત હોય તેવો સર્વથા મૌલિક પાઠ'' નથી. આ નાટકના શીર્ષકથી માંડીને ભરતવાકય પર્યન્તનું એક પણ એવું વાકય નથી કે જેમાં એકાધિક પાઠભેદ ન હોય ! તેથી ઉપલબ્ધ પાઠાન્તરોને ધ્યાનમાં

---

૨૧. શાકુન્તલ, સંપાદક અને અનુવાદક ઉમાશંકર જે. જોશી, ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, તૃતીયાવૃત્તિ, ૧૯૮૮ (પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨-૧૩)

૨૨. આથી શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ આપેલું કેવળ ''શાકુન્તલ'' એવું શીર્ષક ઉચિત નથી. જો આ નાટક કેવળ નાયિકા શકુન્તલાને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયું હોત તો તે શીર્ષક યોગ્ય ગણાય. પણ આપણે જોયું તેમ પત્ની અને ભરતના અભિજ્ઞાનની સમસ્યા કેન્દ્રમાં રાખી હોઈને ''અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ'' તેવું કવિપ્રદત્ત નામ બદલી કાઢીને મૂળ કવિને હાનિ પહોંચાડવામાં આવી છે. શ્રી ઉમાશંકરે આપેલું શીર્ષક કવિના આશયને અન્ધારામાં નાંખનારું છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

રાખીને જ વિચારવું પડશે.[૨૩]) કાલિદાસે મહાભારતમાંથી શકુન્તલાકથાને ઉપાદાન-સામગ્રી તરીકે લીધી તે નિઃશંક છે, તથા એ કથાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? તે પણ આપણે ઉપર જોયું છે. પણ તેમાંથી તેમણે નિર્મેલી નાટ્યકૃતિના શીર્ષક તરીકે જો (દાક્ષિણાત્ય અને દેવનાગરી વાચનાઓમાં પ્રચલિત એવા) ''અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ'' શીર્ષકને સ્વીકારીએ તો, તેના સન્દર્ભમાં તેમની સર્જકપ્રતિભાએ કયા વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા તરફ લક્ષ્ય સાધ્યું છે ? એનો જવાબ મળે. જેમકે, આ નાટકમાં શકુન્તલા અને તેના પુત્રના પૈતૃક અભિજ્ઞાનનું વિષયવસ્તુ વિચારવામાં આવ્યું છે. જો (મૈથિલી અને બંગાળી વાચનાઓમાં પ્રચલિત) ''અભિજ્ઞાનશકુન્તલ'' ને શીર્ષક તરીકે સ્વીકારીએ તો વીંટી રૂપી અભિજ્ઞાનથી સ્મૃત (યાદ આવેલી) એવી શકુન્તલાનું જેમાં નિરૂપણ છે.[૨૪] તેવું આ નાટક, એવો અર્થ નીકળે. (પણ આવું શીર્ષક સ્વીકારવાથી, છઠ્ઠા અંકમાં ધીવર પાસેથી વીંટી રૂપી અભિજ્ઞાન મળી ગયા પછી, શકુન્તલાની પત્ની તરીકેની ઓળખ ચોખ્ખી થઈ જાય અને તે પછી સાતમા અંકની બહુ ઉપયોગિતા ન રહે.) કાશ્મીરી વાચના મુજબના પ્રાચીનતમ શીર્ષક ''અભિજ્ઞાનશકુન્તલાનાટકમ્'' ને જો અધિક પ્રમાણભૂત ગણીને ચાલીએ તો, ''અભિજ્ઞાન-પુરસ્સરની શકુન્તલા જેમાં પહેલાં અંકથી, ''આ ક્ષત્રિયપરિગ્રહા હશે કે નહીં ?'' માંડીને, છેલ્લા અંક (એટલે કે, ચક્રવર્તી રાજાનાં લક્ષણોને ધારણ કરનાર સર્વદમનની માતા આ શકુન્તલા છે, કે જે મારી પત્ની છે ત્યાં) સુધી નિરૂપાઈ છે[૨૫] તેવું નાટક'' એવો પ્રતિપાદ્ય વિષય હાથ લાગે. આ ત્રિવિધ શીર્ષકોને ધ્યાનમાં રાખીને વિચારીએ તો પહેલાં બન્ને શીર્ષકોમાં સર્જકપ્રતિભાનો એટલો વ્યાપ કે ઊંડાણ નથી જોવા મળતાં કે જેટલો વ્યાપ અને ઊંડાણ આ ત્રીજા કાશ્મીરી શીર્ષકમાં જોવા મળે છે.

[૨]

શકુન્તલાના જીવનમાં આવી પડેલી અભિજ્ઞાનની સમસ્યાને નાટ્યરૂપ આપતી વખતે, કાલિદાસે

---

૨૩. પ્રાચીન નાટ્યકૃતિઓની પાછળ કાર્યરત કાલજયી સર્જકતાની જ્યારે આલોચના કરતાં હોઈએ ત્યારે પ્રથમ પગથિયે જ એક સ્પષ્ટતા કરવી અનિવાર્ય જણાય છે કે આ પ્રાચીન (અને મધ્યકાલિક) કૃતિઓનું જે યુગમાં સર્જન થયું હતું તે યુગમાં અત્યારની, અર્વાચીન કાળની યાન્ત્રિક મુદ્રણકળા આવિષ્કૃત જ થઈ ન હતી. તેથી તે તે સર્જકોની એ કૃતિઓ (કૃતિઓનો પાઠ) વનસ્પતિજન્ય ફલક ઉપર માનવકૃત પ્રતિલેખન કે શ્રુતલેખનથી લખાતી રહેતી હતી. આથી શતાબ્દીઓ વીત્યાં પછી મૂળ નાટ્યકારનો સ્વહસ્તલેખ જે તાડપત્ર કે ભૂર્જપત્ર ઉપર લખાયો હશે, તે મળવાની આજે કોઈ સમ્ભાવના પણ નથી. પ્રાચીન કાળની કૃતિઓના પાઠની પ્રતિલિપિની પ્રતિલિપિની પ્રતિલિપિ બનતાં બનતાં, છેવટે છેલ્લાં ત્રણ સો કે ચાર સો વર્ષ પહેલાં લખાયેલી હસ્તપ્રતોના માધ્યમથી તે આપણા સુધી પહોંચેલ છે. વળી, કોઈ પણ નાટ્યકૃતિ તો રંગભૂમિ ઉપર પ્રયોગ કરવા માટે જ રચાયેલી હોય છે, તેથી મૂળ નાટ્યકાર પાસેથી તે જે ક્ષણે કોઈ સૂત્રધાર કે નટમણ્ડળીના હાથમાં પહોંચે છે તે ક્ષણથી લઈને જ, તે અનેક-કર્તૃક રચના બનવાની શરૂઆત થઈ જતી હોય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નાટ્યકૃતિઓ મૂળમાં (પહેલી ક્ષણે) નાટ્યકારના હાથે જેવી રચાઈ હોય છે, તેવી જ આપણા સુધી પહોંચી હોય છે અને તેવા મૂળ સ્વરૂપમાં તે કાલજયી બની છે- એમ માનવું તે છાત્રાવસ્થાની મુગ્ધતા જ હોઈ શકે તથા આવું માની લઈને, પ્રાચીન નાટ્યકૃતિઓની આલોચના કરીશું તો તેના થકી પ્રાપ્ત થનારાં નિષ્કર્ષ અસ્થાયી અને સર્વસમ્મત ન બની શકે તેવાં હશે.

૨૪. અભિજ્ઞાનેન (અંગુલીયકેન) સ્મૃતા યા શકુન્તલા, સા અભિજ્ઞાનસકુન્તલા, તામધિકૃત્ય કૃતં નાટકમિતિ અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્ । એવો વિગ્રહ થાય.

૨૫. અભિજ્ઞાનપુરસ્સરા યા શકુનત્તલા, સા અભિજ્ઞાનશકુન્તલા । (અભેદોપચારાત્) તામધિકૃત્ય કૃતં નાટકમિતિ, અભિજ્ઞાનશકુન્તલા નાટકમ્ ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

નિસર્ગમાંથી લીધેલાં શાશ્વત પ્રતીકોનો જે વિનિયોગ કર્યો છે તેને જાણવા, સમજવાથી પણ આ નાટકની કાલજયિતાનું રહસ્ય હાથ લાગશે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ જેવી વિશ્વપ્રસિદ્ધ નાટ્યકૃતિ વિશે, કોઈ આલોચકે પોતાનો મત ઉપસ્થાપિત કરતાં પહેલાં, પુરોગામી આલોચકોએ શું કહ્યું છે ? તેને પણ કહેવો, પરીક્ષવો જોઈએ - એવું આપણા પુરોગામી શ્રદ્ધેય વિવેચક શ્રી રા. વિ. પાઠકે કહ્યું છે. આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં મૂકેલા નટીગીતમાં, અને તે પછી શરૂ થતાં અંકમાં ભ્રમરબાધા પ્રસંગનું નિરૂપણ છે. વળી, પાંચમા, છઠ્ઠા અંકોમાં પણ ભ્રમર આવે છે. તેથી કોઈ પણ સહૃદયના મનમાં આ વાત આવે જ કે કાલિદાસે નાયક દુષ્યન્તને માટે ભ્રમરનું પ્રતીક[૨૬] પ્રયોજ્યું છે. કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પંચમ અંકના આરંભે મૂકેલા (કેવળ) હંસપદિકા-ગીતમાં રહેલા અભિનવમધુલોલુપ શબ્દને આગળ કરીને કહ્યું છે કે દુષ્યન્તમાં રહેલી ભ્રમરવૃત્તિ જો દૂર ન થાય તો શકુન્તલાનું ભાવિ પણ અન્ધારામાં સરી પડે, હંસપદિકાઓના ટોળામાં તેનોય સમાવેશ થઈ જાય. માટે કવિએ દુર્વાસાના શાપનું વિધાન કર્યું છે. વિરહાગ્નિ, પશ્ચાતાપ અને પ્રાયશ્ચિત્તથી બન્ને પ્રેમીઓ પોતાની જાતને પરિશુદ્ધ કરે તે પછી જ તેમનું મિલન થાય તો તે કાયમી બની રહે.[૨૭] શ્રી રવીન્દ્રનાથજીના વિચારનો જ જાણે અનુ-વાદ / અર્થવાદ કરતાં હોય તેમ વિવેચક શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ પણ દુર્વાસાના શાપનું પ્રયોજન શોધતાં લખ્યું છે કે દુષ્યન્તમાં વ્યષ્ટિનિષ્ઠાનો અભાવ હતો, અને શકુન્તલામાં સમષ્ટિ-નિષ્ઠાનો અભાવ હતો. જેથી દુર્વાસાના શાપ થકી તે બન્ને પાત્રોમાં રહેલી ઊણપો દૂર થવી જરૂરી છે.

આ નાટકમાંથી આવાં નૈતિક મૂલ્યો શોધવા કરાયેલાં અર્થઘટનોને વાંચીને, તે સુજ્ઞ વિવેચકોની ભાવયિત્રી પ્રતિભાને પ્રશંસીએ તો પણ તે સર્વાંશે સાચાં પુરવાર થાય તેમ નથી. કેમકે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ૧. કેવળ દુષ્યન્તને માટે પ્રયોજાયેલ ભ્રમરના પ્રતીકને આગળ કરીને પોતાનું ભાષ્ય રચ્યું છે. (એ જ પરિસ્થિતિ શ્રી ઉમાશંકરના અર્થઘટનની છે.) ૨. આ નાટકમાં નાયિકા શકુન્તલા માટે કાલિદાસે પ્રયોજેલાં પશુ-પક્ષી-પુષ્પાદિનાં પ્રતીકો લઈને કોઈએ કશી વિચારણા જ કરી નથી. બલ્કે એમ કહેવું જોઈએ કે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કે શ્રી ઉમાશંકર જોશી જેવા સમર્થ વિવેચકોનુંય તે તરફ લવ માત્ર ધ્યાન જ ગયું નથી. ૩. વળી, કેવળ હંસપદિકા-ગીતમાં આવતાં ભ્રમરના નિર્દેશને આધારે આવું અર્થઘટન કરવા તે ઉદ્યત થયા છે, જેને એકદેશીય ભાષ્ય જ કહેવું પડે. કારણ કે તેઓશ્રીએ આ જ નાટકમાં કુલ છ વખત આવતાં ભ્રમરના ઉલ્લેખોને ય તપાસ્યા જ નથી. જો તે બધાને ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાય છે કે કાલિદાસે દુષ્યન્તને માટે પ્રયોજેલું ભ્રમરનું પ્રતીક સર્વત્ર એક સમાન અર્થ પણ

---

૨૬. Symbol - Something chosen to stand for or represent something else. Usually because of a resemblance in qualities or characteristic; an object used to typify a quality, or some abstract idea. - *Webster's Comprehensive Dictionary*, 2004 Edition, p. 1270, (A red rose stands for love or romance. A broken mirror may symbolize separation.)

૨૭. જુઓ - "પ્રાચીન સાહિત્ય"(માં આવેલો શકુન્તલા શીર્ષકવાળો લેખ), મૂળ લેખક-શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ, ૧૯૯૧, પૃ. ૩૦ થી ૫૨

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આપતું નથી. ૪. શકુન્તલાએ ક્યાંય અફસોસ કે પ્રાયશ્ચિત્ત કે પશ્ચાતાપનો ભાવ અનુભવ્યો હોય તેવું કવિએ ક્યાંય કીધું પણ નથી. અરે ! તેનું દુષ્યન્ત સાથે સાતમા અંકમાં મિલન થયું ત્યાં સુધી, તેને એ વાતની ખબર જ ન હતી કે તેને દુર્વાસાનો શાપ મળ્યો હતો. તેવા સંજોગોમાં તેણે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કરવાનો સવાલ જ ઊભો થતો નથી. શ્રી રવીન્દ્રનાથાદિનાં અર્થઘટનો ચિન્ત્ય છે.

આથી આપણે હવે, શકુન્તલા માટે વપરાયેલાં વિવિધ પ્રતીકોની યોજનામાં સર્જકની પ્રતિભાને પામવા આવશ્યક ચર્ચાને હાથ ધરવી અનિવાર્ય છે. કાલિદાસે દુષ્યન્તને માટે ભ્રમર અને ગજનાં પ્રતીકોનો નિયોગ કર્યો છે. પણ શકુન્તલાને માટે તેમણે ૧ હરિણી, ૨ કમળ પુષ્પ અને ૩ ચક્રવાક, પરભૂતિકા, હંસ જેવાં પક્ષીઓનાં પ્રતીકોને સાદ્યન્ત નિરૂપેલાં છે. નાયિકા માટેનાં આ પ્રતીકો શકુન્તલાના આભ્યન્તર સ્વ-ભાવનાં તો દ્યોતક છે જ, પણ તેનાં થકી કાલિદાસે તેના ભાવિ જીવનની વ્યંજનાઓ આકારિત કરી છે. આ પ્રતીક-યોજના વડે કવિએ આટલું જ કામ નથી લીધું. બલ્કે તે પોતે આ નાટકની અનુપમ અદ્વિતીય સંરચના પણ છે. આ મુદ્દો વિસ્તારથી જોવો પડશે :-

કાલિદાસે આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં તેને ''નવીન'' અને ''અપૂર્વ'' કહ્યું છે.[૨૮] આથી સહજ જિજ્ઞાસા થાય કે આ નાટકમાં કાલિદાસે કઈ અપૂર્વતા અને કઈ નવીનતાઓનું વિધાન કર્યું છે. (ક) આ નાટકમાં નિસર્ગનું જે નિરૂપણ છે તે અપૂર્વ છે.[૨૯] હરણ વિનાની શકુન્તલા કે શકુન્તલા વિનાનું હરણ આપણે વિચારી પણ શકતા નથી. કણ્વાશ્રમમાં વૃક્ષોનું જલસિંચન કરતી શકુન્તલા કહે છે કે કેવળ પિતાની સૂચનાથી હું આ કાર્ય નથી કરતી, પણ મનેય આ વૃક્ષો પ્રત્યે સહોદર જેવો સ્નેહ છે.[૩૦] પિતા કણ્વ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે શકુન્તલાને સુશોભન અને સ્વમંડન ગમે છે, તો ય તે એક પાન પણ વૃક્ષો કે છોડવાંઓ ઉપરથી ક્યારેય તોડતી નથી. આવી શકુન્તલા પતિગૃહે જવા સંચરે છે ત્યારે તે આશ્રમવૃક્ષો પણ પોતાની શાખાઓ રૂપી બાહુઓમાંથી અલંકાર અને પાનેતરની ભેટ ધરે છે ! સમગ્ર સાહિત્યસંસારમાં માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનું આવું અદ્વૈત શોધ્યું જડે એમ નથી. (ખ) નાટકમાં સંઘર્ષ તત્ત્વ હોવું અનિવાર્ય છે. તો કાલિદાસે પોતાનાં બે પુરોગામી નાટકોમાં જે પૂર્વપરિણીતા રાણીઓ તરફથી ઊભો થનારો સંઘર્ષ આલેખ્યો હતો, તે માર્ગ છોડીને આ નાટકમાં તેમણે દુર્વાસાના

---

૨૮. अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यम् अस्माभिः । (पृ. ८), नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तम् अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधिक्रियताम् इति । (पृ. १३)- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, (राघवभट्टस्य टीकया समेतम्), प्रका. राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नयी दिल्ली, २००६

૨૯. ઋતુસંહારમાં પ્રકૃતિને ખાતર પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કર્યું છે, રઘુવંશમાં સીતાત્યાગ-પ્રસંગમાં માનવીની દુઃખાવસ્થામાં સમસ્ત નિસર્ગના પશુ-પક્ષી આદિ વિષાદ અનુભવે છે, તો કુમારસમ્ભવમાં હિમાલયમાં જે અકાળે વસન્તનું આગમન થાય છે તેનો માનવમન ઉપર પ્રભાવ પડે છે. સમાધિસ્થ શિવનું મન પણ ચંચલ થઈ ઊઠે છે. મેઘદૂતમાં વિરહી યક્ષ સમગ્ર પ્રકૃતિમાં શૃંગારને અત્ર તત્ર સર્વત્ર વિખેરતો રહે છે. પણ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં તો કાલિદાસે પ્રકૃતિ અને માનવનું અદ્વૈત જ સર્જ્યું છે. માનવ અને પ્રકૃતિનો આવો અવિનાભાવ જગત્-સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળવો સુદુર્લભ છે.

૩૦. न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु । अभि. शाकु., पृ.२७

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

શાપનું સંવિધાન કર્યું છે. આ સન્દર્ભમાં તે અપૂર્વ પણ છે. (ગ) આ નાટકમાં નવીનતાઓ કઈ ? એનો વિચાર કરીએ તો અહીં વિદૂષકની અનુપસ્થિતિથી કાર્યવેગ સધાય છે. જે પહેલાં બે નાટકો કરતાં વિપરીત છે. (ઘ) પૂર્વપરિણીતા રાણીઓનો સંઘર્ષ (કાશ્મીરી વાચના મુજબ) સ્હેજેય ડોકાતો નથી, અથવા (અન્ય વાચનાઓ મુજબ) સ્વલ્પ માત્રામાં અને તેય પશ્ચાદ્-ભૂમાં જ રાખવામાં આવ્યો છે. કેમકે દુર્વાસાના શાપ રૂપી એક સંઘર્ષને મૂક્યા પછી, બીજા પ્રકારના સંઘર્ષથી પુનરુક્તિ કે દ્વિરુક્તિ કરવી અનાવશ્યક હતી. (ઙ) નાટકમાં ગોઠવેલી પ્રતીક-યોજના પણ નવીન અને અપૂર્વ છે. પિતા વિશ્વામિત્ર અને માતા મેનકા થકી જન્મેલી શકુન્તલા એક અર્ધદૈવી પાત્ર ગણાય, તથાપિ કાલિદાસે તેને કેવળ નિસર્ગ-કન્યા તરીકે જ આલેખી છે. કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાએ નાયિકાને નિસર્ગ-કન્યા તરીકે રજૂ કરવા ધારી હોવાથી, તેને માટે પ્રયોજેલાં ત્રિવિધ પ્રતીકો પણ નિસર્ગમાંથી જ લેવામાં આવ્યાં છે. વળી, સર્જકપ્રતિભાએ એક જડલું આગળ વધીને, તે ત્રિવિધ પ્રતીકને આ નાટકની કેન્દ્રવર્તી સમસ્યા, નાટકનું અન્તિમ લક્ષ્ય અને નાટકમાં સાદ્યન્ત નિરૂપાયેલાં દ્વિવિધ કૌતુકોની સાથે પણ સાંકળ્યાં છે !

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકના આરમ્ભિક ભાગમાં જ આ નાટકમાં રજૂ થનારી (બહુવિધ) અભિજ્ઞાનોની સમસ્યા, (પુત્ર-પ્રાપ્તિ રૂપ અન્તિમ) લક્ષ્ય, અને પિતા કણ્વે કરેલી સોમતીર્થની યાત્રાનું શું ફળ આવે છે ? -તેવા કૌતુકને સૂચવનાર મહત્ત્વના સંકેત મૂકવામાં આવ્યા છે :-(૧) નટીના ગીતમાંથી ધ્વનિત થતી અભિજ્ઞાનની સમસ્યા, (૨) રાજા દુષ્યન્તને ચક્રવર્તી પુત્રની પ્રાપ્તિ થવાના આશીર્વાદ અને (૩) પુત્રી શકુન્તલાના કોઈક દુર્દૈવના શમન-અર્થે પિતા કણ્વનું સોમતીર્થની યાત્રાએ જવું. આ ત્રણેય (સમસ્યા, લક્ષ્ય અને કૌતુક)ની સાથે કાલિદાસે અનુક્રમે (૧) ભ્રમર અને કમળનાં પ્રતીકો (૨) શિકારી દુષ્યન્તની સામે પ્રતીકાત્મક રૂપે હરિણી સ્વરૂપા શકુન્તલા, અને (૩) શકુન્તલાના અજ્ઞાત દુર્દૈવ તથા તીર્થયાત્રાના સુફળને કહેનારાં વિવિધ પક્ષીઓનાં પ્રતીકોને ગોઠવ્યાં છે. આવી નાટ્ય-નિરૂપણ-વિધા અપૂર્વ પણ છે અને અદ્વિતીય પણ છે.

(૧) નાટકની કેન્દ્રીભૂત સમસ્યાની સાથે સંકળાયેલ ભ્રમર અને કમળનાં પ્રતીકો :- નાટકની પ્રસ્તાવના બાંધી રહેલો સૂત્રધાર એકઠી મળેલી અભિરૂપભૂયિષ્ઠા પરિષદ્નું સમારાધન કરવા નટીને ગ્રીષ્મ ઋતુનું ગીત ગાવાનું સૂચવે છે. તેણે નીચે મુજબનું ગીત ગાયું :-

क्षणचुम्बितानि भ्रमरैः सुभगसुकुमारकेसरशिखानि,
अवतंसयन्ति प्रमदा दयमानाः शिरीषकुसुमानि ॥१-४॥

(આ આર્યાનો પાઠ કાશ્મીરી, મૈથિલી અને બંગાળી મુજબનો છે. દેવનાગરીમાં તે ઈષદીષચ્ચુંબિતાનિ૦ છે.)

(અનુવાદ) ભ્રમરો વડે ક્ષણભર એકવાર ચૂમાયેલાં (અને પછી તરત ત્યજી દેવાયેલાં) સુન્દર સુભગ એવી કેસર શિખાઓવાળાં શિરીષ પુષ્પોને, દયા દર્શાવતી પ્રમદાઓ (પોતાનાં કર્ણનું) આભૂષણ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

બનાવી રહી છે.

અહીં ટીકાકાર રાઘવ ભટ્ટ કહે છે કે પ્રમદા શબ્દ બહુવચનમાં હોવા છતાંય તે શકુન્તલાનો વાચક છે. (નાટકમાં આગળ જતાં શકુન્તલાને શિરીષપુષ્પોને કાનમાં પહેરતી વર્ણવી પણ છે. શિરીષનાં મોટાં વૃક્ષો ઉપરથી સાંજે પુષ્પો સ્વતઃ ખરી પડતાં હોય છે, તેને વીણી લઈને શકુન્તલા પહેરતી હોય છે.) જે ભ્રમર છે તે ઋષિ વિશ્વામિત્ર છે અને એકવાર ક્ષણભર ચૂમાયેલ શિરીષપુષ્પ તે મેનકા છે. દીકરી શકુન્તલા પોતાની માતાના, એટલે કે સકલ સ્ત્રીજાતિના દુર્ભાગ્યને અનુલક્ષીને, આવાં એકવાર ચૂમાયેલાં અને પછી તરત પરિત્યક્ત એવાં સ્ત્રીજીવનની કરુણતાને ધ્યાનમાં રાખીને, શિરીષ પુષ્પોને જમીન પરથી ઊઠાવીને પોતાનાં કાનોના આભૂષણનું સ્થાન આપે છે. અહીં અભિવ્યક્ત થઈ રહેલી વ્યંજનાનો દીર્ઘ, દીર્ઘતર વિસ્તાર સમજીએ તો પુરુષના એકવારના સંયોગ પછી ત્યજાઈ ગયેલી સ્ત્રીનું જીવન તો દુઃખમય બની જ જતું હોય છ, પણ તે એક વખતના સંયોગ થકી જે સંતતિ પેદા થતી હોય છે, તેના પૈતૃક અભિજ્ઞાનની સમસ્યા પણ ઊભી થતી હોય છે. શકુન્તલા અને તેના પુત્ર ભરત બન્નેના જીવનમાં આવી અભિજ્ઞાનની સમસ્યા આકારિત થઈ છે. (શકુન્તલા હતી તો વિશ્વામિત્રની કન્યા = રાજર્ષિકન્યા, પણ સમાજમાં કહેવાઈ કણ્વ મુનિની પાલક-દુહિતા = મુનિસુતા.) કવિના મનમાં આ પ્રકારના નવજાત સંતાનના અભિજ્ઞાનની સમસ્યા કેન્દ્ર સ્થાને હોઈને, તેમણે તેને શીર્ષકમાં જ સ્થાન આપ્યું છે. અભિજ્ઞાનની આ સમસ્યાના મૂળમાં દુષ્યન્તની (પુરુષોની) ભ્રમરવૃત્તિ છે. તેથી કવિએ આ નાટકમાં ભ્રમર અને (શિરીષ, ચૂતમંજરી અને કમળ જેવાં) પુષ્પનું પ્રતીકયુગલ મૂકયું છે.

આ નાટકના શીર્ષકમાં અભિજ્ઞાન અને શકુન્તલા (કે શાકુન્તલ) એ બે શબ્દો આવેલા છે, તેથી કવિના ચિત્તમાં નાયિકા શકુન્તલાનું જીવનચરિત જ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યું છે તેમ કહી શકાય. અને એટલે જ શકુન્તલાને માટે વપરાયેલાં વિવિધ પ્રતીકોનાં મર્મોદ્ઘાટનનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો છે. તેથી શકુન્તલાને માટે વપરાયેલાં કમળ પુષ્પના પ્રતીકના સન્દર્ભને સૌથી પહેલાં જોવો જોઈશે. પ્રથમાંકમાં દુષ્યન્તે શકુન્તલાને વલ્કલ વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી જોઈને, એક ક્ષણ એવું વિચાર્યું કે પીળાં પડી ગયેલાં પાંદડામાં જકડાયેલું પુષ્પ હોય તેવી આ શકુન્તલા છે. પણ તરત જ, બીજી ક્ષણે તે અથવા નિપાતથી પક્ષાન્તર પણ રજૂ કરે છે કે - શેવાળથી લપેટાયેલું હોય તોય કમળ (સરસિજ) રમણીય જ લાગે છે, ચન્દ્રમામાં ડાઘ હોવા છતાંય તે પણ શોભાને વધારનાર છે ! ઇત્યાદિ. પણ કવિને એની ખબર છે જ કે કમળ હશે તો ભ્રમર પણ હોવો જોઈશે જ ! આમ પ્રતીકયુગલની યોજના એ સર્જકપ્રતિભાનો ઉન્મેષ પ્રેક્ષકોને ચમત્કૃત કરનારો છે. (કૃતિમાં અન્યત્ર પણ કમળ, કુન્દ વગેરેના સન્દર્ભો છે, પણ વિસ્તારભયથી કેવળ અંગુલિનિર્દેશ કરીને અટકું છું.)

નાયક માટે વપરાયેલ ભ્રમરના પ્રતીકને સમજવા માટે સાતેય અંકમાં આવેલા છ સન્દર્ભોનું વિશ્લેષણ કરવું જરૂરી છે. ૧. ઉપર્યુક્ત નટીગીતમાં આવેલ ભ્રમર ઋષિ વિશ્વામિત્ર માટે છે. ૨. પ્રથમાંકના ભ્રમર-બાધા પ્રસંગમાં, દુષ્યન્ત ભ્રમરની ઈર્ષ્યા કરનારો છે અને તેનો પ્રતિસ્પર્ધી બનાવીને

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

રજૂ કર્યો છે. ૩. ત્રીજા અંકના અન્તે આવેલા (અપરિક્ષતકોમલસ્ય૦) શ્લોકમાં, દુષ્યન્ત શકુન્તલાને કમળની અને સ્વયં પોતાને ભ્રમરની ઉપમા આપે છે. ૪. પાંચમા અંકના આરંભે હંસપદિકા-ગીતમાં નિર્દેશાયેલ અભિનવમધુલોલુપ ભ્રમર તે સ્પષ્ટપણે દુષ્યન્ત જ છે. ૫. આ જ અંકમાં ગૌતમી દ્વારા આપન્ન-સત્ત્વા શકુન્તલાનું અવગુણ્ઠન દૂર કર્યા પછી તેને નિહાળી રહેલા દુષ્યન્તે પોતાને હિમાચ્છાદિત કુન્દપુષ્પને નહીં ભોગવી શકનારો કે નહીં ત્યજી શકનારો ભ્રમર કીધો છે, એટલે કે તે વિવેકથી સંયત થયેલો ભ્રમર છે, અને ૬. છઠ્ઠા અંકમાં એષા કુસુમનિષણ્ણા૦ શ્લોકથી દુષ્યન્ત ભ્રમરને ઉપદેશ આપે છે કે - અલ્યા ભ્રમર ! પુષ્પ ઉપર બેઠેલી તારી મધુકરીને છોડીને તું અહીં તહીં ક્યાં ભટક્યા કરે છે ? એ તરસી હોવા છતાંય તારી રાહ જોવામાં, પુષ્પનો રસ લીધા વગર ઊભી છે. અહીં દુષ્યન્ત પ્રકટ શબ્દોમાં ભ્રમરનો ઉપદેષ્ટા ભન્યો છે. આ સન્દર્ભમાં દુષ્યન્તે તેને મધુકરીની પાસે તું નહીં જાય તો હું રાજા તરીકે તને સજા કરીશ. કમલોદરમાં પૂરી દઈશ -એવી ધમકી પણ આપી છે. (આ છેલ્લા સન્દર્ભમાં કવિએ પરિવર્તિત થયેલા દુષ્યન્તને રજૂ કર્યો છે.) ટૂંકમાં, સમગ્ર અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ઉપર્યુક્ત છયે સન્દર્ભોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો માલુમ પડે છે કે ભ્રમર બધે એક સરખી રીતે (= વ્યભિચરિત થનારી મનોવૃત્તિવાળા) દુષ્યન્તનું પ્રતીક નથી બની શકે એમ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભ્રમરના જેવી મનોવૃત્તિવાળા અને ભ્રમરની પ્રતિસ્પર્ધા કરતા દુષ્યન્તથી શરૂ કરીને, ભ્રમરના ઉપદેષ્ટા તરીકેની યાત્રા અહીં નિરૂપાયેલી છે.[૩૧] તથા એ યાત્રાનું આવર્તન પૂરું થતાં સુધીમાં, છેલ્લે તબક્કે તે જે મધુકરીના પ્રત્યે અનુક્રોશ[૩૨] (પરદુઃખદુઃખિતા) વ્યક્ત કરે છે, તે હકીકતમાં તો, અભિજ્ઞાન રૂપ વીંટી મળી ગયા પછી સ્મરણપટમાં સજીવન થયેલી શકુન્તલાને જ મનમાં ધારણ કરાઈને બોલાયેલાં વચનો છે. શરૂઆતથી દેખાડેલી દુષ્યન્તમાં રહેલી ભ્રમરવૃત્તિને કાલિદાસે અન્તે ભ્રમરના મિષે જ દૂર કરી નાંખી છે !

[પ્રાસંગિક રીતે એ મુદ્દા તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરવો જરૂરી જણાય છે કે કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથે જે હંસપદિકા-ગીતમાં વપરાયેલા અભિનવમધુલોલુપ ભ્રમરના નિર્દેશને દુષ્યન્તનો વાચક ગણીને પોતાની વિવેચના વિસ્તારી છે તે એકાંગી હોવાનું એ રીતે પણ લાગે છે કે તેમણે આ ગીતમાં નિર્દેશાયેલ ''કમલ'' પદથી કોણ સૂચવાઈ રહ્યું છે ? -તે મુદ્દાને ચર્ચાનો વિષય બનાવ્યો નથી. (શ્રી ઉમાશંકર જોશી[૩૩] પણ તે વિષે અભિજ્ઞ હોય તેમ જણાતું નથી અને જેથી તેઓ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના અનુયાયી બની રહ્યા છે.) આ ગીતનો અર્થ પામવાનું સહેલું પણ નથી. કેમકે આ ગીત ગાનાર હંસપદિકાના પક્ષેથી વિચારીએ તો, અભિનવમધુલોલુપ ભ્રમર તે દુષ્યન્ત છે, ચૂતમંજરી તે

---

૩૧. કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અને કવિશ્રી ઉમાશંકર જોશીએ કેવળ હંસપદિકા-ગીતને જ ધ્યાનમાં લઈને, ભ્રમરને દુષ્યન્તના પ્રતીક તરીકે સમજીને દુર્વાસાના શાપનું પ્રયોજન ખોળવાનો બુદ્ધિવિલાસ દેખાડ્યો છે. હકીકતમાં સમગ્ર નાટકના પૂર્વોક્ત છએ સન્દર્ભોને જોવાનું બન્યું હોત, અને છઠ્ઠા અંકના સન્દર્ભને સાચી રીતે મૂલવ્યો હોત, તો કદાચ તેમને જુદો કાવ્યાર્થ હાથ લાગ્યો હોત.

૩૨. મારા સંસ્કૃત નાટ્યસૃષ્ટિ - સ્વારસ્યની શોધ પુસ્તકમાં મૂકેલો ''સંસ્કૃત નાટ્યકૃતિઓમાં અનુક્રોશ'' લેખ જોવા અનુરોધ છે, ૨૦૦૯

૩૩. શકુન્તલા, અનુ. શ્રી ઉમાશંકર જોશી, ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૮, પૃ. ૧૮૧ અને ૧૮૫-૧૮૬

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

હંસપદિકા પોતે છે અને પેલો ભ્રમર જે કમલવસતિમાં પુરાયેલો છે (અને જેથી તે ચૂતમંજરીને ભૂલી ગયો છે) તે અજાણ્યું કમલ તો શકુન્તલા છે ! આ પહેલો અર્થ તે વક્તૃબોધવ્ય (વક્તાના પક્ષેથી કહેવાયેલો) અર્થ છે. રંગમંચ ઉપર ઊભેલા દુષ્યન્તને માટે તેનો અર્થ અભિનવમધુલોલુપ ભ્રમર એ પોતે છે, ચૂતમંજરી તે હંસપદિકા છે, પણ કમળ પદથી તે રાણી વસુમતી-એમ સમજી લે છે. કારણ કે તેની મતિ શાપવ્યવહિત છે. અને એટલે જ તે કહે છે :- ''તેથી હું સમજું છું કે રાણી વસુમતીને અનુલક્ષીને મને એનો ટોણો છે.'' આ બીજો અર્થ તે શ્રોતૃબોધવ્ય (ક્રમાંક-૧) કહેવાશે. પરંતુ રંગમંચની સામે બેઠેલા પ્રેક્ષકો જ્યારે આ ગીત સાંભળશે ત્યારે તેમને પક્ષે તેનો એક ત્રીજો અર્થ નીકળશે. જેમકે, અભિનવમધુલોલુપ ભ્રમર તે દુષ્યન્ત છે, કમલ પદથી રાણી વસુમતી લેવાશે, પણ સહૃદય પ્રેક્ષક આ ગીતમાં રહેલો ''અન્યાપદેશ'' સમજશે તો, ચૂતમંજરી પદથી શકુન્તલા લેવાશે ! કેમકે પ્રેક્ષકોને તો ખબર છે જ કે દુષ્યન્તને દુર્વાસાનો શાપ લાગેલો છે, જેથી હસ્તિનાપુરના બારણે આવી ઊભેલી જે ચૂતમંજરીને તે ભૂલી ગયો છે- તેનું અહીં ધ્વનન થઈ રહ્યું છે. આ ત્રીજો અર્થ પણ શ્રોતૃબોધવ્ય (ક્રમાંક ૨) કહેવાશે, પણ તે પ્રેક્ષક રૂપ શ્રોતાના પક્ષે ઊભો થનારો અર્થ છે. આમ વિવેચકોને માટે આ ગીતનો અર્થ હંમેશને માટે વિવાદાસ્પદ જ રહ્યો છે. ટીકાકાર ઘનશ્યામે તો આ ગીતના અર્થઘટન બાબતે એવું કહ્યું છે કે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે ભીમે માર્ગમાં રખડતાં હાથીઓનાં જે કંકાલોને આકાશમાં ફંગોળ્યાં છે અને જે અદ્યાવધિ ત્યાં અન્તરિક્ષમાં જ ભમ્યા કરે છે તેમ, હંસપદિકા-ગીતના અર્થ કરનારા વ્યાખ્યાતાઓ પણ અહીં તહીં ભટક્યા કરે છે ![34] આમ, કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા પ્રબુદ્ધ વ્યાખ્યાકારો પણ જો આ ગીતમાં આવેલા કેવળ અભિનવ-મધુલોલુપ શબ્દોને જોઈને, મનભાવન અર્થ કરવા દોડી જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. છતાંય એ પણ હકીકત છે કે આ ગીતમાં આવેલા કમળ શબ્દથી કઈ વ્યક્તિનો વ્યંગ્યાર્થ સમજવો ? -તેનો જવાબ આપ્યા વિના સમગ્ર કૃતિના અર્થઘટન કે મર્મને પામવાની ઉતાવળ કરાય તેવી નથી જ. આથી, અમે જ્યારે કમળના પ્રતીકની ચર્ચાને અગ્રેસારિત કરીએ છીએ ત્યારે આ હંસપદિકા-ગીતનો સાકલ્યેન અર્થ તપાસીએ છીએ. તદનુસાર, ઉપર્યુક્ત પહેલો અર્થ જ લેવો તર્કસંગત સિદ્ધ થાય છે. કેમકે શકુન્તલાનો પ્રેમ પામ્યા પછી, દુષ્યન્ત કોઈ રાણીના આવાસ ઉપર હવે આંટા મારતો નથી, જેની ફરિયાદ હંસપદિકા કરી રહી છે. દુષ્યન્ત રૂપ ભ્રમર કોઈક અજ્ઞાત કમળમાં હવે પૂરાઈ ચૂક્યો છે- તેની સાક્ષી આ હંસપદિકા-ગીત જ આપી રહ્યું છે. તથા રંગમંચ પર રહેલો નાયક તો શાપગ્રસ્ત મતિવાળો છે, તેથી તેને મળતો અર્થ પરમાર્થે લઈ શકાય તેવો નથી. પૂર્વોક્ત ત્રીજા અર્થને માર્મિક સન્દર્ભમાં જોતાં તે નાટ્યગત (= વિસ્મૃત ચૂતમંજરી સ્વરૂપા શકુન્તલા) અર્થ જ આપી રહ્યો છે. જેને શ્રી રવીન્દ્રનાથે કે તેમના અનુયાયીઓએ ધ્યાનમાં લીધો જ નથી. સુજ્ઞેષુ કિં બુહના ?]

---

૩૪. अत्र संविधाने भीमेन प्रेषिता गजादिवदद्यापि परिभ्रमन्ति केचिदन्ये व्याख्याकाराः । -अभिज्ञानशाकुन्तलम्, घनश्यामकृत-सञ्जीवन-टिप्पणसमेतम्, सं. श्रीमती पूनम पङ्कज रावळ, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, १९९७, पृ. ११२

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(૨) નાટકનું અન્તિમ લક્ષ્ય અને તેની સાથે સમ્બદ્ધ હરણનું પ્રતીક :- નાટકના આરંભે રથારૂઢ મૃગયાવિહારી રાજા દુષ્યન્તનો પ્રવેશ થાય છે, તેમણે કણ્વાશ્રમના એક મૃગ ઉપર શરસન્ધાન કર્યું હોય છે. ત્યાં જ મૃગ અને શિકારી રાજાના માર્ગની વચ્ચે ''ના હણશો, ના હણશો, આ તો આશ્રમનો મૃગ છે'' એમ કહેલો એક વૈખાનસ ઉપસ્થિત થાય છે. વિશેષમાં તેણે કહ્યું :- ''રાજાનાં બાણ તો આર્ત વ્યક્તિના પરિત્રાણ માટે વપરાવાં જોઈએ, નિર્દોષ પશુઓને મારવા માટે નહીં.'' એ સાંભળીને રાજાએ તરત જ પોતાનું બાણ પાછું ફેરવી લીધું. તેથી વૈખાનસે રાજાને આશીર્વચન આપ્યાં કે - તમે સર્વથા ચક્રવર્તી પુત્રને પ્રાપ્ત કરશો. અભિનવ ગુપ્તપાદાચાર્યે ''પુત્રપ્રાપ્તિ એ જ આ નાટકનું ફળ છે'' (ના. શા. ૧૯-૨૨) એમ કહ્યું છે. નાટકનું આગળ વધતું ઘટનાચક્ર જોઈએ તો જણાય છે કે દુષ્યન્તે ભલે આશ્રમમૃગને ન હણ્યો હોય, પણ પ્રથમાંકના અન્ત સુધીમાં તેણે શકુન્તલાને તો પ્રેમાવિદ્ધ કરી જ નાંખી છે. અહીં એક મુદ્દો સ્મરણમાં રાખીશું કે દુષ્યન્તને પુત્રપ્રાપ્તિના આશીર્વાદ ''અનાગસ આશ્રમમૃગને'' નહીં મારવાની શરતે અપાયા છે અને એ પણ ધ્યાનમાં લઈશું કે સર્જક કાલિદાસે એક શિકારીની સામે શકુન્તલા રૂપી મૃગલીને ગોઠવી છે. શકુન્તલા માટે વપરાયેલું હરણનું (મૃગનું) પ્રતીક એટલું બધું વ્યાપક રૂપે કવિએ વાપર્યું છે[૩૫] કે તેના નિમિત્તે કેવળ શકુન્તલાની જીવનકહાની જ નથી કહેવાતી, પણ તેના નિમિત્તે તેના ભાવિનું કથન અને તેમના પ્રેમનો વિકસિત થયેલો પરમ પ્રકર્ષ પણ નિરૂપાયો છે.

ધીવર-પ્રસંગ દ્વારા શકુન્તલાને આપેલી રાજમુદ્રા દુષ્યન્તને મળી ગઈ, અભિજ્ઞાનાભરણ મળી જતાં રાજાને લાગેલો દુર્વાસાનો શાપ નિવૃત્ત થઈ ગયો. જેથી છઠ્ઠા અંકમાં રાજાની વિરહાવસ્થા શરૂ થાય છે. જેના સન્દર્ભે તે સખીઓ સહિતની શકુન્તલાનું ચિત્ર જેમાં દોરેલું હતું તે ફલકને મંગાવે છે. વિદૂષક રાજાને પૂછે છે કે ત્રણ સખીઓ તો આમાં દોરી જ છે, તો હજીય શું બાકી રહ્યું છે કે જે તમે આમાં દોરવા ધારો છો. એના પ્રત્યુત્તરમાં દુષ્યન્ત નીચેનો શ્લોક બોલે છે :-

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णचमरा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ।।६-१७।।

અનુવાદ :- ''આ(ચિત્ર)માં વહેતા પ્રવાહવાળી માલિની નદી અને તેના રેતાળ પટમાં બેઠેલાં હંસોની એક જોડી, જેની ચારેય તરફ મા ગૌરીના ગુરુ(પિતા હિમાલય)ના પાવનકારી તળેટીના

---

૩૫. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં પ્રતીકોથી થતું નાટ્યકાર્ય, લે. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, શબ્દસૃષ્ટિ (૨૮-૩૩૦), ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, માર્ચ ૨૦૧૧, પૃ. ૪૮-૬૫.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ભાગો ચિતરવા છે. વળી, જ્યાં ચમરો બેઠેલાં હોય અને જેની ડાળીઓ ઉપર (શકુન્તલાનાં) વલ્કલ લટકાવેલાં હોય તેવાં વૃક્ષો બનાવવાં માંગું છું. તથા આ વૃક્ષોની નીચે કૃષ્ણમૃગના અણિયાળા શિંગડા ઉપર પોતાનું ડાબું નેત્ર ખંજવાળતી હોય તેવી એક મૃગલી બનાવવા ચાહું છું !''

આ શ્લોકને સાંભળતાંવેંત સમજાઈ જાય છે કે હવે વિરહી દુષ્યન્તના મનમાં (પ્રથમ અંકમાં વર્ણિત) કણ્વાશ્રમ અને ત્યાં થયેલો પ્રેમ પુનઃ જાગૃત થઈ ઊઠ્યો છે. તેને ત્યાંના બધાં સ્થાનોની યાદ તાજી થઈ ગઈ છે. પણ પ્રશ્ન થાય કે દુષ્યન્તના મનમાં કાળિયારના શિંગડા ઉપર આંખ ખંજવાળતી મૃગલી દોરવાની ચાહત ક્યાંથી, કેમ ઊભી થઈ હશે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દાક્ષિણાત્ય અને દેવનાગરી વાચનાના લઘુપાઠોમાંથી (કે જે ખરેખર તો અલ્પસમયમાં રંગમંચ ઉપર નાટક ભજવવા માટે અજ્ઞાત નટમંડળીએ બનાવેલી સંક્ષિપ્ત રંગાવૃત્તિઓના જ પાઠો છે, તેમાંથી) મળી શકે તેમ નથી. આને માટે કાશ્મીરી, મૈથિલી અને બંગાળી વાચનાઓના બૃહત્પાઠોને જોવા પડે તેમ છે. તેમાં સુરક્ષિત રહેલા ત્રીજા અંકના પાઠમાંથી જાણવા મળે છે કે (રંગમંચ ઉપરથી બે સખીઓની વિદાય થયા પછી[૩૬]) દુષ્યન્ત-શકુન્તલાના એકાન્ત મિલન દરમ્યાન દુષ્યન્તે પોતાની ''જીવિતેશ્વરી'' શકુન્તલાના હાથમાં મૃણાલ-વલય પહેરાયું હતું. (આ પ્રસંગે શકુન્તલાએ દુષ્યન્તને ''આર્યપુત્ર'' એવું સંબોધન પણ કર્યું છે.) અને પછી પૂછ્યું હતું કે પ્રિયે ! આ મૃણાલ-વલય કેવું લાગે છે ? શકુન્તલા આનો કાંઈ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે જ, પવન ફૂંકાયો અને શકુન્તલાના કાનમાં પહેરેલાં પુષ્પોની પરાગરજ તેની આંખમાં પડી. તેની આંખ અશ્રુભીની થયેલી જોઈ દુષ્યન્તે કહ્યું, ''હે સુન્દરી ! મારી નજીક આવ, હું મારા વદનમારુતથી તારા નેત્રને પ્રમાર્જિત કરી દઉં.'' નૈસર્ગિક પ્રેમસહચારની આ પળોની સ્મૃતિ થઈ આવતાં, છઠ્ઠા અંકમાં દુષ્યન્તે શકુન્તલાના ચિત્રની પાર્શ્વભૂમાં જે જે ચિતરવા સંકલ્પિત કર્યું છે તેમાં કાળિયાર મૃગના શિંગડા ઉપર પોતાની ડાબી આંખ ખંજવાળતી મૃગલી દોરવાની ચાહત થઈ આવી છે. આ શ્લોકના શબ્દોમાંથી જે વ્યંગ્યાર્થ નીકળી રહ્યો છે તે દુષ્યન્તના હૃદ્‌ગત મર્મસ્થાનને ઉદ્‌ઘાટિત કરનારો બની રહે છે. મૃગલીને માટે તેનો મૃગ કેટલો બધો વિશ્વસનીય હોય કે તે જ્યારે એના અણિયાળા શિંગડા ઉપર પોતાના નાજુક નેત્રને ખંજવાળશે ત્યારે તે જરીકેય હાલશે નહીં, મૃગલીનાં નેત્રને ફૂટવા નહીં દે. તે અડગ આધાર બનીને ઊભો રહેશે - એવી પાકી અન્તઃકરણની પ્રતીતિ હોય ત્યારે જ અને તો જ, મૃગલી મૃગના શિંગડે પોતાની આંખની ખંજવાળને દૂર કરે. અહીં એક વિશ્વસનીય બનેલા મૃગને ચિતરવાની જે ઇચ્છા દુષ્યન્તને થઈ છે, તે મૃગ એ પોતે જ છે ! મૃગના મિષે દુષ્યન્ત પોતાના ભાવિ-દામ્પત્યજીવનનું જ ચિત્ર આલેખી રહ્યો છે.

---

૩૬. દાક્ષિણાત્ય અને દેવનાગરી પાઠોમાં માત્ર છ-સાત ઉક્તિઓ પછી તરત જ દુષ્યન્ત શકુન્તલાના અધરોષ્ઠનું પાન કરવાની માંગણી કરે છે અને ગાન્ધર્વ-વિવાહની શીખ પણ આપી દે છે. કોઈક અજ્ઞાત નટમંડળીએ આ બે પાઠોમાંથી કાશ્મીરી-આદિ ત્રણ બૃહત્પાઠોમાં જોવા મળતાં ઉપર્યુક્ત બે દશ્યો અને બારથી ચૌદ શ્લોકોનો પાઠ કાઢી નાંખ્યો છે - તેમ સિદ્ધ થાય છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકના નાટ્યકાર્યને સમજતી વેળાએ આ સન્દર્ભને ધ્યાન ઉપર લેવો અનિવાર્ય છે. આ શ્લોકમાંથી જ સૂચવાય છે કે વીંટી મળ્યા પછી વિરહાવસ્થામાં સંતપ્ત થતા દુષ્યન્તને હવે શકુન્તલાનું સાચું આભ્યન્તર (અનાગસ હરણ તરીકેનું) અભિજ્ઞાન મળ્યું છે. આશ્રમના ''આ મૃગ''ને હણવાનું ન હોય કે તિરસ્કારવાનો (પ્રત્યાખ્યાન) ન હોય, બલ્કે એના જીવનને સહારો આપવાનો હોય- એ વાત તેને સારી પેઠે સમજાઈ ગઈ છે. જીવનની આ નવી સમઝ ઉપર્યુક્ત શ્લોકની અન્તિમ પંક્તિમાંથી વ્યંજિત થઈ રહી છે. પ્રથમ અંકમાં નવમાલિકા નામની લતા, કે જેનું શકુન્તલાએ વનજ્યોત્સ્ના નામ પાડ્યું છે, આ વનજ્યોત્સ્ના તે સહકાર(આમ્રવૃક્ષ)ની સ્વયંવરવધૂ બની છે- એમ કહેવાયું હતું, અને તેને સહકારનું અવલમ્બન મળ્યાની વાત કહેવાઈ હતી, તેવું સંશ્લિષ્ટ જીવન અહીં ચરિતાર્થ થતું જોવા મળી રહ્યું છે. શિકારી બનીને દુષ્યન્તને મૃગ મળે તોય તે મૃત કે ઘાયલ મૃગ જ હોવાનું, અર્થાત્ તે શિકારી તરીકે તો શકુન્તલાને પામી શકવાનો જ નથી, હરિણી-સ્વરૂપા ભોળી (નિષ્પાપ, નિર્દોષ) શકુન્તલાને પામવા માટે તો તેણે પણ વિશ્વનીય (સુગન્ધ) હરિણ બનવું પડશે, (''સૌન્દર્યને પામતાં પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે''- કલાપી) કેમકે તેણે ભલે ટોણો મારવા માટે ઉચ્ચારેલું વચન सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावपि अत्रारण्यकौ । (= સમાન ગન્ધવાળા સમાન ગન્ધવાળામાં વિશ્વાસ કરે છે, તમે બન્ને જંગલમાં રહેનારાં છોને.), આજે તેને એ પરમ સત્ય સ્વરૂપે પૂરેપૂરું આત્મસાત્ થઈ ગયું છે. અનાગસ હરિણી જેવી પ્રેમાળ પત્ની શકુન્તલાનું અને પોતાનું આવું (સગન્ધમૃગ સ્વરૂપ બની રહેવાનું) અભિનવ ''અભિજ્ઞાન'', વીંટી મળવાથી મળેલા (આ મારી પરિણીતા પત્ની છે - એ રીતના) અભિજ્ઞાન કરતાં વધુ સૂક્ષ્મ અને ઉન્નતતર છે, જે દર્શાવવું કાલિદાસને અભીષ્ટ છે, જેને તેમણે (ચિત્રસ્થ) હરિણ અને હરિણીના પ્રતીક દ્વારા કલાત્મક રીતે વ્યંજિત કર્યું છે.[૩૭]

(૩) નાટકમાં દ્વિવિધ કૌતુકોનું આધાન અન શકુન્તલા માટે વપરાયેલાં વિવિધ પક્ષીઓનાં પ્રતીકો :- શકુન્તલાને નાટે પ્રયોજાયેલાં કમળ અને હરિણનાં પ્રતીકોને જોયા પછી, તેને માટે પ્રયોજેલાં પક્ષીઓનાં પ્રતીકો ઉપર પણ વિચાર કરીશું. આ ચર્ચાના આરંભે કહ્યું છે કે કાલિદાસે પિતા કણ્વને પોતાની પુત્રીના કોઈક અજ્ઞાત દુર્દૈવને શમાવવા માટે, સોમતીર્થની યાત્રાએ ગયેલા કહ્યા છે. આ સાંભળીને પ્રેક્ષકોના મન ઉપર એક લાંબા ગાળા સુધી (પહેલા અંકથી માંડીને સાતમા અંક સુધી) સક્રિય રહેનારું છૂપું કૌતુક ગોઠવ્યું છે. કાલિદાસે આ વિશે પ્રકટપણે કશુંય કીધું નથી, અને ઉપલક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો દુર્વાસાનો શાપ તે શકુન્તલાના ભાવિમાં છુપાયેલું દુર્દૈવ છે.[૩૮] અને શચીતીર્થમાં વંદન

---

૩૭. નાટકના આરંભે દુષ્યન્તને જે પુત્રપ્રાપ્તિના આશીર્વાદ આપવામાં આવ્યા છે તેના ચારિતાર્થ્યને બતાવતાં પહેલાં, તે આશીર્વાદ મૃગને નહીં મારવાની શરતે અપાયા હતા, તેને સ્મરણપટમાં લઈને જોઈએ તો ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપનું (હરિણના પ્રતીક દ્વારા વ્યક્ત કરેલું) શકુન્તલાનું આભ્યન્તર અભિજ્ઞાન નાયકને છઠ્ઠા અંકમાં મળે છે. અને ત્યાર પછી જ, સાતમા અંકમાં દુષ્યન્તને માતા શકુન્તલા સહિતનો સર્વદમન ભરત મળે છે - તે નોંધપાત્ર છે.

૩૮. દુર્વાસાનો શાપ એ દુર્દૈવ જ હતું. શકુન્તલાએ પોતે પણ તેને પોતાના ગતજન્મના કોઈક ''પુરાકૃત કર્મ'' રૂપે જ ઓળખાવ્યું છે. કવિએ પોતે તેને કશા અપરાધની સજા રૂપે રજૂ કર્યું નથી. શકુન્તલાને તો અન્ત સુધી એની ખબર જ નથી કે તેને કોઈ શાપ મળ્યો છે, તેથી તેણે પશ્ચાતાપ કરવાની વાત કરવી પણ અસંગત છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કરતી વેળાએ શકુન્તલાના હાથમાંથી સરકી ગયેલી વીંટીને માછલીએ ત્યારે ત્યાં આવીને ગળી લીધી, જે કાળે કરીને માછીમાર પાસે પહોંચીને, અન્તે દુષ્યન્તના હાથમાં આવે છે, તે સોમતીર્થની યાત્રાનું ફળ છે. આ સાચું હોય તો પણ કાલિદાસની સર્જકચેતનાએ જ્યારે નિસર્ગકન્યા શકુન્તલાની જીવન-કહાની સર્વતોભાવેન નિસર્ગનાં પ્રતીકોથી જ કહેવાની નાટ્ય-નિરૂપણ-શૈલી સ્વીકારી છે ત્યારે તે દુર્દૈવ અને તીર્થયાત્રાના ફળને પણ નિસર્ગનાં પ્રતીકોથી જ નિરૂપાતાં બતાવવાં જોઈશે.

શકુન્તલા એવું નામ યૌગિક છે. મૈથિલી પાઠના ટીકાકાર શંકર કહે છે કે મહાભારતના આદિપર્વમાં જણાવ્યું છે તે મુજબ,

निर्जने भुवने यस्मात् शकुन्तैः परिवारिता ।
शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मयेति ॥[૩૯]

અર્થાત્ માતા મેનકા પુત્રીને જન્મ આપીને તરત જ સ્વર્ગમાં જતી રહી હતી. જમીન ઉપર પડેલી તે બાળકીને રુદન કરતી જોઈને, વન-ઉપવનનાં પક્ષીઓ તેને ઘેરી વળ્યાં અને કલરવ કરી મૂક્યો. જેનાથી નજીકમાં રહેતા કણ્વમુનિ ત્યાં ખેંચાઈ આવ્યા, તેમણે આ બાળકીને શકુન્તો(પક્ષીઓ)થી પરિરક્ષિત જોઈને, તેનું નામ શકુન્તલા રાખી દીધું. આમ નિસર્ગકન્યા બનેલી શકુન્તલાની જીવનકથા નિસર્ગનાં પ્રતીકોથી જ કહેવાવી જોઈએ તેવું કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાએ નક્કી કરી લીધું જણાય છે. ત્રીજા અંકમાં, (ક) નાયક-નાયિકાનો ગાન્ધર્વ-વિવાહ વર્ણિત છે, ત્યાં અન્તે તે બન્નેને છૂટા પાડવા માટે નેપથ્યોક્તિથી કહેવામાં આવે છે કે- ''ચક્રવાકવધૂ ! તારા સહચરની રજા લઈ લે, કેમકે રજની ઉપસ્થિત થઈ રહી છે.'' અહીં કવિએ ચક્રવાક પક્ષીનો ઉપયોગ કર્યો છે. તે પછી ચતુર્થાંકમાં, પતિગૃહે સંચરી રહેલી શકુન્તલાને માર્ગમધ્યે જોવા મળે છે કે એક ચક્રવાકને એની પ્રિયા ચક્રવાકી બોલાવે છે, પણ મોઢામાં ગ્રાસ ભરીને ઊંચી ડોકે તે જતી શકુન્તલાને જોઈ રહ્યો છે, તેથી તે પોતાની ચકવીને પ્રત્યુત્તર નથી આપતો. અને પેલી ચકવી એક કમળપત્રની જ આડશે ઊભેલા ચકવાને નહીં દેખી શકતી હોવાને કારણે ક્રંદન કરી ઊઠે છે. એ જોઈ, કવિ શકુન્તલા પાસે કહેવડાવે છે કે – ''હું કંઈક દુષ્કર કાર્ય કરી રહી છું'' એમ લાગે છે. આ પ્રસંગની વ્યંજના બહુ માર્મિક છે. શકુન્તલાને એના આર્ષદ્રષ્ટા પિતાએ કે બે સખીઓએ એને દુર્વાસાનો શાપ મળ્યો હોવાનું કહ્યું નથી, પણ જો શકુન્તલા નિસર્ગની કન્યા હોય તો નિસર્ગના પ્રતિનિધિ એવા ચક્રવાક-યુગલે તો સૂચવી જ દીધું છે, ઉપર્યુક્ત શબ્દોથી શકુન્તલાએ તે ગૂઢ પામવાની મથામણ પણ કરી છે કે પતિગૃહે પહોંચ્યા પછી તેની સાથે શું થશે ? (ખ) દુર્વાસાનો શાપ પામેલી અને તે વાતથી અનભિજ્ઞ શકુન્તલા દુષ્યન્તની સામે પહોંચે છે ત્યારે તે એને યાદ કરી શકતો નથી. ''દુષ્યન્તસ્ય'' નામધેયાંકિતા રાજમુદ્રા તેની આંગળીએથી ક્યાંક સરકી ગઈ છે, અને તે બેનો પરિણય થયા હોવા અંગેનું કોઈ અભિજ્ઞાન કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો છે નહીં. ત્યારે શકુન્તલા પતિ-પત્ની વચ્ચેની એકાન્તમાં બનેલી વાતનું સ્મરણ

૩૯. અભિજ્ઞાનશકુન્તલમ્, (મૈથિલ-પાઠાનુગમ્), (શંકર-નરહરિકૃતાભ્યાં ટીકાભ્યાં સંવલિતમ્), સં. રમાનાથ ઝા, મિથિલા વિદ્યાપીઠ, દરભંગા, ૧૯૫૭.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

અપાવવા કોશિશ કરે છે. પણ તે પ્રયાસ પણ વ્યર્થ જાય છે અને ઉપરથી દુષ્યન્ત તેને પરભૃતિકા (પોતાનાં બચ્ચાંને પારકાનાં ઘરે ઉછેરવા મૂકી આવનારી કોયલ) કહી દે છે. શકુન્તલા તો દુષ્યન્તનું જ તેજ પોતાના ગર્ભમાં લઈને આવી હતી, છતાંય તેને પોતાના પતિના મુખેથી જ ''પરભૃતિકા'' શબ્દની ગાળ સાંભળવી પડી. પિતા કણ્વે જોયેલું દુર્દૈવ તે આમ પરભૃતિકા પક્ષીના નિમિત્તે પ્રકટે છે. (ગ) સોમતીર્થની યાત્રાનું ફળ શું મળ્યું ? તો, છઠ્ઠા અંકમાં માછીમાર પાસેથી રાજમુદ્રા મળી જતાં દુષ્યન્તને શકુન્તલા યાદ આવી ગઈ. હવે વિરહમાં સંતપ્ત રાજા શકુન્તલાના અધૂરા દોરેલા ચિત્રમાં પૂર્તિ કરવા માટે શું શું વિચારે છે તે કહેતો શ્લોક ઉપર મૂકેલો છે. તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે ચિત્રસ્થ શકુન્તલાની આસપાસ જળથી ભરેલી માલિની નદી બનાવવી છે અને તેના રેતાળ પટમાં એક હંસ અને હંસલી પરસ્પરમાં ગેલ કરતાં હોય તેવું બનાવવું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં હંસ-હંસીને જીવાત્મા અને પરમાત્માનાં પ્રતીક મનાયાં છે. તો હવે વિરહી રાજા પોતાના ભાવિ દામ્પત્યજીવનમાં શકુન્તલા સાથે હળી-મળીને, એક થઈને રહેવાનો સંકલ્પ આ હંસયુગલના પ્રતીક દ્વારા ઉદ્‌ઘોષિત કરી રહ્યો છે. આ છે પિતા કણ્વની સોમતીર્થની યાત્રાનું સુફળ ! (ઘ) વિવિધ પક્ષીઓનાં પ્રતીકોથી શકુન્તલાની સાદ્યન્ત જીવનકથાનું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ કાલિદાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે, એ સર્જકપ્રતિભાએ આ સમગ્ર પક્ષીઓની પ્રતીકમાળાનો ચરમ પ્રકર્ષ ક્યાં પ્રકટાવ્યો છે ? એ જાણવું રસપ્રદ રહેશે. આને માટે સાતમા અંકને જોવો જોઈશે, દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો પુત્ર સર્વદમન રમવા માટે એક સિંહબાળને પકડી લાવ્યો છે. મારીચાશ્રમની તાપસીઓ સિંહણના ડરથી તેને છોડી દેવા વિનવે છે અને વિકલ્પે તેને રંગોથી રંગેલો એક મૃત્તિકા-મયૂર લાવી આપવામાં આવે છે ! આમ પહેલા ચક્રવાક પક્ષી, પછી પરભૃતિકા, પછી હંસ-હસીનું યુગલ અને છેલ્લે આપણા રાષ્ટ્રિય પક્ષી મયૂરને ગોઠવીને કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાની સર્જક-પ્રતિભાની પરાકાષ્ઠા સિદ્ધ કરી છે. આ નાટકના શીર્ષકમાં શકુન્તલાનું નામ મૂકીને, ક્રાન્તદ્રષ્ટા કવિએ ''શકુન્તોથી રક્ષાયેલી નિસર્ગકન્યા શકુન્તલાની જીવનકથા વિવિધ પક્ષીઓનાં પ્રતીકો સિવાય બીજા કશાથી ન જ કહી શકાય'' એમ જે જોયું છે તે સાચું જોયું છે.

[૩]

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકની મૂળકથા મહાભારતના શકુન્તલોપાખ્યાનમાંથી લેવામાં આવી છે. પણ આગાઉ કહ્યું છે તેમ તે દુઃષન્ત અને શકુન્તલાની કેવળ (શરતી) વિવાહકથા છે, જેને એક અદ્‌ભુત પ્રણયકથામાં ફેરવવાનું ચમત્કારિક કાર્ય કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાએ કર્યું છે. તથા મહાભારતની કથામાં માત્ર ત્રણ પાત્રો જ ઉલ્લેખાયાં છે. જેમકે, કણ્વ મુનિ, પાલક પુત્રી શકુન્તલા અને શિકારે નીકળેલો દુષ્યન્ત. કાલિદાસે આ ત્રણ પાત્રો સિવાય બીજાં જે પાત્રો વિચાર્યાં છે તે તેમની સર્જકપ્રતિભાએ કલ્પેલી પાત્રસૃષ્ટિ છે. જેમાં, શકુન્તલાના વ્યક્તિત્વની બે મીરર-ઇમેજ જેવી પ્રિયંવદા અને અનસૂયાની સખી-બેલડી, અને તેના જેવી જ, બીજી પણ અનેક બેલડીઓ(ઇત્યાદિ)ને આગળ ધરી શકાય. પણ જિજ્ઞાસા તો એવીય

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

થાય કે આ નાટકમાં નિરૂપાયેલી માનવોની પાત્રસૃષ્ટિ ઉપરાંત કાલિદાસે માનવેતર જે પશુ, પક્ષી, લતા-વૃક્ષાદિની સૃષ્ટિ સર્જી છે તે તેઓ ક્યાંથી લાવ્યા હશે ? તો, મહાભારતની તે કથાને ફરીથી અવલોકીશું તો જણાશે કે કાલિદાસને આ ભ્રમર, મૃગ, માલિની નદી અને કિનારે ફેલાયેલા વનની લતાઓ, વૃક્ષાદિની સૃષ્ટિ પણ ત્યાંથી જ મળી છે. કાલિદાસે આવાં ભ્રમરોના ગુંજારવોથી ભરેલા વનમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલા વચ્ચે કેવી રીતે પ્રણય પાંગર્યો હશે તે પોતાની ક્રાન્તદૃષ્ટિએ જોયું હશે. હવે ત્રીજો પ્રશ્ન થશે કે કાલિદાસે તે નૈસર્ગિક પદાર્થોનો વિનિયોગ કેવી રીતે કર્યો છે ? તો, નાટકમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની પ્રણયકથા તો રંગભૂમિ ઉપર ક્રમશઃ પ્રસ્તુત થઈ રહી છે, પરન્તુ તેની સાથો સાથ પૃષ્ઠભૂમિમાં તે જ પ્રણયકથા નિસર્ગમાં પણ ચાલી રહી છે તેવું કાલિદાસે વારે વારે બતાવ્યું છે. જેમકે, ૧. નવમાલિકા અને સહકાર વૃક્ષનો સ્વયંવર, ૨. જન્મ આપીને જેની માતા મરી ગઈ હતી અને જેને શકુન્તલાએ પોતાના હાથે ઉછેર્યો હતો એવો દીર્ઘાપાંગ નામનો મૃગપોતક એક તરફ, તો બીજી તરફ શકુન્તલાને જન્મ આપીને, તેને તરછોડીને, મેનકાનું સ્વર્ગમાં પાછા ચાલ્યા જવું, ૩. એક તરફ ગર્ભમંથરા હરિણીને જોઈને તે અનઘપ્રસવા થશે કે નહીં ? તેની ચિન્તા, તો બીજી તરફ આપન્નસત્ત્વા શકુન્તલાનું પતિગૃહે પ્રયાણ કરવું..... ઇત્યાદિ. એક પાર્શ્વમાં માનવજીવનનો પ્રવાહ, તો બીજા પાર્શ્વમાં તેને મળતો આવતો નિસર્ગસ્થિત લતા-વૃક્ષ અને પશુ-પક્ષીઓનો જીવનપ્રવાહ ! એક જ રંગમંચ ઉપર બબ્બે સૃષ્ટિઓ સજીવ સાકાર કરીને, તેનો પણ અભિનય બતાવાઈ રહ્યો છે. તથા ચમત્કાર સર્જતા હોય તેમ આપણા સર્જક-કવિ શકુન્તલા સાસરે જતી હોય ત્યારે તેને માટે વૃક્ષો અળતાનો રસ વહાવે, શાખાબાહુઓમાંથી પાનેતર અને અલંકારોની ભેટ પણ મોકલાવે છે, અને શકુન્તલાના વિરહમાં નિસર્ગસમસ્ત પણ વિષાદગ્રસ્ત થઈ જાય છે, મયૂરો નૃત્ય છોડી દે, મૃગલાંઓ ઘાસનો કોળિયો ત્યજી દે - એમ કહીને, માનવ અને નિસર્ગનું અદ્વૈત પણ રચી દે છે ! માનવ અને નિસર્ગને આપણે આધુનિકોએ[૪૦] જુદાં વિચાર્યાં છે, કાલિદાસે નહીં,[૪૧] જો દુષ્યન્ત-શકુન્તલા જેવા માનવો નિસર્ગથી અવિભાજ્ય અને અનિતર હોય, તો તેમની પ્રણયકથા પણ નિસર્ગવિહોણી કેવી રીતે હોય ? તેથી શકુન્તલાની જીવનકથા-ના વ્યંજક તરીકે ગોઠવાયેલાં પ્રતીકો નિસર્ગમાંથી લીધાં છે. આ વ્યંજક તત્ત્વો શાશ્વત નિસર્ગમાંથી લેવાયેલાં હોઈને, આ નાટક સાર્વભૌમ પણ બન્યું છે અને સાર્વયુગીન પણ બન્યું છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની કાલજયિતાનું રહસ્ય આમાં ઓતપ્રોત થયેલું છે.

[૪]

કાલજયી સર્જકતાની આલોચના કરતાં હોઈએ ત્યારે, આ નાટકના બાહ્ય શિલ્પની કલાત્મકતા વિશે પણ છણાવટ કરવી જોઈએ. આ નાટકમાં સાત અંક આવેલા છે. તેની ગૂંથણી એક કંઠાભરણ રૂપ માળા જેવી છે - અમ મારા ગુરુવર્ય પ્રોફેસર શ્રીપરમાનન્દભાઈ સી. દવેસાહેબ (હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ)નું કહેવું

---

૪૦. બાઈબલને પ્રભુનો શબ્દ માનનારી પશ્ચિમી પ્રજાએ.

૪૧. ભારતીય સંસ્કૃતિએ પણ નહીં.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

છે. તેમણે ''શાકુન્તલનું કલાવિધાન'' નામના એક લેખ[૪૨] માં જણાવ્યું છે કે – ''નાટકની અંક રચનામાં એક સુન્દર ભાત ઉપસી આવી છે. પહેલા, ત્રીજા, પાંચમા અને સાતમા અંકોમાં બન્ને નાયક-નાયિકા આવે છે, જ્યારે વચ્ચેના બીજા, ચોથા અને છઠ્ઠા અંકોમાં તેમાંથી એક જ પાત્ર આવે છે. તેમાંય બીજા અને છઠ્ઠા અંકોમાં માત્ર નાયક જ છે, જ્યારે વચ્ચેના ચતુર્થ અંકમાં માત્ર નાયિકા[૪૩] જ છે. આમ અંકોની સુંદર બુટ્ટાવાળી હાર જેવી સમતુલાવાળી આકૃતિ ઊભી થઈ છે.'' આ જ દર્શનનો વિસ્તાર કરીને ઉમેરવું જોઈએ કે એક તરફ પહેલા ત્રણ અંકો છે, જેમાં દુષ્યન્ત-શકુન્તલાનો સંયોગશૃંગાર નિરૂપવામાં આવ્યો છે, તો અન્તિમ ત્રણ અંકોમાં વિપ્રલમ્ભ શૃંગાર અને પૂર્ણ મિલનને આકારિત કરેલ છે. આ બન્ને પ્રકારના ત્રણ ત્રણ અંકોની વચ્ચે, મધ્યેમણિ-ન્યાયથી, ચોથો અંક વિરાજે છે. આ અંકમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો પ્રેમ નથી આલેખવામાં આવ્યો, પણ પિતા-પુત્રીનો વાત્સલ્ય પ્રેમ, અથવા આપણે જેને ''વ્હાલનો દરિયો'' કહીએ છીએ, તે હિલોળા લઈ રહ્યો છે !

માનવજીવનના નિખિલ પ્રેમના નિરૂપણનો મુદ્દો જોયા પછી, આ નાટકના બાહ્ય શિલ્પની કલાત્મકતાને પણ પામવાનો સ્વતન્ત્ર ઉપક્રમ કરવો જરૂરી છે. ધ્યાનથી જોતાં આ નાટકમાં કાલિદાસની સર્જકચેતના એક વિશિષ્ટ નાટ્યનિરૂપણ શૈલીને આકારિત કરવા ઉદ્યત થયેલી જણાય છે. આ વિશિષ્ટ શૈલી એક તરફ, નાટકનાં લક્ષ્ય, સમસ્યા અને કૌતુકની સાથે સમ્બદ્ધ વિવિધ પ્રતીકો અને બીજી તરફ, રૂપ-પ્રતિરૂપની યોજના. કાલિદાસે આ નાટકના પૂર્વાર્ધમાં એક રૂપની સામે, નાટકના ઉત્તરાર્ધમાં બીજું પ્રતિરૂપ ખડું કર્યું છે. વળી, આશ્ચર્ય એ પણ છે કે આ નાટ્યનિરૂપણ શૈલીને સાદ્યન્તપણે મૂકવામાં આવી છે. જેમકે, ૧. પ્રથમાંકમાં કણ્વાશ્રમમાં શિકારી રાજાનો પ્રવેશ થાય છે, તો તેની સામે સપ્તમાંકમાં મારીચ ઋષિના આશ્રમમાં દાનવહન્તા ઇન્દ્રસખા દુષ્યન્તનો પ્રવેશ થાય છે. ૨. પ્રથમાંકમાં ''ન હણશો, ન હણશો, આ આશ્રમનો મૃગ છે'' – તેવા રૂપની સામે, સાતમા અંકમાં શકુન્તલાનો પુત્ર સર્વદમન સિંહબાળને રંજાડી રહ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં મારીચ ઋષિના આશ્રમની તાપસીઓ ''અરે, તું ચાપલ ન કરીશ, ચાપલ ન કરીશ'' એવી ગભરામણભરી બૂમો સંભળાવે – તેવું પ્રતિરૂપ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૩. પ્રથમાંકમાં, દુષ્યન્ત શાન્ત આશ્રમમાં પ્રવેશતી વખતે તેનો દક્ષિણ હસ્ત ફરકી રહ્યાનું અનુભવે છે, તેની સામે સપ્તમાંકમાં પણ તે મારીચ ઋષિના આશ્રમમાં પ્રવેશતી વેળાએ બાહુસ્પંદન અનુભવે છે. પ્રથમાંકમાં શકુન્તલા (પદ્મિની)ના વદનકમળ ઉપર ગુંજારવ કરતો ભ્રમર ફરવા માંડે છે, ત્યારે દુષ્યન્ત તેની અસૂયા કરે છે અને પ્રતિસ્પર્ધી બનીને, તેને દૂર હટાવવા દોડી જાય છે. આ એક રૂપની સામે ષષ્ઠાંકમાં ચિત્રસ્થ શકુન્તલાના વદન ઉપર ભ્રમરને ફરતો જોઈને, રાજા તેને તેની ''તરસી હોવા છતાંય તારા વિના મધુ નથી પીતી'' મધુકરી દેખાડે છે. અને કહે છે કે આમતેમ શું ભટકયા કરે છે, જા તું તારી મધુકરીની

---

૪૨. જુઓ :- મહાકવિ કાલિદાસ, સં. પ્રિં. યશવન્ત શુક્લ, પ્રકાશક – ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, ૧૯૬૩, પૃ. ૩૮ થી ૪૯ (તેમના સમગ્ર લેખોનો સંગ્રહ જોવા માટે સંસ્કૃતનાટ્યમંડપે પરમાનન્દઃ, સં. વસન્ત ભટ્ટ, પ્રકા. સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૧૦ જોવા અનુરોધ છે.)

૪૩. ગુરુવર્યને અહીં ''પુત્રી'' એમ કહેવું અભીષ્ટ હશે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સાથે રહીને મધુપાન કર. અહીં તે ભ્રમરનો ઉપદેષ્ટા બનીને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. ૪. બીજા અંકના આરંભે હારેલો થાકેલો અને શિકારી રાજાની મૈત્રીથી કંટાળેલો વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે. પણ અંકના અન્તે તે ''હવે તો હું યુવરાજ જ બની ગયો'' એમ બોલતો, ખુશ થતો રંગમંચ ઉપરથી વિદાય લે છે. આવા દશ્યના એક રૂપની સામે, તેના જ પ્રતિરૂપ જેવું દશ્ય ષષ્ઠાંકના પ્રારંભે મૂકવામાં આવ્યું છે. અહીં પણ ધીવર (માછીમાર)ને મગરરક્ષકો મારે છે, ઝૂડે છે, માર્ગ પર ઢસડે છે. તેની રો-કકળ સંભળાય છે. પણ અન્તે તે વ્યક્તિ ય રાજપારિતોષિક પામે છે. (કેમકે તેણે મેળવી આપેલી રાજમુદ્રા-અભિજ્ઞાનથી દુષ્યન્તને પોતાની પ્રિયા પત્નીનું પુનઃ સ્મરણ થઈ આવે છે.) માછીમાર પણ ''રાજાએ શૂળીએથી ઉતારીને, જાણે મને હસ્તિસ્કંધ ઉપર સવાર કરી દીધો છે'' એવું બોલતો બોલતો રંગમંચ ઉપરથી વિદાય લે છે. ૫. (કાશ્મીરી, મૈથિલી અને બંગાળી વાચનાનુસારી) ત્રીજા અંકમાં પુષ્પની પરાગરજથી કલુષિત થયેલ શકુન્તલાના નેત્રને દુષ્યન્ત પોતાના વદનમારુતથી પ્રમાર્જિત કરી દે છે. તેવા રૂપની સામે, ષષ્ઠાંકમાં શકુન્તલા જેમાં દોરેલી છે તે ચિત્રફલકમાં મૃગના શિંગડા ઉપર મૃગલી પોતાનું વામનેત્ર ખંજવાળતી હોય તેવું ચિત્ર દોરવાની દુષ્યન્ત ચાહત વ્યક્ત કરે છે તેવું પ્રતિરૂપ રજૂ કરે છે. ૬. ત્રીજા અંકના અન્તે સાયંકાળ થતાં જ ભયપ્રદ રાક્ષસોનાં ટોળાં ઉમટી પડે છે અને રાજા દુષ્યન્ત યજ્ઞરક્ષાર્થે ધનુષ્ય-બાણ ઉઠાવે છે. આની સામે, ષષ્ઠાંકના અન્તભાગે માતલિની પકડમાં ફસડાઈ પડેલો વિદૂષક બૂમો પાડે છે અને રાજા દુષ્યન્ત તેની મુક્તિ માટે ધનુષ્ય-બાણ ઉઠાવે છે - તેવું પ્રતિરૂપ ગોઠવવામાં આવ્યું છે. આમ પહેલાં સંભોગ શૃંગારને રોકવા વીર રસનું અવલંબન લેવાય છે, અને પછી વિપ્રલંભ શૃંગારને રોકવા માટે વીર રસનું આશ્રયણ લેવાય છે - એમ કહી શકાય. ૭. પહેલાં ત્રણ અંકોમાં કણ્વદુહિતા શકુન્તલા રજૂ થાય છે, તો અન્તિમ ત્રણ અંકોમાં દુષ્યન્ત પરિણીતા પત્ની શકુન્તલા પ્રેક્ષકોની સામે રજૂ થાય છે. નિષ્કર્ષતઃ કહીએ તો, કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાએ નાટકના પૂર્વાર્ધને જ આવર્તિત કરીને, ઉત્તરાર્ધમાં નવા રૂપે, નવા અભિજ્ઞાન સાથે પ્રકટાવ્યો છે ! શકુન્તલાના અભિજ્ઞાનની સમસ્યા લઈને પ્રવર્તાવેલું નાટક ઉત્તરાર્ધમાં દુષ્યન્તને પોતાના અને શકુન્તલાના મળેલાં સાચાં અભિજ્ઞાનો સાથે સુસંવાદ સાધીને જ સમાપ્ત થાય છે.

[૫]

કાલિદાસનાં નાટકોની કાલજયિતાનો દસ્તાવેજીય પુરાવો :- અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ રામાયણ-મહાભારતાદિ જેવા ઇતિહાસ-ગ્રન્થોમાં આવેલાં કેટલાંક કથાનકો પોતે શાશ્વત સમસ્યાથી ભરેલાં છે, જેથી તે વસ્તુકંકાલોમાં અનુગામી કાળના કવિઓને તેમાં નવા રસકસ ભરીને તેમને પુનઃ પુનઃ નવપલ્લવિત કરી શકાતાં હોય છે. આમાં અનુગામી કવિઓનો મહિમા કરવાની સાથે, તે તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ચિરંજીવ વસ્તુકંકાલોનો મહિમા વિસરાવો ન જોઈએ. જેમ મહાભારતનું શકુન્તલા-ઉપાખ્યાન એક પુરુષે કરેલું તેની પરિણીતા પત્નીનું પ્રત્યાખ્યાન પોતે એક શાશ્વત સમસ્યા લઈને બેઠેલું હોઈને જ કાલિદાસ તદ્દન નવા જણાતાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નાટકની રચના કરી શક્યા છે. પરન્તુ, હવે, નોંધવા જેવી હકીકત એવી પણ બની છે કે કાલિદાસે આપેલું નાટ્યકથાનક પણ એટલું ચિરંજીવ આપ્યું છે કે તેણે દરેક યુગના અને દરેક ભૂગોળના રંગકર્મીઓને પોતે પોતાની નવી નવી રંગાવૃત્તિઓ (સ્ટેજ વર્ઝન્સ) બનાવવાને મોકળું મેદાન

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પૂરું પાડ્યું છે. જેનો પુરાવો તે દેશ-વિદેશના હસ્તલિખિત ભંડારોમાં સંગ્રહીત (પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં લખાતી કાશ્મીરની શારદા, મહારાષ્ટ્રની મોડી, બિહારની કૈથી અને મૈથિલી, ઉડિયા, તમિળનાડુની ગ્રન્થ, કર્ણાટકની નંદીનાદરી, તેલગુ, મળયાલમ, જૂની જૈન દેવનાગરી આદિ લિપિઓમાં લખાયેલી) આ નાટકની પંચ શતાધિક હસ્તપ્રતો છે. તેમાં વાંચવા મળતાં પાઠાન્તરો કે પ્રક્ષેપો એ માત્ર કોઈ લહિયાના પ્રમાદ કે અજ્ઞાનથી જન્મેલાં હોય તેવું નથી. તેમાં તો નવા સંવાદો, અરે નવાં દશ્યો અને પ્રચલિત કે પ્રસિદ્ધ દશ્યોના ક્રમાંકો પણ આગળ પાછળ કરવામાં આવેલા છે-તેમ વ્યાપક રૂપે જોવા મળે છે. તથા શૌરસેની પ્રાકૃત ઉક્તિઓનું મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રૂપાન્તરણ પણ જોવા મળે છે. આવાં પાઠાન્તરો, પ્રક્ષેપો અને પ્રાકૃત ઉક્તિઓની કાયાપલટ-એ હકીકતને સૂચવી રહ્યાં છે કે કાલિદાસનાં આ ત્રણેય નાટકો સમગ્ર દેશમાં દરેક કાળમાં નવા નવા અવતારે અનેકવાર સદૈવ ભજવાતાં રહ્યાં છે. કાલિદાસના મૂળભૂત નાટકની ટેક્સ્ટ(મૌલિક પાઠ)ની આ રીતની (= અભિનેય કાવ્ય તરીકેની) પણ કાલજયિતા પ્રમાણવી જોઈએ. (આ સન્દર્ભે મારા નવા ગ્રન્થ ''અભિજ્ઞાનશકુન્તલા નાટકસ્ય પંચરંગાવૃત્તયઃ'' ને જોવા અનુરોધ છે. પ્રકાશક :- રાષ્ટ્રિય સંસ્કૃત સંસ્થાન, દિલ્હી, ૨૦૨૦)

[૬]

અભિજ્ઞાનશકુન્તલા નાટકનો ચતુર્થાંક

સમગ્ર નાટકના સન્દર્ભમાં, ચોથા અંકનું અતિવિરલ વૈશિષ્ટ્ય છે - તેથી કાલિદાસની સર્જકપ્રતિભાનો જેમાં સવિશેષ ઉન્મેષ જોવા મળે છે તે પણ અનુપેક્ષ્ય છે, જેથી તેની સ્વતન્ત્રપણે ચર્ચા કરવી જોઈશે :- સાત અંકોવાળા આ નાટકમાં એક તરફ પહેલા ત્રણ અંક છે, જેમાં સંયોગ શૃઙ્ગારને નિરૂપ્યો છે. તથા છેલ્લા ત્રણ અંકોમાં વિપ્રલમ્ભ શૃઙ્ગાર અને પૂર્ણમિલનયુક્ત સંયોગ શૃઙ્ગારને આલેખ્યો છે. આ ત્રણ ત્રણ અંકોની વચ્ચે વિરાજેલો ચતુર્થ અંક પિતા-પુત્રીના વાત્સલ્ય પ્રેમને નિરૂપે છે. માનવીય સંવેદનાનો પ્રબળતમ ઉદ્રેક તે પ્રેમની સંવેદના સાથે સંકળાયેલો છે, સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનું આલેખન દુનિયાભરના સાહિત્ય-સર્જકોએ કરેલું છે. પણ સ્ત્રી-પુરુષના પ્રેમનું આ આલેખન અધૂરું છે. કેમ કે કોઈ પણ સ્ત્રીના જીવનમાં એને પોતાના પિતા તરફથી જે પ્રેમ આરમ્ભિક વર્ષોમાં મળે છે, તેનું નિરૂપણ ક્યાંય જોવા મળતું નથી. દરેક સ્ત્રીને એના પિતા તરફથી મળતા સ્નેહને પણ સાહિત્યનો વિષય તો બનાવવો જ જોઈએ. આ એક હકીકત છે કે પિતા-પુત્રીના પ્રેમનું આલેખન કરનારા મહાકવિ કાલિદાસ પહેલા અને છેલ્લા જ કવિ છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના સર્જકની આ એક અપૂર્વતા અને અદ્વિતીયતા છે. કાલિદાસે આ અસ્પૃશ્ય રહેલા વિષયને પણ નાટ્યનો વિષય બનાવીને, માનવજીવનમાં અનુભવવા મળતી એક સર્વોત્કૃષ્ટ સંવેદનાને સર્વાઙ્ગીણ દષ્ટિ પૂરી પાડીને પ્રેમ-તત્ત્વનું અખિલાઈપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે, જેથી પણ આ નાટક કાલજયી બની ગયું છે.

કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીય જેવી પુરોગામિની બન્ને નાટ્યકૃતિઓ પાંચ પાંચ અંકની બનાવેલી છે. પરન્તુ જે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ નામનું ત્રીજું નાટક છે, તે તો સાત અંકનું રચેલું છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આ સપ્ત અંકી નાટકનું જે અન્તર્ગૂઢ વિશિષ્ટ ઘાટવાળું શિલ્પ ઘડવામાં આવ્યું છે - તેમાં મહાકવિની સર્જકતા નિરખી શકાય છે. પહેલા અંક અને ત્રીજા અંકમાં શકુન્તલાની બે સખીઓ, અનસૂયા અને પ્રિયંવદાનું યુગલ, પાંચમા અંકમાં શકુન્તલાને પતિગૃહે મૂકવા આવેલા બે ઋષિકુમારો, શાર્ઙ્ગરવ અને શારદ્વતનું યુગલ, છઠ્ઠા અંકના પ્રારમ્ભે પરભૃતિકા અને મધુકરિકાનું યુગલ, તે પછી એ જ અંકમાં આવતી મેધાવિની (ચતુરિકા) અને પિંગલિકા (તરલિકા) નામની દાસીઓનું યુગલ,)કાશ્મીરી વાચનાનુસારી) સાતમા અંકના પ્રવેશકમાં બે નાકલાસિકાઓનું યુગલ, અને તે પછી, અંકના ઉત્તરાર્ધમાં મારીચ ઋષિના આશ્રમની બે ઋષિકુમારિકાઓ, સુવ્રતા અને સંયતાનું યુગલ - એ સૌ જાણે આ નાટકની અંકમાળામાં જુદા જુદા રંગના બબ્બે મણકાઓની સેર (શ્રેણિ) રૂપે પથરાયેલ છે.

પૂર્વાર્ધના ત્રણ અંકો અને ઉત્તરાર્ધના ત્રણ અંકોમાં આવતા એક એક પાત્રયુગલથી સાવ ભિન્ન એવો, પાંચ યુગલોનો એક સમૂહ ચોથા અંકમાં જોવા મળે છે. અહીં એક તરફ પાલક-પિતા કણ્વ અને આશ્રમ-માતા ગૌતમી છે અને બીજી તરફ અનસૂયા-પ્રિયંવદાનું સખીયુગલ રંગભૂમિ ઉપર હાજર હોવા ઉપરાંત શાર્ઙ્ગરવ અને શારદ્વત જેવા ઋષિકુમારોનું યુગલ પણ છે. તથા શકુન્તલાની વિદાય-વેળાએ ગર્ભમન્થરા મૃગલી અને શકુન્તલાએ ઉછેરેલા દીર્ઘાપાઙ્ગ નામના મૃગબાળનું યુગલ નજીક આવી ચઢે છે, તેમ વિષાદગ્રસ્ત થયેલું ચક્રવાક પક્ષીઓનું યુગલ પણ દૂરથી ડોકાઈ રહ્યું છે. અરે ! તે જે કણ્વાશ્રમના પ્રાંગણમાં ઊભી છે તેમાં એને સૌથી વધારે પ્રિય એવી નવમાલિકા નામની વેલી પણ પોતે સ્વયંવર રચીને, સહકાર-વૃક્ષની તે વધૂ બની છે, અને પતિપત્નીનું યુગલ રચીને ઊભી છે. અહીં મહાકવિએ નાટ્યાત્મક વક્રતા એવી સર્જી છે કે અનેક યુગલોની વચ્ચે ઊભેલી શકુન્તલા તો એકલી છે. તેણે પેલી સ્વયંવરવધૂ બનેલી નવમાલિકા પાસેથી જ પ્રેરણા લઈને, દુષ્યન્ત સાથે ગાન્ધર્વલગ્ન વિવાહ કર્યા. પણ તેનો પતિ એને સાથે નહોતો તેડી ગયો.[૪૪] પિતા કણ્વે તેને સાસરે વળાવવાની તૈયારીઓ કરાવી છે તેથી તપોવનના તરુ-દેવતાઓએ ભેટ ધરેલાં ક્ષૌમયુગલને પહેરીને ઊભેલી શકુન્તલા, આજે પતિગૃહે પહોંચીને પતિ-પત્નીનું યુગલ સાધવાના કોડ સેવી રહી છે ! પણ, બહુવિધ યુગલસમૂહથી વિદાય અપાઈ રહેલી શકુન્તલાને પોતાને માટે તો એ પ્રકારના (પતિ-પત્નીના) યુગલની સિદ્ધિ કષ્ટસાધ્ય છે.

તે પતિમુખ-દર્શનોત્સુક બની છે, પણ તેણે ચિર-પરિચિત પિતાની શીતળ છાયામાંથી બહાર નીકળવાનું છે. બીજી તરફ પિતાજીના મનમાંય મૂંઝવણો તો અનેક છે :- ''ક્યારેક ભર્તા(દુષ્યન્ત) રોષે ભરાશે ત્યારે દીકરીએ શું કરવું ઉચિત રહેશે, સપત્નીઓથી ભરેલા અન્તઃપુરમાં તેનાથી કેમ ઠરીઠામ થવાશે, અણદીઠેલા ભોગ-વિલાસ અનાયાસ મળી આવતાં તેના સ્વભાવની સંતુલના જળવાશે કે કેમ ?'' તો બીજી તરફ, જમાઈ એક રાજા હોવાથી ક્યાંક એવું તો નહીં થાય ને કે તે આ મુનિકન્યાને અપમાનિત

૪૪. બીજી કન્યા-વિદાયો કરતાં આ જુદી વિદાય હતી. સામાન્ય રીતે લગ્નવિધિ પૂરી થતાં વરકન્યાની વિદાય ગોઠવાય છે. પણ અહીં તેવું નથી.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કર્યા કરે ઇત્યાદિ ? અને તેથી તો, પોતે સંયમધની છે, તપોનિધિ છે તે વાતનું સ્મરણ કરાવવાનું પણ મુનાસિબ માને છે. અહીં, પરસ્પરથી વિખુટા પડતાં પિતા-પુત્રીનો, કાળજું વલોવી નાંખનારો સાર્વભૌમ અને સાર્વકાલિક જે ભાવસંઘર્ષ છે તે અંકની મધ્યે ગોઠવેલ છે. એવી જ રીતે, આશ્રમમાં રહેતી અન્ય તાપસીઓ સૌભાગ્યવાચિકા બનીને આવે છે અને સાસરે જતી શકુન્તલાને વારાફરતી ''વીરપુત્રને જન્મ આપનાર થજે'', ''ભર્તાને બહુમતા થજે'', અને ''મહાદેવી શબ્દને પ્રાપ્ત કરજે'' ઇત્યાદિ આશીર્વચનોની વૃષ્ટિ કરે છે, તો બીજી તરફ, સખીઓ તેના કાનમાં દહેશત વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે જો ''રાજા પ્રત્યભિજ્ઞાન-મન્થર થાય તો આ અંગુલીયક કાઢીને બતાવજે.'' એક એક ક્ષણ વસમી બનીને આવે છે. આશ્રમબન્ધુ શાર્ઙ્ગરવ ઉતાવળ કરાવે છે કે વિદાયનું મુહૂર્ત વીતી જઈ રહ્યું છે. હસ્તિનાપુર જઈ રહેલો કાફલો પણ નીકળવા તત્પર થઈ ગયો છે.

ત્યારે, એ અન્તિમ, વિદાયની પળોમાં પુત્રી શકુન્તલાને અંદરથી કોરી ખાતો સવાલ ઊઠે છે કે - (કાશ્મીરી વાચનાનુસાર) ''હાથીઓના સમૂહમાંથી વિખુટી પડેલી નાની બાળ હાથણી જેવી હું ત્યાં હસ્તિનાપુરમાં કેવી રીતે જીવન ધારણ કરીશ ?'' [મૈથિલી આદિ અન્ય ચાર વાચનાનુસાર - ''મલયપર્વત ઉપરથી ઊખેડવામાં આવેલી ચન્દનલતા જેવી હું, ત્યાં (હસ્તિનાપુરમાં) કેવી રીતે જીવનને ધારણ કરી શકીશ ?''] એના પ્રત્યુત્તરમાં, પિતા કણ્વે કહ્યું :- ''દીકરી ! શીદને આમ ઉચાટ અનુભવે છે ? તું પતિગૃહે પહોંચીને ત્યાંની નવી જવાબદારીઓમાં પ્રતિક્ષણે રોકાયેલી રહીશ, અને આવતી કાલે, જેમ પૂર્વ દિશા સૂર્યને જન્માવે તેમ તું પણ પુત્રને જન્મ આપીશ. પછી તો તારો ખોળાનો ખૂંદનારો આવી જતાં તને મારા વિરહનું દુઃખ રહેશે જ નહીં.'' વળી, (કાશ્મીરી વાચનાનુસારી પાઠમાં, પૃ. ૪૯૨)-

अपि चेदमवधारय-

यदा शरीरस्य शरीरिणश्च पृथक्त्वम् एकान्तत एव भावि ।
आहार्ययोगेन विभज्यमान परेण को नाम भवेद् विषादी ॥४.३३॥

''એ પણ સમજી લેજે, ડાહી દીકરી ! કે શરીર અને શરીરીનો વિયોગ કોઈ એક દિવસ તો અવશ્ય થવાનો જ હોય છે. તેથી, કાલે તને એવો સંદેશ મળે કે હવે તારા પિતાજી નથી રહ્યા, તો દીકરી રડીશ નહીં. કેમકે જેમ કોઈ નટ પોતાનો ભાડે લાવેલો મુકુટ બીજે દિવસે મૂળ માલિકને પાછો સોંપતી વખતે, વિષાદ અનુભવતો નથી તેમ મારું શરીર ઈશ્વરને સમર્પિત થઈ જાય ત્યારે, તું પણ મારા વિયોગને લઈને દુઃખી ના થઈશ.'' આવા પરસ્પર વિરોધી ભાવો હિલોળે ચઢે છે. મહાકવિએ સર્જેલી આ દ્વન્દ્વાત્મિકા ભાવસૃષ્ટિ અવિસ્મરણીય છે. તેમાં હર્ષ અને શોક, ઉત્સાહ અને સ્તંભન, સુખ અને દુઃખનાં યુગલો વચ્ચે પતિદર્શનોત્સુકા શકુન્તલાનાં લથડતાં ડગલાં પ્રેક્ષકોના ચિત્તમાં ઊંડે સુધી ખૂંપી જાય છે. આ દ્વિવિધ યુગલસમૂહના ગર્ભમાં જે સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ જન્મ્યો છે તે આ ચતુર્થાંકને, અને તેના નિમિત્તે આ નાટકને ચિરંજીવ બનાવે છે. કાલજયી બનાવે છે !

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સન્દર્ભ-ગ્રન્થોની સૂચિ

૧. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, (બંગાળી વાચનાનો સમીક્ષિત પાઠ), સં. રિચાર્ડ પિશેલ, હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૨૨, (દ્વિતીયાવૃત્તિ).

૨. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ (કાટ્યવેમભૂપની વસન્તગિરિરાજીયા ટીકા સાથે), સં. ચેલમચેર્લ, આન્ધ્રપ્રદેશ સંસ્કૃત અકાદમી, હૈદરાબાદ, ૧૯૮૪, (દાક્ષિણાત્ય વાચનાનુસારી પાઠ).

૩. *Śakuntala* - by Kalidasa, Prepared for the English stage by Kedar Nath Dasgupta in a new version written by Laurence Binyon, with an Introductory essay (*Śakuntala* - Its inner meaning) by Rabindra-nath Tagore, published - Macmillan & Co., London, 1920.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાળા

		રૂા. પૈ.
૩૫૧	ગુજરાતનો પૉટરી ઉદ્યોગ - શ્રી શાંતિલાલ પી. પુરોહિત (૧૯૭૫)	૯.૦૦
૩૫૨	ઊંડાણનો તાગ - શ્રી છોટુભાઈ સુથાર (૧૯૭૫)	૧૫.૦૦
૩૫૩	ભારતીય વીણા - (સ્વ.) પ્રો. રસિકલાલ એમ. પંડ્યા (૧૯૭૮)	૩૧.૦૦
૩૫૪	ચરકનો સ્વાધ્યાય, ભાગ ૨ - (સ્વ.) બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય (૧૯૭૯)	૯૬.૦૦
૩૫૫	ચાંપાનેર : એક અધ્યયન - પ્રો. રમણલાલ ના. મહેતા (૧૯૭૯)	૩૬.૦૦
૩૫૬	દ્વારકાના પ્રદેશનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ - (સ્વ.) શ્રી ક. ન. જોષી (૧૯૭૯)	૪૪.૦૦
૩૫૭	આધુનિક ગુજરાતના સંતો, ભાગ ૨ - ડૉ. કેશવલાલ ઠક્કર (૧૯૭૯)	૪૫.૦૦
૩૫૮	સૂર્યશક્તિ - શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૮૧)	૫૩.૦૦
૩૫૯	કવિ ગિરધર : જીવન અને કવન - ડૉ. દેવદત્ત જોશી (૧૯૮૨)	૫૧.૦૦
૩૬૦	વનૌષધિ-કોશ - અધ્યા. કે. કા. શાસ્ત્રી (૧૯૮૨)	૩૬.૦૦
૩૬૧	સહસ્રલિંગ અને રુદ્રમહાલય - (સ્વ.) શ્રી કનૈયાલાલ ભા. દવે (૧૯૮૩)	૭૯.૦૦
૩૬૨	વૈષ્ણવતીર્થ ડાકોર - (સ્વ.) ડૉ. મંજુલાલ ર. મજમુદાર (૧૯૮૪)	૪૮.૦૦
૩૬૧	વૃદ્ધત્રયી અને લઘુત્રયી - (સ્વ.) બાપાલાલ ગ. શાહ (૧૯૮૪)	૩૩.૦૦
૩૬૩	વડોદરા : એક અધ્યયન - પ્રો. રમણલાલ નાગરજી મહેતા (૧૯૮૭)	૪૪.૦૦
૩૬૪	મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજા - (સ્વ.) પ્રો. હસિત હ. બૂચ (૧૯૮૮)	૪૯.૦૦
૩૬૫	નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો - એક અધ્યયન - શ્રી મૂલશંકર હી. કેવલિયા (૧૯૮૮)	૪૪.૦૦
૩૬૬	લેસર (પરમતેજ) - શ્રી પદ્મકાન્ત ર. શાહ (૧૯૯૦)	૪૮.૦૦
૩૬૮	અર્વાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ - (અનુ.) એ. જે. રાવલ અને વી. એસ. લેલે	૧૮૮.૦૦
૩૬૯	મંજુલવિમર્શ - શ્રી જે. પી. ઠાકર (૧૯૯૨)	૨૩૬.૦૦
૩૭૦	પ્રાણવહસ્રોતોના રોગો : શ્વાસ-દમ - વૈદ્ય મણિભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ (૧૯૯૫)	૧૭૬.૦૦
૩૭૧	વડોદરાનાં મંદિરો - કુ. મંજુલા એમ. સોની (૧૯૯૫)	૬૮.૦૦
૩૧૭	આહારવિજ્ઞાન - (પુનઃમુદ્રણ) ડૉ. જયશંકર ધ. પાઠક અને (સ્વ.) અનંતરાય મ. રાવળ (૧૯૯૦)	૬૦.૦૦
૩૭૨	ભવાઈ : સ્વરૂપ અને લક્ષણો - કૃષ્ણકાંત ઓ. કડકિયા (૧૯૯૬)	૧૯૩.૦૦
૩૭૩	શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી - ડો. લવકુમાર મ. દેસાઈ (૧૯૯૬)	૧૯૫.૦૦
૩૭૪	નાભાજીકૃત ભક્તમાલના ઐતિહાસિક ભક્તો - એક અધ્યયન, ભાગ ૨ - શ્રી મૂલશંકર હી. કેવલિયા (૧૯૯૮)	૧૦૬.૦૦
૩૭૫	ભવાઈ : ભક્તિ, રસ અને આહાર્ય - કૃષ્ણકાંત ઓ. કડકિયા (૨૦૦૩)	૧૩૫.૦૦
૩૭૬	પ્લેટોના કેટલાક સંવાદો - હરસિદ્ધ એમ. જોશી (૨૦૦૪)	૧૯૦.૦૦
૩૭૭	કૈવલજ્ઞાન સંપ્રદાય : સિદ્ધાંત અને સાહિત્ય - બહેચરભાઈ પટેલ (૨૦૦૫)	૨૨૫.૦૦
૩૭૮	વિદુરનીતિનું વિષયપરિશીલન - ડૉ. અંબાલાલ દ. ઠાકર (૨૦૦૭)	૧૧૫.૦૦
૩૭૯	સ્વાધ્યાય-સૂચિ (પુસ્તક ૧-૨૫) - જયંત ઉમરેઠિયા (૨૦૦૭)	૨૧૫.૦૦
૩૮૦	મહાભારતનો યુદ્ધકાળ, - વસંત અ. ગોડબોલે (૨૦૧૧)	૧૪૦.૦૦
૨૮૩ / ૨૮૪	વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ (ત્રીજા) - ચિમનલાલ મગનલાલ ડોકટર, બીજી આવૃત્તિ (૨૦૧૪)	૫૮૫.૦૦
૩૮૧	મહાભારતનાં ગૂઢ રહસ્યો - અનુ. વિજયા લેલે (૨૦૧૬)	૪૩૦.૦૦
૩૮૨	સ્વાધ્યાય-સૂચિ (પુસ્તક ૨૬-૫૦) - જયંત ઉમરેઠિયા (૨૦૧૮)	૧૯૦.૦૦
૩૮૩	દેવર્ષિ નારદ - અનુ. વિજયા લેલે (૨૦૨૧)	૩૬૫.૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન : યુનિવર્સિટી પુસ્તકવેચાણ વિભાગ
પ્રો. સી.સી. મહેતા ઓડિટોરિયમ નજીક, જનરલ એજ્યુકેશન સેન્ટર સામે
ડી.એન. હોલ ક્રિકેટ ગ્રાઉન્ડ સામે, પ્રતાપગંજ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૨; ફોન નં. : ૦૨૬૫-૨૭૮૧૭૦૦

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ભરત ચક્રવર્તી અને પ્રસેનચંદ્રની કથા

રસીલા કડીઆ *

પ્રસ્તુત પ્રત મને વડોદરાની 'ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ' તરફથી અભ્યાસ અર્થે મળી છે. તેનો નંબર ૧૯૩૫૮ છે. કુલ ૯ પૃષ્ઠોની આ પ્રત છે. એમાં પ્રથમ અને અંતિમ પૃષ્ઠ આગળ-પાછળ લખાયેલાં નથી. એની ભાષા ગુજરાતી છે અને લિપિ દેવનાગરી છે. ભાષા બોલાય છે તેમ પ્રાયઃ લખાઈ છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાં ૧૨ કે ૧૩ લીટીઓ છે. દરેક લીટીમાં ૧૧ થી ૧૫ શબ્દો છે. પ્રતનું શીર્ષક સૂચવે છે તેમ અહીં માત્ર ભરત ચક્રવર્તી અને પ્રસેનચંદ્રની કથા એમ માત્ર ૨ કથાઓ નથી. આ સિવાય પણ અન્ય કથાઓ જેવી કે બાહુબલિકથા, સનતકુમાર ચક્રવર્તી, બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની થઈને ૫ કથાઓ છે. કથા વિરામચિહ્નોરહિત હોવાથી સ્પષ્ટતા ખાતર મેં કર્યાં છે.

આ કથાગુચ્છના અંતે એના રચયિતાનું નામ નથી. કૃતિની શરૂઆત ''હવે ધર્મ આત્મા સાખે...'' જેવા વાક્યથી થાય છે તે જોતાં લાગે છે કે કૃતિનો આ ભાગ કોઈ મોટી કૃતિનો હોવા સંભવ છે. ઉપદેશ અર્થે અહીં નાનાવિધ કથાઓ આત્માના સ્વરૂપને તથા ધર્મને સમજાવવા કહી છે. અંતને જોતાં જણાય છે કે હજુ અન્ય દષ્ટાંતકથાઓ આ સાથે લખાયેલી હોઈ શકે છે અને એમાંથી આટલો ભાગ છૂટો પડ્યો છે. આ કારણે એના રચયિતા તથા રચનાસાલની જાણકારી પ્રાપ્ત થતી નથી. જૈન દષ્ટાંતકથાઓ અનેક છે. આ દષ્ટાંતકથાઓનો હેતુ જુદી જુદી રીતે સંસારની અસારતા સમજાવી, જીવને એના અંતિમ લક્ષ્ય-મોક્ષ-તરફ લઈ જવાનો રહ્યો છે.

અહીં ભરત ચક્રવર્તીના જીવનના બે પ્રસંગોને દષ્ટાંત લેખે આલેખ્યા છે. અરીસા ભુવનમાં આ ચક્રવર્તી રાજાના હાથની આંગળીમાંથી નીકળી વીંટી ધરતી પર પડે છે અને પોતાના દેહની શોભા જોતાં રાજવીને અડવી આંગળીથી હવે શોભાવિહીન જોતાં વિચારે ચઢે છે કે શું મારી શોભા આ આભૂષણોને કારણે છે? અને એક પછી એક આભૂષણો ઉતારીને પોતાની શોભાને જોઈ, પોતે આ બાહ્ય વસ્તુઓને અધીન હોવાનું ભાન થતાં, વૈરાગ્ય ઉપજે છે અને શરીરની અસારતા વિશે ચિંતન કરતાં પોતાના આત્માના ગુણોનું હનન કરનારાં જ ઘાતી કર્મોનો નાશ થયો અને કેવલજ્ઞાન ઉપજે છે.

જૈનધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના આ જ્યેષ્ઠ પુત્રને એક નાની શી ઘટના વૈરાગ્ય તરફ લઈ જતી દર્શાવી છે. આ જ ભરત જ્યારે ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરવાના પુરુષાર્થમાં લાગેલા હતા ત્યારે

'સ્વાધ્યાય' - પુ. ૫૮, વર્ષ ૨૦૨૧, પૃ. ૩૯-૬૦. ISSN 2250-0391

* ૮, જયમા સોસાયટી, સૅટેલાઇટ માનસી ક્રોસ રોડ, પાણીની ટાંકીની બાજુમાં,સૅટેલાઇટ કોમ્પ્લેક્ષની બાજુમાં અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫, M: 07926765442

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

એમના નાના બળવાન ભાઈ બાહુબલિ સાથેની ઘટના ત્રીજા દૃષ્ટાંત લેખે આપવામાં આવી છે. અહંકાર આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનાર બને છે તે અહીં બાહુબલિના દૃષ્ટાંતમાં દર્શાવ્યું છે.

પોતાના નાના અઠાણું ભાઈઓ ચક્રની આંણ માની, ભાઈને નમે છે પણ આ ઘટનાથી તેઓ સંસારની ગતિવિધિથી વિરક્ત થઈ, દીક્ષા લે છે અને કેવલજ્ઞાન પામે છે. બાહુબલિ તેની આંણ સ્વીકારતો નથી તેથી બેઉ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. સૈન્યનો સંહાર અટકાવવા દેવના સૂચનથી બન્ને દષ્ટિયુદ્ધ, વચનયુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, મુષ્ટિયુદ્ધ અને પાંચમું દંડયુદ્ધ કરે છે. ચાર યુદ્ધમાં ભરત હારે છે. હારેલો ભરત ભાન ભૂલી, ભાઈ ઉપર ચક્ર મૂકે છે. એણે એ ખ્યાલ રહેતો નથી કે ગોત્રમાં ચક્ર ફરે નહિ. ચક્ર પાછું ફરશે તો નક્કી બાહુબલિ રાજ લઈ લેશે અને પોતાની ચક્રવર્તી બનવાની ઇચ્છા બર નહીં આવે એવું વિચારતો હતો. આ બાજુ, બાહુબલિ વિચારે છે કે મોટાભાઈ થઈને મને હણવા ચક્ર મૂક્યું. એને તો હવે મુઠ્ઠીથી ભરતનો ચૂરો કરવાના દઢ સંકલ્પ સાથે સામે ગયો. આ જતી વખતે જ એના મને વિચાર્યું કે ભરત મરશે તો છ ખંડ રંડાશે, ઋષભના વંશને, કુળને કલંક લાગશે. આ ઉપાડેલી મુઠ્ઠીને નિષ્ફળ કેમ કરી શકાય? અને ક્ષણમાં વિચારી લીધું કે શું કરવું ? પોતાના જ કેશનો લોચ કર્યો અને દિશા લીધી.

બાહુબલિનું આ કામ તો ઉત્તમ થયું. સમસ્યા હવે આવી. શક્તિશાળી વ્યક્તિઓમાં અહંકાર તો હોય જ. પોતાથી નાના અઠાણું ભાઈ કેવલિ હતા, વળી દીક્ષા પર્યાયે પણ મોટા હતા. પોતે હવે એ લોકોને નમવું પડશે, વંદન કરવા પડશે પણ પોતે જો તપ કરી, કેવલજ્ઞાન પામે તો નમવું નહીં પડે, એમ વિચારી, ઋષભદેવ પાસે જવાને બદલે ત્યાં જ રહી કાયોત્સર્ગ સાધનામાં રહ્યા. ઉગ્ર તપસ્યા થઈ રહી છે, શરીરે વેલ વીંટળાઈ છે અને એમાં પક્ષીઓના માળા રચાયા છે પણ મનમાંથી અહંકાર જતો નથી. ઋષભદેવના કહેવાથી તેમની બે સાધ્વી બહેનો નામે બ્રાહ્મી અને સુંદરી આવી ભાઈને કહે છે ''વીરા ગજ ઉપરથી હેઠા ઉતરો.'' બાહુબલિ વિચારે છે કે પોતે હાથી ઉપર તો છે નહિ, તો બેનોએ કેમ આમ કહ્યું ? સાધ્વી બેનો જૂઠું તો ન બોલે. આ વાક્ય પર ઊંડું ચિંતન કરતાં સમજાયું કે ભાઈઓ નાના છે પણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રે કરી મોટા છે એટલે મારે માટે વંદનીય જ છે. આમ અભિમાન રહિત બનતાં તેઓને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજું દૃષ્ટાંત પ્રસન્નચંદ્ર રાજઋષિનું છે. કહ્યું છે કે બંધન તથા મોક્ષ એ મનનાં કારણ છે. આ દૃષ્ટાંતકથા મન વિશે જાણવાનું ઉત્તમ માધ્યમ છે. અંતિમ તીર્થંકર મહાવીરને વાંદવા રાજા શ્રેણિક જઈ રહ્યા છે. સાથે સુમુખ તથા દુર્મુખ નામે બે સેવકો છે. નજીકમાં રાજા પ્રસન્નચંદ્ર દીક્ષા લઈ ત્યાં બે હાથ ઊંચા કરી, એક પગે સૂર્યની આતાપના લઈ રહ્યા હતા. આવી ઉગ્ર તપસ્યા જોઈ સુમુખ ત્રણ પ્રદક્ષિણા લઈ વંદન કરે છે. દુર્મુખ એને ધૂર્ત, કપટી અને હત્યારો કહે છે કારણ પોતાના નાના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી, પ્રધાનને વહીવટ સોંપેલો તે પ્રધાન રાજલોભે પાડોશી રાજા પાસે ચડાઈ કરાવે છે અને રાજપુત્રને મરાવે છે. ધ્યાનસ્થ મુનિ આ સાંભળે છે. મન વિક્ષિપ્ત બને છે. દુશ્મનો સાથે

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

મનમાં તુમુલ યુદ્ધ ચાલે છે. રાજા શ્રેણિક મુનિને વંદન કરી મહાવીરસ્વામીના સમવસરણે પહોંચી, 'પ્રસન્નચંદ્રની આ કાળે દેહ છોડે તો શી ગતિ થાય' એવા પ્રશ્નનો જવાબ 'નરકની ગતિ' સાંભળી વિચારમાં પડે છે. માનસિક યુદ્ધ ખેલતા પ્રસન્નચંદ્ર બાકી રહેલા એક દુશ્મનને મારવા, શિરસ્ત્રાણ કાઢવા જાય છે. લોચ જુએ છે અને પોતે આ મુનિ અવસ્થામાં આવા દુર્ધ્યાની વિચારો કરવાનો તીવ્ર પશ્ચાતાપ કર્યો. ત્યારબાદ શુકલ ધ્યાન ધરતાં, શુભ ભાવ ભાવતાં, દેવલોક ગતિનું પુણ્ય પામ્યા અને હજુ વધુ શુભ ધ્યાન ધ્યાવતાં કેવલજ્ઞાન પામે છે ત્યારે શ્રેણિક રાજાના પ્રશ્નોના જવાબોમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી આ માનસિક યુદ્ધની રમણા વર્ણવી, મન કેવું કામ કરે છે તે સમજાવે છે.

હવે અહીં છે તે ચોથી કથા સનત ચક્રવર્તીની છે. પ્રતમાં તેનો ઉલ્લેખ પાંચમી કથા તરીકે છે. ભરત અને બાહુબલિની કથામાં ભરતનું ચક્ર ન સ્વીકારવું તે અલગ ઘટના ગણો અને તેથી યુદ્ધ થાય છે તે કથા સાથે ગજ પર ઉતરવાની બાહુબલિના જીવનના વળાંકની ક્ષણની કથા ગણીએ તો જ પાંચમી કથા કહેવાય. જો કે, ભરત ચક્રવર્તીની કથાને પણ અહીં ૧૫મી પંક્તિમાં ત્રીજી કથા કહે છે તેથી મને ચોક્કસ લાગે છે કે આ પહેલાંની બે કથાઓ હોવી જોઈએ અને ઉપસંહારાત્મક વાત અંતે નથી તેથી પણ લાગે છે કે આ કથાગુચ્છમાંથી આગળ-પાછળની કથા અલગ પડી ગઈ છે. અહીં તો, કથા આવે છે તે ક્રમે નંબર આપ્યો છે.

દેવોને પણ જે રૂપ જોવાનું મન થાય છે તેવા મનોહર રૂપવાળા સનતકુમાર સ્નાનાર્થે બેઠા છે ત્યારે બે દેવો સન્મુખ આવી રૂપને વખાણે છે ત્યારે સનતકુમાર પોતે જ્યારે સજી-ધજીને ભરસભામાં આવે ત્યારે એમનું રૂપ ખરેખરું જોવા જેવું છે તેમ જણાવે છે. સભામાં આવે છે ત્યારે પ્રભાવિત ન થતા દેવોને કારણ પૂછતાં દેવો તેમના શરીરમાં હાલ જ સાત મોટા રોગ ઉદ્ભવ્યા છે તેમ કહે છે. રાજા એ વિશે ખાતરી કરે છે અને રાજ છોડી દીક્ષા લઈ છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ જેવી તપશ્ચર્યા કરતાં, અનેક શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ. વળી, દેવો વૈદ્યનું રૂપ લઈને આવે છે અને તેમના શરીરના રોગો મટાડવાની વાત કરે છે ત્યારે શરીરરોગને બદલે પોતાને તો ભવરોગ નાબૂદ થાય તેનો ખપ છે. પોતે પોતાના શરીરમાં રહેલો રોગો દૂર કરે તેવી લબ્ધિ છે કહી દેવને પોતાની ટચલી આંગળી થૂંક ચોપડી સોનાની કરી દર્શાવી. આમ શરીરરોગોની દવા ન કરી સર્વ રોગો કાળાંતરે પોતાની જાતે જ દૂર થયા અને સનતકુમાર ત્રીજે દેવલોકે જન્મ લે છે અને મહાસુખ પામે છે.

સનતકુમાર હળુકર્મી હતા જે થોડા ઉપદેશે વૈરાગ્ય પામતાં પણ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીની પાંચમી કથામાં ભારેકર્મી ઘણા ઉપદેશે પણ પ્રતિબોધ પામતા નથી તેની વાત છે. બારમા ચક્રવર્તી બ્રહ્મદત્ત ગીત-નાટક જોતાં પોતાના પાછલા જન્મોનું જ્ઞાન પામે છે અને એ ભવોમાંના પોતાના ભાઈને મળવાની ઉત્કંઠા જાગે છે. શ્લોકના બે પદ રચી, પાદપૂર્તિ માટે નગરમાં ઢંઢેરો પીટાય છે. આ સમયે પાછલા ભવનો ચિત્ર નામનો ભાઈ વણિક શેઠને ત્યાં જન્મી, ધર્મ સાંભળી દીક્ષા લઈ, વિહાર કરતાં આ નગરમાં એક ખેડૂતના કૂવા પાસે આવીને રહ્યો હોય છે. ખેડૂતના મુખેથી અર્ધશ્લોક સાંભળી,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

બાકીના બે પદ પૂરા કરે છે. અર્ધા રાજની આશાએ ખેડૂત રાજાની પાસે જઈ આ શ્લોક સંભળાવે છે. સાંભળતા વેંત, રાજા મૂર્છા પામે છે એને કારણે મંત્રી તથા લોકો એને મારવા લાગ્યા. અસલ પાદપૂર્તિ કરનાર પોતાને ત્યાં કૂવા પાસે હોવાનું જણાવે છે. રાજા પરિવાર સાથે તેને વાંદવા જાય છે. સાધુ દેશના દે છે. સંસારની અસારતા અને કર્મબંધનનાં કારણ સમજાવે છે. રાજા મુનિને પોતાની સાથે રહી અત્યાર સુધી કરેલા તપનાં ફળસ્વરૂપ રાજ ભોગવવાની વાત કરે છે.

મુનિ ફરીથી ચંચળ લક્ષ્મી અને વિષયવિપાક હંમેશાં કડવા હોવાની વાત કરે છે. પાછલા ભવોમાં બન્નેએ જીવનમાં કેવું કેવું ભોગવેલું તેની વાત કરે છે. પ્રધાનને મોતની સજામાંથી ઉગારી પિતાની માંગણી પ્રમાણે, પ્રધાન ચંડાલપુત્રો હોવા છતાં ગુપ્તપણે ભણાવે છે. આ દરમ્યાન પ્રધાનનો એમની માતા સાથે સંબંધ થતાં, પિતા એને મારવા લે છે ત્યારે ગુરુ તરીકે બન્ને એને બચાવે છે. નમુચી પ્રધાન થાય છે અને આ બન્ને ચાંડાલપુત્રની જાતિની ચાડી ખાઈ, નગર બહાર કઢાવે છે એટલે બન્ને ભાઈઓ આપઘાત કરવા પર્વત પર ચઢે છે ત્યારે એક સાધુ બચાવે છે. બન્ને દીક્ષા લે છે. પછી નમુચી પ્રધાન છે ત્યાં વિહાર કરતાં આવ્યા માસખમણને પારણે વહોરવા જતાં, પ્રધાન જોઈ જાય છે અને માર મારી નગર બહાર કઢાવે છે ત્યારે બ્રહ્મદત્તના જીવને ગુસ્સો આવતાં, તેજોલેશ્યા મૂકે છે જેથી અંધકાર છવાઈ જાય છે. રાજાને એની જાણ થતાં, પરિવાર સાથે વાંદવા આવ્યો. સાથે પ્રધાનને બાંધ્યો છે, અને પગે પડાવે છે.

આ સમયે અંતઃપુરની એક સ્ત્રીની વેણી વંદન કરતાં બ્રહ્મદત્તના પગને અડી, અને મોહ ઉત્પન્ન થતા તપના ફલ સ્વરૂપે આવી સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવવા મળે તેવી ઇચ્છા સેવી પરિણામે એ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી બન્યો છે અને પોતે શેઠનો પુત્ર બન્યો છે. બ્રહ્મદત્તને તે પોતાની જેમ તે પણ વૈરાગ્ય પામી જીવન સફલ કરવાનું કહે છે પણ તે કહે છે, જે હાજર છે તેને છોડીને અણદીઠાં સુખની ઇચ્છા કરવી પોતાને મુર્ખાઈ લાગે છે. પોતાનાથી વિષયસુખ મૂકી શકાતાં નથી. મુનિ સમજે છે કે આ ભારે કર્મી જીવ સમજાવ્યો સમજનાર નથી તેથી એ ત્યાંથી વિહાર કરે છે.

કેટલાક સમય વીત્યે રાજા પાસે એક બ્રાહ્મણ ભોજન માંગે છે અને તમને આવું ભોજન પચે નહિ તેમ કહી ના પાડે છે. બ્રાહ્મણ ધિક્કાર વરસાવે છે એટલે આખા કુટુંબને એવું ભોજન જમાડે છે જેથી આખું કુટુંબ કેફનો અનુભવ કરે. બ્રાહ્મણને રાજા ઉપર દ્વેષ આવ્યો. એક સારો નિશાનબાજ, ગીલોલ ફેંકનારને સાધી, બ્રહ્મદત્તની આંખો કઢાવે છે. દ્વેષપૂર્વક એ બ્રાહ્મણની આંખો કઢાવી હાથથી મસળે છે.

આમ, આયુ પૂર્ણ થતાં, સાતમી નરકે જાય છે. જીવનમાં અનેક શુભ પ્રસંગો, શુભ ભાવના જગવે તેવો ઉપદેશ સાંભળવા મળ્યો પણ ભારેકર્મી જીવ હોઈ એ પ્રતિબોધ પામતાં નથી.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

કથાના અંતિમ વાક્ય પછી હજુ આગળ અન્ય કથા હશે એવી અપેક્ષા રહે છે કારણ અંતે આખા વકતવ્યનો ઉપસંહાર નથી આપ્યો.

અહીં આપેલી કથાઓ પ્રારંભે જણાવ્યા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કહી છે. કથાનાયકના જીવનમાં આવેલી પોતીકી કટોકટીની અને તેથી અંદરથી જાગી જવાની ક્ષણ ઉદ્‌ભવે છે તે તરફ કથા સીધી જ જાય છે. એ ક્યાંય વર્ણનમાં કે બનતી ઘટનાઓ ને બહેલાવી રંગો પૂરતી નથી. લક્ષ્યગામી બની, આલેખિત દરેક નાયકની ઉદ્‌ભવેલી ક્ષણે જાગૃત બની, ઓશોની ભાષામાં 'હોશ' માં આવે છે અને પછી મોક્ષના લક્ષ્યને પાર પાડે છે તેનું સહેજ પણ ફંટાયા વિના કે અતિરંજક બન્યા વિનાનું સીધું આલેખન જોવા મળે છે. કથામાંનો આ અતિ સંક્ષેપ એ ગુણ એ રીતે છે કે વાચકને વાર્તા જલ્દી પમાય છે પણ અતિસંક્ષેપ એની મર્યાદા પણ બને છે. કારણ કે તેથી, અનેક રસસ્થાનો એવાં આવે છે કે જ્યાં થોડો વિસ્તાર વાર્તા-રસમાં ઉમેરો કરે.

ભાષા અને લિપિ સંદર્ભે :

- દંત્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ણનો ભેદ નથી જણાતો. 'પેઠો'ને સ્થાને 'પેતો', એટલેને સ્થાને 'એતલે' / કેટલાને સ્થાને કેતલા
- અકારને સ્થાને આકાર પ્રયોજાય છે. દા.ત. 'અઠાણું' ને સ્થાને આઠણું/ 'અરે' ને સ્થાને 'આરે' / બાહુબલ ને સ્થાને 'બાહુબાલ' / આખોને સ્થાને અખો
- અનુસ્વાર અલ્પ સ્થળે પ્રયોજાયા છે પણ અનુનાસિકનો આગલો વર્ણ અનુસ્વાર લે છે. દા.ત. થાંનકે, આંણી, અભીમાંન, જ્ઞાંન
- 'બે' માટે 'બ' પ્રયોજાયો છે.
- ક્યારેક બોલાય તેવા જ ઉચ્ચારણ સાથે શબ્દ લખાય છે. દા.ત. ઉપરમાં આપણે 'ર' આખો બોલતા નથી કે પારણોમાં 'ર' આખો બોલતા નથી. તો આવા શબ્દોમાં ર્ માટે રેફ પ્રયોજાયો છે.
- જેમ કે - ઉપર ચડ્યો = ઉપર્ચડ્યો, પારણે = પાર્ણે
- 'શ' ને સ્થાને 'સ' પ્રયોજાયો છે. દા.ત. શોભાને સ્થાને સોભા, શિંગારને સ્થાને સિંગાર, શરીરને સ્થાને સરીર / થાશેને સ્થાને થાસે
- આજે આપણી ભાષામાં થી, વડે માટે હજુ 'થકી' શબ્દ ચલણમાં છે. જો કે એનાં અન્ય રૂપો- થકે, થકો, થકા - ચલણમાં નથી. અહીં આ બધાં જોવા મળે છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

- 'ખ' વર્ણ માટે હજુ 'ષ' વર્ણ ચલણમાં છે.
- એક જ વાક્યમાં એક જ શબ્દની જુદી જુદી જોડણી જોવા મળે છે. દા.ત. દિક્ષા/દીક્ષા.
- 'ય' વર્ણ ક્રિયાપદ-કૃદંતમાં તથા કેટલાક અન્ય શબ્દોમાં પ્રયોજાયો નથી. દા.ત. ચુક્યોને સ્થાને ચુકો / મુક્યોને સ્થાને મુકો. તપસ્યાને સ્થાને તપસા
- 'છે' માટે છે/છિ/છઉં એમ ત્રણ રૂપો ચલણમાં જણાય છે.
- તમે-અમે માટે તુમો-અમો પ્રયોજાય છે.
- 'ળ' વર્ણ ચલણમાં નથી. પાળીને સ્થાને પાલી, ળ નું સ્થાન 'લ' લે છે.
- ભવિષ્યકાળના રૂપમાં 'શે'ને સ્થાને 'સ્યે' પ્રયોજાય છે. દા.ત. મરશે-મરસ્યે, કહેશે-કહસ્યે
- શ-સ દા.ત. રંડાસે
- અધિકરણનો 'માં' પ્રત્યયને સ્થાને 'માંહિ' છે.
- એ પ્રત્યયને સ્થાને 'ઈ' પ્રયોજાય છે. દા.ત. સાખઈ-સાખે માટઇ-માટે તિવારઈ-તિવારે સાધુઈ-સાધુએ

લિપિ બાબતે જોઈએ તો 'ણ' આજનો ગુજરાતી જેવો 'ણ' ચલણમાં છે. 'ડ' જૂનો અર્ધા 'મ' જેવો પ્રયોજાયો છે. અ ત્રિપાંખિયો પ્રયોજાયો છે. દા.ત. સમું = રુડું. વળી અધોમાત્રા તથા અગ્રમાત્રા બન્ને ચલણમાં જોઈ શકાય છે. દા.ત. સાધ્મ = સાધુ 'લ' આજની ગુજરાતી જેવો થવા તરફ છે. દા.ત. લા. ઘણીવાર આ 'લ' 'ત' કે 'ભ' હોવાનો ભ્રમ ઊભો કરે છે.

આમ, ભાષા તથા લિપિની લિખાવટ જોતાં, પ્રસ્તુત પ્રત અઢારમી સદીના અંતની કે ૧૯મી સદીના પ્રારંભકાળની હોય તેવું અનુમાન કરી શકાય.

હકીકતે આ જૈન ધર્મની કૃતિ છે અને જૈન કથાઓમાંના કાળ-ચક્ર પ્રમાણે અવસર્પિણીકાળે પ્રારંભે દેહના કદ તથા આયુષ્ય દીર્ઘ હતાં. જૈનેતર આ કૃતિ વાંચે તો તેમાં આલેખાયેલાં આયુષ્યો તથા રાજાની ઋધિનાં વર્ણનોમાં આવતી લાખોની સંખ્યા અતિશયોક્તિભરી લાગે પણ આ કથાઓ જે તે સમયના કાલચક્રને અનુસરીને દેહના કદ તથા આયુમર્યાદાની વાત કરે છે. જૈન ભૂગોળ પ્રમાણે દેવલોકની અને નરકની રચનાઓ શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે તે પ્રમાણે તેનું આલેખન થયું છે. જૈન કથાઓનું આ વાસ્તવ છે, એ વાયવી નથી.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

મૂળ પાઠ :

(૧) ભરત ચક્રવર્તીકથા

૧. ॥र्द॥ હવે ધર્મ આત્મા સાખે(ખે) કર્યો તે પ્રમાણઃ અને પરને જણાવવે સુ થાય તે ઉપર ભરત ચક્ર -

૨. વર્તિનો અને પ્રસનચંદ્ર રાજાનો દ્દષ્ટાંત દેખાડઈ છે. અત્ર કથા પ્રથમ ભરત ચક્રવર્તિનો સંબંધ

૩. સંખેપ માત્ર જાણવા સ્વરુપ કહે છે. અષ્ટાપદ પર્વતને વીષે શ્રી આદીનાથ મોક્ષ પોહતા

૪. સાંભળી ભરત મોહે મુર્છિત થકી પ્રથવીને વીષે પડ્યો. પ્રથવીઇ આલોટઈ તી વારે ઈંદ્રિ આ -

૫. વીને ભરત ચક્રવર્તિ પ્રતે કંઠે વીલગીને રોવઉં સીખવ્યો તી વારે હૃદય ખુલાસ થયો પછે શો -

૬. ક રહિત ભરતા(ત)નો આત્મા થયો. રાજ પાલતાં પાંચ લાખ વરસ થયાં. એહવે એકદા સમય -

૭. ને વીષે ભરત ચક્રવર્તિ આરીસા ભુવને(ન)ને વીષે બેઠાં. પોતાના રુપની સોભા જોવે છે. સોલ -

૮. સંગાર છે. એહવે એક ચીટી અંગુલી મુદ્રારહિત થઈ. તી વારઈ તે અંગુલી ડાઠી દિસવા

૯. લાગી. મનમાં વીચારવા માંડીઉ જે બીજો સર્વ સરીર સારુ રુડું દિસે છે. અને એક અંગુલી

૧૦. માઠી દિસે છે. તો સો પારકે પુદ્ગલે ન શરીરની સોભા દિસે છે. એહવઉં મનમા ચિંતવી સર્વ

૧૧. આભરણ ઉતાર્યા. શરીરની અસારતા ચીંતવતાં વૈરાગ્ય ભાવના ભાવતે ચાર ઘાતી -

૧૨. યા કર્મ ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન પાંમ્યા. તી વારે તત્કાલ સાસન દેવતાઈ સાધુનો વેષ -

૧૩. આપ્યો. દશ હજાર રાજા સંઘાતે દીક્ષા લીધી. સત્યોતેર લાખ વર્ષ પુર્વ કુમારણે રહ્યા. એક

૧૪. હજાર પર્યાય પાલ્યો. ઈ સઘલો આયુ ચોરાસી લાખ પુર્વનો ભોગવી અષ્ટ કરમક્ષય

૧૫. કરી મોક્ષ પોહતા. એ ભરત ચક્રવર્તિની કથા તૃતીય સંપૂર્ણઉ. હવે બીજો દ્દષ્ટાંત-

(૨) પ્રસન્નચંદ્ર- રાજઋષીકથા

૧૬. પ્રસન્નચંદ્ર રાજઋષીનો કહીછઈ. અત્ર કથા પોતનપુર નીમાનગર. તીહા સોમચંદ્ર નાંમે રાજા છે. તેહને ઘરે ધા -

૧૭. રણી નામે રાણી. તેહનો પુત્ર પ્રસન્નચંદ્ર રાજા. તે એકવાર શ્રી મહાવીરની દેશના સાંભલી વૈરાગ્ય પાંમી

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૮. જાત માત્ર પુત્રને રાજ આપી, શ્રી ભગવંત પાસે દીક્ષા લીધી. દિક્ષા લેઈ ઉગ્ર તપસ્યા કરતો વિચરઈ એ -

૧૯. ક વાર રાજગૃહી નગરી બાહિર એક પગે, બ(બે) હાથ ઉચો સુર્ય સામી નજરે એહવી રીતે કાઉસગ કરી, આતા-

૨૦. પના લે છે. એહવે ભગવંત શ્રી મહાવીર તે પણ સમોસર્યા છે. તિવારે રાજા શ્રેણીક પોતાની ઋધી લેઈને પ્રભુ-

૨૧. ને વાદવા આવે ને રાજા શ્રેણીકના બે ચાકર આગલ ચાલે છે. એક સુમુખ નામે ૧ અને બીજો દુર્મુખ નામે ૨.

૨૨. તે મધ્યે પ્રથમ સુમુખ ચાહર આવ્યો. તેણે પ્રસન્નચંદ્ર રાજઋષીને તપસ્યા કરતા, ધ્યાન ધરતા દેખીને,

૨૩. ત્રણ પ્રદક્ષણા દેઈ વાંદીને સ્તવના કરી પ્રભુ પાસે જાતો હતો એટલે બીજો ચાકર દુર્મુખ નામે આ -

૨૪. વ્યો. તેણે પ્રસન્નચંદ્ર રાજઋષીને તપસા કરતા દેખીને સર્વ લોકને ઈમ કહેવા લાગોઃ સાંભલો તુમે લોકો.

૨૫. એ મહાકપટી છે. એ મહાદુષ્ટ છે, મહાધુર્ત છે. ઈ હત્યારો છે. ઈ જીમ બલાડીને દુધ ભલાવીઈ તીમ એણે

૨૬. જીત માત્ર પુત્ર પ્રધાનને ભલાવી રાજ ન પુલ્યુ એતનિ મુકી દિક્ષા લેઈ કપટ કરે છે. પુત્રને પ્રધાને મારીને

૨૭. સીમાડાના રાજા તેડીને રાજ પોતાને હાથે કીધુ છઈ. એહવો દુર્મુખનુ વચન સાભલી રાજઋષી ધ્યાંન થ-

૨૮. કી ચુકો. આર્તરૌદ્ર ધાંનમા પેતો. “કુણ તે પ્રધાન જે માહરા પુત્રપને મારો?” એહવુ મન માંહે ચિંતવી મન -

૨૯. સુ જુધ કરવા માંડ્યો. જુધ કરતાં સાતમી નરકના દલ મેલા. એહવે રાજા શ્રેણીક હાથી ચડ્યો. પ્રસન-

૩૦. ચંદ્ર રાજઋષીને દેખીને હાથીકંદ થકી ઉતરીને, મુખ આગલ આવી ત્રણ પ્રદક્ષણા દેઈને વાંધા. સ્ત -

૩૧. વના કીધીઃ “ધન્ય તુ રાજ છાડી દિક્ષા લિ એહવી તપસ્યા કરે છે.” ઈત્યાદિક સ્તવના કરી શ્રી મહાવી -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૩૨. ૨ પાસે ગયા. તીહાં શ્રી મહાવીર સ્વામીને વાંદી દેશના સાંભલી પ્રસનચંદ્ર આશ્ર પ્રશ્ન પુછતોઃ "હવો(વે) ક -

૩૩. હો શ્રી ભગવંત, મે હમણા, મે આવતાં પ્રસનચંદ્ર રાજઋષીને વાંધા તણે સમય કાલ કરે તો પ્રસન -

૩૪. ચંદ્ર રાજઋષી કેહિ ગતી જાઈ?" તિવારે શ્રી ભગવંતે તે કહીઉઃ "હે શ્રેણીક જો તેણે સમય કાલ-

૩૫. કરે તો સાતમી નરકે જાઈ." એહવો સાંભલી વીસ્મય પામ્યો થકો બેઠો છે. પછે પ્રથમ ઈહા પ્રસનચંદ્ર રા -

૩૬. જ ઋષી ચૈદ્રધ્યાંન માંહિ વર્તતઈ વયરીસુ યુધ કરતા સર્વ વયરી મનસુ હણા. એક વયરી રહિઓ. હ -

૩૭. થીયાર સર્વ ખુટા. મન માહિ ચિતવ્યો જે એક વયરી રહિયો છે તેહને ટોપે કરી મારીસ. ઈમ ચિંતવી -

૩૮. ને માથે હાથ ઘાલ્યો. માથે લોચની ટાલ દેખી મન માહિ ચિતવ્યોઃ "હા હા ધીગરક હો મુજને ! મે દુર્ધ્યાંની ધ્યાં

૩૯. યઉ. અરે જીવ! કહો. તે કેહવા પુત્ર, કેહનો રાજ? કુણ તે વયરી? મે તો સર્વવીરત સંજમ આદરી એમ

૪૦. મ[ન] માંહિ માઠુ ચિંતવ્યુ. ધીગરક હો મુઝને," ઈત્યાદિ કમતીત્યપણુ ધ્યાતા જીમ પૂર્વે દુર્ધ્યાંને કે -

૪૧. રી સાતમી નરકના દલ મેલ્યાં હતાં તીમ સુકલ ધ્યાંને કરી સાતમીથી, છઠ્ઠી, પાંચમી, ચોથી, ત્રી -

૪૨. જી, બીજી, પ્રથમ, અસુર કુમાર, જોતષી વૈમાનીક ઈમ કરતાં ઉંચા ચઢતાં ચઢતાં સર્વાર્થસીધનાં દલ મે -

૪૩. લ્યાં. અનુક્રમે ઘાતીયાં ચાર ૪ કર્મ ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાનં પામ્યાં. પ્રસનચંદ્રમુની તીવારે દેવદુંદુ -

૪૪. ભી વાગી તે સાંભલી રાજા શ્રેણીકે શ્રી ભગવંત પ્રતે પુછીઉઃ 'એ દેવદુંદુભી કીહાં વાજે છે?" તીવારે શ્રી ભ -

૪૫. ગવંત કહતાઃ 'હવા હે શ્રેણીક, પ્રસનચંદ્ર રાજઋષીને કેવલજ્ઞાન ઉપનૂં.' તીવારે શ્રેણીક ભગવં -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૪૬. તને પુછેઃ ''શ્રી ભગવંત, તુમો હમણા કયુ હતુ જે સાતમી નરક પૃથવી અને એતલા માંહિ જ કેવલ -

૪૭. જ્ઞાન કીમ ઉપનૂં?'' તીવારે સર્વ પાછલો સંબંધ રાજા શ્રેણીકને ભગવંતઇ કહિઓ તે સાંભલી મન -

૪૮. ના દોષ અને મનના લાભ જાણી, ઘણા જીવ પ્રતીબોધ પામ્યા. માટે ધર્મ તે આત્માને સાખઇ કર્યો

૪૯. તે જ પ્રમાણ તે ઉપર પ્રસનચંદ્ર રાજઋષીની કથા સંપુર્ણ. અહંકાર, માને ધર્મ તથા કેવલ

૫૦. જ્ઞાન ન પાંમે તેધા(ના) ઉપર બાહુબલની કથા કહે છે. શ્રી ઋષભ દેવે દીક્ષા લીધી તીવારે પો-

૫૧. તાના સો બેટાને રાજ વહિચી આપ્યુ. ભરતને વીનીતા નગરીનો રાજ આપ્યો. બાહુબલને વહુ-

(૩) બાહુબલિકથા

૫૨. લી દેશનો રાજ આપ્યો. બીજા પુત્ર(ત્રો) ને અંગવંગાદિક. બેટાને દેશ વેચી(વહેંચી) આપ્યો. શ્રી ઋષભદેવને

૫૩. દિક્ષા લીધા એક હજાર વરસ થયા. તિવારે ભરતને ચક્રરત્ન ઉપનુ. છ ખંડ સાધ્યા. આઠાણું ભાઈ -

૫૪. ને આંણ મનાવી. તે આઠાંણુ ભાઈ રાજ છાંડી, પોતાના પુત્રોને રાજ દેઈ શ્રી ઋષભદેવ પાસે દિક્ષા લેઈ

૫૫. કેવલજ્ઞાંન પામ્યા છે. પ્રભુ સંઘાતે વીચરે છે. અથ હવે ભરત ચક્રવર્તિ છ એ ખંડ સાધી સર્વનઈ આ -

૫૬. ણદાણ મનાવી પાછો સાઠ હજાર વરસે વીનીતા નગરીને આવ્યો, પણ ચક્રરત્ન આયુધસાલાઈ-

૫૭. નથી આવયુ. તિવારે ભરતે પ્રધાનને પુછઉ. તીવારે પ્રધાને કહેઉઃ તુમારો ભાઈ બાહુબલ નથી ન -

૫૮. મ્યો. તિવારે ભરતે સુવેગ નામા દુત મોકલ્યો. અનુક્રમે તે દુત ચાલ્યો. બહુલી દેશમાં આવ્યો તીવારે

૫૯. તે દેશના લોક, સ્ત્રી, સર્વ પુછેઃ ''આ(અ)રે દુત, તુ કિહાં જાઈ છે?'' તીવારે દુત કહેઃ ''હું ભરત ચક્રનો સેવક. આ -

૬૦. તે બાહુબલ પાસે જાઉ છઉ.'' તીવારે તે સ્ત્રીયો કહેઃ ''ભરતા(ત) કુણ છે? ભરત તો અમારે વસ્ત્રે કાંછલીઈ છે.''

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૬૧. તિવારે તે દુતે પોતાંના મનમાં ચિતવ્યુ : 'જેહના લોક એહવા ઉત્કટ છિ તો તેહનો રાજા કહવો હસે?' ઈમ

૬૨. ચિંતવતો તે દુતે કેટલે દિવસે તી(ત)ક્ષસ(સિ)લાઈ પોહતો અનુક્રમે ચાલ્યા. રાજ ભાઈ આવ્યો તીવારે.

૬૩. તિવારે તિહાં બાહુબલી રાજા સભા પુરી બેડો છે. તે મધ્યે ત્રણ લાખ પોતાના પુત્ર તે મધ્યે વડો પુત્ર સોમ -

૬૪. યસા. તેહને ચોવીસ હજાર અસ્ત્રી છે. તેહના પુત્ર શ્રીયાંસ પ્રમુખ ૭૨ બહોતેટ હજાઈર પુત્ર છે.

૬૫. એતલે પુત્રના પુત્ર તહને પરવર્યો. મહાતેજકાંની સુર્યની પરે દેહીપ્યમાન થકો દુતે દીઠો. ભયભ્રાંત થ -

૬૬. કો તે દુત બોલ્યો : ''મહારાજા, તુમારે ભાઈ ભરત ચક્રવર્તિ તુમને જુહાર કહ્યો છે. અને કહિઉં છે જે મા-

૬૭. હરે ચક્રરત્ન આયુધસાલાઈ નથી આવયુ તે માટે તુમો માહરી આંણ દાંણ માંનયો.'' એહવુ દુત મુખે વચ -

૬૮. ન સાંભલી, મુહ ચઢાવીને, રાતાં લોચન કરી, બાહુબલ રાજા બોલ્યો : અરે દુત! તાહરા ઠાકુરને લાજ નથી -

૬૯. હજી? સરમ નથી જે માટઈ ૯૮ અઠાણું ભાઈનુ રાજ લેઈ છ ખંડનો ધણી થયો છે તો હિ પણ તૃપતી નથી ?

૭૦. સમુદ્ર પરે જે માહરો રાજ લેવા વાંછે છે તે દિવસ વીસરી ગયો, જે નાનપણે દડાની પરે ઉચો ઉછાલી હુ પ-

૭૧. ડતો ઝાલતો? વલી હુ તેહ જ છઉં. રાજનો ખપ હોય તો વહિલો આવયે, પણ આંણ તો શ્રી તાતજીની જ

૭૨. માંનવી. બીજો કોઈની નથી માંનતા.'' ઈમ કહી દુતને તી ભૂછી કાઢી મુકીઉ. દુતે આવી સર્વ વાત સવી -

૭૩. સ્તરપણે ભરત ચક્રીને કહિ તીવારે ભરત(ચ)ક્રવર્તિનઈ ક્રોધ ચઢિઓ. રણભંભા દેવરાવી પછે પોતા -

૭૪. ના સવા કોડી પુત્ર, માંહે વડો પુત્ર આદીત્યયસા, તેહના પુત્ર મહાયસા પ્રમુખ સવા લાખ તે સહિત પો -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૭૫. તાની ચતુરંગી સેના ચોરાસી લાખ હાથી, ચોરાસી લાખ ઘોડા, ચોરાસી લાખ રથ, છનુ કોડ પાલા, ચો -

૭૬. રાસી લાખ નીસાંણ, બત્રીસ હજાર મોડબંધ રાજા, પંચવીસ હજાર અંગરક્ષક દેવતા, બીજા ઘણા વીઘા -

૭૭. ઘર દેવતા, એહવી સર્વ ચક્રવર્તિની ઋધી લેઈ, બાહુબાલ દેશની સંધે આવી પડ્યો. તીવાર બાહુબલ પ -

૭૮. ણ પોતાનો કટકદલ લે(ઈ) સોહમો આવયો. માંહોમાંહિ યુધ ઘણા થયા. લોકનો સીંહાર(સંહાર) થાવા માંડ્યો. ઈમ -

૭૯. યુધ કરતાં બાર વરસ થયાં. તીવારે ઈંદ્રિ આવી બેઉને સમજાવ્યા. ''તુમે ઋષભના પુત્ર થઈ સુ કટક મરા -

૮૦. વો છો? તુમો બ(બે) ભાઈ માંહોમાંહિ દષ્ટિયુધ-૧, વચન-૨, બાહુ-૩, મુષ્ટિ-૪, દંડયુધ-૫ એ પાંચ યુધ કરો. ૫ યુધ

૮૧. કરતાં હાર્યો તે અને ૫ યુધ કરતાં જીત્યો તે.'' ઈહવો ઈંદ્રનો વચન સાંભલી બે ભાઈ વાત પ્રમાંણ કરી -

૮૨. ને પ્રથમ દષ્ટિ યુધ કર્યો. તીહાં ભરત હાર્યો. બાહુબાલ જીત્યો. એહવી દેવતાની વાંણી થઈ. બાહુબલ

૮૩. ઉપર ફુલવૃષ્ટિ થઈ. બીજો વચનયુધ. તીહાં પણ ભરત હાર્યો. તીજો બાંહે યુધ કીધો. ચોથો મુષ્ટિયુધ -

૮૪. કિધો. પાંચમો દંડયુધ. ઈમ પાંચ જુધ કરતાં ભરત હાર્યો તીવારે ક્રોધને વસે ભાઈ ઉપર હણવાને ચક્ર -

૮૫. મુકતો. હવે તે ચક્ર બાહુબલને ત્રણ પ્રદક્ષણા દેઈ પાછો ભરત પાસે આવ્યો. જે માટે ગોત્ર માહિ ચક્ર -

૮૬. ફરે નહિ. હવે ભરત વીમાસે. જો એ ચક્ર પાછુ વલ્યું તો સહિઈ રાજ લેસે. ઈમ ચિંતવે એતલે બાહુબલે ચક્ર મુક -

૮૭. ઓ દેખી ક્રોધ ચઢીઓ. જો એણે માહરુ મસ્તક છેદવા તાર કીધો તો હુ ચક્રને અને ચક્રવર્તિનઈ મુષ્ટિ ક -

૮૮. રી ચૂરુ ઈમ કહી મુષ્ટિ ઉપાડી. ક્રોધ ચડાવી, ભરત સાહમો ધાયો એતલે વિચાર ઉપનો : મહાબુરૂ થાસે એ -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૮૯. મુઠે ભરત મરસ્યે, છ ખંડ રંડાસે, ઋષભના વસને કલંક લાગસે. લોકમાંહિ હાહાકાર થાસે. સર્વ મા -

૯૦. હરો અપજસ થાસે અને એ મુઠ ઉપાડી તે પાછી નીફલ કીમ કરુ? ઈમ ચિતવી તે મુઠે મસ્તકે પોતા

૯૧. ને લોચ કર્યો. દેવતાઈ વેષ આપ્યો. જાયસ્સવદ્દ કીધો. ભરત પગે લાગી, ખમાવી પોતાને થાં -

૯૨. નકે ગયો. હવે બાહુબલ વિમાસે : જે માહરા અઠાણુ ભાઈ દીક્ષા લેઈ કેવલજ્ઞાન પામ્યા છે તે-

૯૩. લઘુને વાદવા પડસે. તે માટે કેવલજ્ઞાન ઉપના પછી ઈહાથી જાઉ. જીમ લઘુ ભાઈને વાહવા ન -

૯૪. પડે. એહવો અભિમાંન આંણી, મનમા જાણી, કેવલ ઉપર હઠ તાંણી, તીહાં જ કાઉસગ કરી

૯૫. રયો. વરસ દિંવસ લગે ભુખ તરસ ખમી પગે ડાભઉ. ઓ વૃક્ષની પરે વેલડીઈ વિંટાણો. કાંન માં-

૯૬. હિ પંખીઈ માલા ઘાલ્યા. વાયરો તાઢ, તાપ ખમતાં વરસ દિવસે પણ કેવલ ન પાંમ્યા તીવારે શ્રી ઋ -

૯૭. ષભદેવે પોતાની પુત્રી બ્રાહ્મી-સુંદરી સાધવી, બાહુબલની બહિન તે પ્રભુઈ પ્રતીબોધવા સારુ

૯૮. બાહુબલ પાસે મોકલી. તીવારઈ તે સાધવીઈ આવીને પોતાના ભાઈને ઈમ કહે : 'વીરા! ગજ થકી -

૯૯. ઉતરો.' એ વચન સાંભલી બાહુબલ પોતાના મનમાં વીમાસે : હું તો ગજ ઉપર નથી ચઢ્યો અને એ મ-

૧૦૦. હાસતી તો જુઠુ ન બોલે. જુઠો ન બોલે. ઈમ વીમાસતાં મનમાં ઉપનો સહિ. હું અભીમાંન રુપીઈ

૧૦૧. હાથીઈ ચઢિઓ છું તો હવે અભીમાંન મુંકી મ(મા)હરા ભાઈને પગે લાગુ. તે લઘુભાઈને વાંદું. મુઝથી જ્ઞાં -

૧૦૨. ન(દ)ર્શન ચારીત્રે વડા છે. ઈમ ચિંતવી જેતલે માંન વાંદવા મુંકી પગ ઉપાડ્યો તેન અહંકારરહિત આ -

૧૦૩. ત્મા થયો. એતલે તરત કેવલજ્ઞાંન ઉપનો. કેવલી પર્યાય પાલી, ઘણા ભવ્ય જીવ પ્રતીબોધી મુગતે

(૪) સનત ચક્રવર્તીકથા

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૦૪. પોહતા બાહુબલી ઋષી. તે માટે અહંકાર ધર્મ ન હોઈ. હવે કેટલા એક હલુકર્મા -

૧૦૫. જીવ થોડે ઉપદેસે પ્રતીબોધ પાંમે છે. તે ઉપર શનતકુમારે(૨) ચક્રવર્તિનો સંબંધ દૃષ્ટાંત દેખાડે છે.

૧૦૬. અત્ર કથા : ગજપુર નગરને વીષે શનતકુમાર ચક્રવર્તિ છ ખંડનો રાજ કરે છે. એહવે એ વાર

૧૦૭. સનતકુમાર ચક્રવર્તિનો અદ્ભુત રુપકાંતિ, તેજી સ્વરુપતા મનોહર, તે ઈંદ્રિ સભા મધ્યે

૧૦૮. બેઠા થકો રુપ વષા(ખા)ણ્યો. તે રુપ સનતકુમારનો જોવાને અને બે દેવતા બ્રાહ્મણનો રુપ કરી શ્રી -

૧૦૯. ગજપુર નગરને વિષે તે બે દેવતા આવ્યા. એહવે સમ{વ}યે સનતકુમાર ઘા માથે ખલખાંડની ભ -

૧૧૦. રાવે છે. નાવા બેઠા છે ત દેવતાઈ રુપ જોયો. દેવતાઈ તે રુપ જોઈને ઘણું જ ઘણું વખાણ્યો. તીવારે સન -

૧૧૧. તકુમાર ચક્રવર્તિ ગર્વ અહંકાર માંહિ ગયો. કહિવા લાગો : અરે [હમણાં] બ્રાહમણ રુપ સુ વખાંણો -

૧૧૨. છો? જી વારે નાહિ ઊઠી જો જન કરી વસ્ત્ર આભરણ પહિરી સભાઈ બેસઓ તીવારે રુપ જોજો તેત -

૧૧૩. લે સનતકુમાર ચક્રવર્તિને ડીલે સાત રોગ મોટા ઉપના તે કેહાં ખરજ - ૧ શરીરે સોમ ૨ તાવ તપ્ત ૩

૧૧૪. સોસ ૪ અન ઉપર અરુચિ ૫ કુખની વેદના ૬ આંખની વેદના ૭ એ - સાત રોગ ઉપના પણ જાણ્યા

૧૧૫. નહી. જીમ વસ્ત્રે આભરણ પહિરી સોલ શ્રંગાર સજી સભાઈ બેઠો, તિવારે તે બ્રાહ્મણ ફરતા ફરતા દેવ સ્વ -

૧૧૬. રુપ જોવા તેડ્યો. સભાને વીષ(ષે) દેવતાઈ રુપ દેખી, રોગ ઉપના જાણી, તે બે દેવતાઈ માથો ધુણી ની -

૧૧૭. ચો જોયો. તીવારે ચક્રવર્તિ કહે : તમે તીવારે માહરુ રુપ વખાણ્યો હતો અને હવે માથો કીમ ધુ-

૧૧૮. ણાવો છો? તિવારે તે બે દેવતા ચક્રી પ્રતે ઈમ કહે જ(જે) "માહારાજ, તે વેલાઈ જે રુપ હતું તે રુપ હમણા ન -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૧૯. થી. તુમારા શરીરને વીષઈ સાત રોગ મોટા ઉપના છે. ષી(ખી)ણ શરીર વીણસે છે. જે કરવો હોઈ તે -

૧૨૦. કરયે.'' તીવારે ચક્રવર્તિ કહે : તુમે કિમ જાણો તે કહે. ''અમે દેવતા છ. અવધીજ્ઞાને કરી જાણયો.

૧૨૧. ઈંદ્રિ તાહરો રુપ વખાણયો ત્યારે અમે બે દેવતા બ્રાહ્મણનો રુપ કરી જોવા આવ્યા હતા.'' ઈમ કહિ દેવ -

૧૨૨. તા દેવલોકે ગયા. પછે તેતલે વચને રાજ છાંડી વિનય ધર્મ આચર્યો. આચાર્ય પાસે દિક્ષા લી -

૧૨૩. ધી. છ મહિના તાઈ સર્વ પરીવાર કેડે ફિર્યો. પીણ લગાર માત્ર ન ચુકો. સાત રોગ સાતસે વરસ

૧૨૪. લગે આસ્યા. છઠ-અઠમાદિક તપ કષ્ટ કરતાં અનેક લબધીઓ ઉપની છઈ. વલી તેહ જ દેવતા

૧૨૫. વૈદ્યનો રુપ કરી પરીક્ષા કરવા આવ્યા છે. ભો સ્વામી! આમો વૈદ્ય છઉં અમારે સુદ્રમાંન નીર્વિંધન ઔ -

૧૨૬. ષધ છે તે લ્યો. ઈ જેમ તુમારા સર્વ રોગ જાઈ, કંચન સમાંન કાયા થાઇ. તીવારે ચક્રવર્તી સાધુ કહે તુ -

૧૨૭. મે અંતરંગ કર્મરોગનો ઓષધ જાણતા હો તો કરો અને બાહમ રોગ તોહુ પણ ટાલુ ઈમ કહી પોતા -

૧૨૮. ની ટચલી અંગુલી થુકે કરી ચોપડી તપ લબધે સોનામય કીધી. તે દેખી દેવતા પગે લાગી {ક}

૧૨૯. કહે : ''ધન્ય તુ!'' ઈમ વાંદી દેવતા દેવલોકે ગયા. સાતસે વરસ રોગ અહિયાસ્યા પણ ઉષધ માત્ર -

૧૩૦. ન કર્યો. રોગ સર્વ પોતાની મેટો વીલય ગયા. પછી ચક્રવર્તિ સાધુઈ લાખ વરસ દીક્ષા પા -

૧૩૧. લી શ્રી સનતકુમાર ઋષીસ્વર ત્રીજે દેવલોકે દેવતાપણે ઉપના. માહાસુખ પાંમ્યા. ઈમ બીજા

૧૩૨. પણ હલુકર્મી જીવ તે થોડે ઉપદેસઈ પ્રતીબોધ પાંમે, એ સનતકુમાર ચક્રી કથા.

(૫) બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તિકથા :

૧૩૩. હવે કેતલાએક જીવ ભારકર્મિ ઘણા. ઉપદે {વ}શે પ્રતીબોધ ન પાંમે. તે ઉપર બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તિ

૧૩૪. નો અને ઈદાદ્રિ રાજાનો મારણહાર ચેલો એ બે દ્દષ્ટાંત દેખાડે છે. અત્ર કથા પ્રથમ બ્રહ્મદત્તની ક -

૧૩૫. હે છે. કાંપીલપુર નગરને વીષે બ્રહ્મરાજા, ચુલણી રાણી. તેહનો પુત્ર બ્રહ્મદત્ત બારમો ચક્રવર્તિ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૩૬. રાજ કરે છે. એકદા પ્રસ્નાવે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તિ સભાદુ વે(બે)ઠા. ગીત નાટીક સાંભલી જાતીસ્મરણ -

૧૩૭. ઉપનુ પાછલા ભવ દિઠા પામી ધરતીંઈ પડ્યો. મંત્રીસર પ્રભુપે ચંદનાદિક સીતલ વાયે કરી

૧૩૮. ભાવચેત કિધો થકો, પોતઈ પાછીલા ભવનો ભાઈ. તેહને મીલવાની ઉત્કંઠા ઘણી છે. બે પદસ્ત્રો(શ્લો)

૧૩૯. ક કયો. અશ્વદાસો ૧ મૃગો ૨ હંસો ૩ માતંગો ૪ ચમરો તથા ૫ એ બે પદનાં પાછલાં પદ બે પુરે

૧૪૦. તેહને અર્ધરાજ આપું. એહવુ કયા થકી મંત્રીસ્વરે નગર માહિ પડો વજડાવ્યો. સર્વ લોક ૨ -

૧૪૧. પદ ભણવા લાગાં. પણ પાછલાં પદ કોઈ જોડી ન સકે, એહવે પુર્વ જન્માંતરનો ભાઈ ચિત્ર નાં -

૧૪૨. મે પુરી મેતાલનગરને વીષે કોઈક સેઠને ઘરે પુત્રપણે અવતરીઓ છે. તીહાં ધર્મ સાભલી વે -

૧૪૩. રાગ્ય પાંમી દિક્ષા લીધી જાતી સ્મરણ પાંમી વીહાર કરતો તે સાધુ તીહાં કાપીલનગરની વા -

૧૪૪. વાડી માંહિ આવી, અરહટ્ટને પાસે કાઉસગ કરી રયો છે. એ હવે અરહટ્ટના ખેડણહારના મુ -

૧૪૫. ખથી શ્લોકનો અર્ધ સાંભલી, પાછીલાં બે પદ પુર્યા. તે કીહાં એષાનો ષષ્ટિ જગે જાતી ૨ ન્યોન્યાં

૧૪૬. ન્યાં વીયુકતયો ૧ સાધુના મુખથી શ્લો(ક) સાંભલી, અરહટ્ટનો ખેડુ માલી ઉતાવલો બે પદ બ્રહ્મદત્ત

૧૪૭. ચક્રી આગલ કહી શ્લોક પુરો કર્યો, તે રાજા સાંભલી મુચ્છર્ા પાંમ્યો. તીવારે મંત્રીશ્વરે પ્રમુ -

૧૪૮. ખ લોકે તે માલીને મારવા માડ્યો તી વાર તે કહે : 'મે નથી પુરીઉ અમારા અરહટ્ટને પાસે એક સાધુ -

૧૪૯. છે તેણે બે પદ પુર્યા છે.' એહવુ કહિઉ. તે માલીઈ તે સાંભલી ચક્રીને સીતલ પવન ચંદનાદિકે સચેત

૧૫૦. કર્યો. પછે રાજા પોતાનો પરીવાર લેઈ તે સાધુને ભક્તે સ્નહે પુરીઓ વાંદવા ગયો. તે સાધુ તે દેખીને -

૧૫૧. હર્ષવંત મન થયો. પછઈ સાધુને વિધીપુર્વક વાંદી પાસે બેઠો. તેવારે સાધે મર્મદેશના દેવા માંડી-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૫૨. ને દેખાડી સંસારની અસારતા, કેઈ દેખાડ્યા કર્મબંધનના કારણ. સાધુઈ વખાણો મોક્ષનો -

૧૫૩. માર્ગ. સાધુનુ વચન સાંભલી બ્રહ્મદત્ત ચક્રી બોલ્યો જે તુમે કયુ તે ખરુ પણ તુમારે હર્ષ ધર્ ધર્મ

૧૫૪. તીમ અમારે તુમારે દર્શને હર્ષ પાંમ્યો. તીમ એ રાજ લેઈ સુખ ભોગવી મુઝને હર્ષ પા(૫)માડી પછે આપ -

૧૫૫. ણ બે જણ તપ સંજમ આદરસો. એહ જ તમને તપનો ફલ છે. તીવારે સાધુ કહે : હે ચક્રી, તુમે ભલુ

૧૫૬. કહિઉ પણ કેવલ મનુષ્યનો ભવ ફીરી પામવો તે દુર્લભ છઈ. શ્રી રાજ લક્ષ્મી થીર નથી. વીષ

૧૫૭. ય વીપાક કડુઆ છે. અને વીષયને વીષે જે લુબ્ધ છે તેહને નીશ્ચે નરનારીને નરગ ગત જાવઉ છ. ૫-

૧૫૮. છે ફરી મોક્ષબીજ પાંમવો દુર્લભ છે. અને કેટલા એક દિવસ રાજ ભોગવી સુખ પામીસ તે માટે મું

૧૫૯. ક કદાગ્રહ. સંસારનુ આપણા પાછલા ભવના દુખ તે પ્રતઈ આ ભવથી છઠે ભવે આપણ બે દર્શા -

૧૬૦. ર્ણભદ્ર નગરને વીષે બે દાસ થયા. સંડીલ નામે બ્રાહ્મણની દાસીના પુત્ર થયા. તે ખેત્ર સાચવવા ખેત્ર -

૧૬૧. ના વડવૃક્ષ તલે સુતાં થકાં કાલે નાગે ડસ્યા. બે મરણ સમકાલે પામ્યાં. તીહાંથી મરી, કાલજર પ[ર]

૧૬૨. વતને વીષે મૃગીની કુખેબે જોડલે ઉપના. જોડલે બે જણા ચરતા. પારધીઈ એક બાણે કરી માર્યો.

૧૬૩. તીહાથી મરી, ત્રીજે ભવે ગંગા નદીને તીરે હંસ થયા. તીહાં આપણ બે પાસે બંધાણા. તીહાથી મરી ચો-

૧૬૪. થે ભવે વાણારસી નગરીઈ ભુતદિન ચંડાલના પુત્ર થયા. ચિત્ર અને સંભૂત એહવે નામે. એહવે તે -

૧૬૫. નગરને રાજાઈ નમુષિ પ્રધાનને કોઈક અપરાધ પડ્યો. તીવારે પાપકર્મે સંયુક્ત ને રાજાઈ આ -

૧૬૬. પણા પીતાને મારવા ગનો આવ્યો. આપણે પીતાઈ તેહને કહિઉં : ''જો માહરા પુત્ર ચિત્ર ૧ અને સં -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૬૭. ભુતને ભણાવે તો જીવતો રાષું(ખું). તેણે જીવવાની આઈ (આ[સા]ઈ) હા ભણી. પછે આપણને ભુહિરા માંહિ છા -

૧૬૮. ના ભણાવે. આપણી માતા સંઘાતે તેહને સંબંધ થયો. તે સંબંધ પીતાઈ જાણ્યો. તીવારે નમુચીને

૧૬૯. મારવા માંડ્યો આપણે ગુરુ જાંણી જીવ તો મુકાવ્યો. દેશ બાહિર કાઢીને તે ગજપુર નગરને

૧૭૦. વીષે સનતકુમારે ચક્રવર્તિનો પ્રધાન થયો. પછી આપણા ગીતગ્યાનેં (ગીતજ્ઞાને) નગરમાં પ્રસીદ્ધ થયો. ચંડા -

૧૭૧. લ જાત માટે લોકે ચાડી ખાઈ. આપણને દેશ બાહિર કઢાવ્યા. આપણ દુર દેશાંતર ગયા. દુખે વૈ -

૧૭૨. રાગ્ય ભાવે આત્મઘાત કર્વા(કરવા) પર્વત ઉપર્ચઢ્યા. (ઉપર ચઢ્યા.) તીહાં આપને સાધુ મીલ્યા. તેણે સમઝાવ્યા. પ્રતી[બો]ધ

૧૭૩. પાંમી દીક્ષા લીધી. ગીતાર્થ થયા. છઠ આઠમાદિક દુકર તપ કરતા અનુક્રમે વીહાર કરતાં

૧૭૪. આપણા ગજપુર નગરને વીષે આવ્યા. માસખમણને પાર્ણે (પારણે) તુ નગર માહે વોહરવા ગયો. તીહાં ન -

૧૭૫. મુંચી પ્રધાને તુઝને દીઠો. જાણું પાછલી વાત કહેસ્યે. એવું જાણી પોતાના ચાકર મુકી તુજને -

૧૭૬. ઢીકા પાટુ દેઇ, ગલે ઝાલી, નગર બાહિર કઢાવ્યો. તુજન(ને) ક્રોધ ચઢ્યો. તે તેજુલેશ્યા મુકવા ગણી

૧૭૭. મુખ માહિથી ધુવાડો કાઢ્યો. નગર માહિ અંધકાર વ્યો(યા)પ્યો. રાજાઈને વાત જાંણી. સર્વ લોકમાં -

૧૭૮. આવી, રાજા સહિત પોતાનો અપરાધ ખમાવી, નમુંચી પ્રધાનને બાંધી આણી તાહરે પગે લાગ્યો.

૧૭૯. તીવારે તે ક્રોધ ઉપસમાવ્યો. પછે આપણ બે જણે સંલેખણા કીધી. સનતકુમાર ચક્રવર્તિ પો -

૧૮૦. તાનો પરીવાર લઈ અ(અં)તઃપુર સહીત વાંદવા આવ્યો. તીવારે વાંદતાં સુનંદા નામે સ્ત્રીરત્નના

૧૮૧. મસ્તકની વેંણ તાહરે પગે લાગી. તુઝને મોહ ઉપનો. તેં નીયાણુ કીધુ. જો તપનુ ફ્લ હોઈ -

૧૮૨. તો ઈહવી સ્ત્રીનો ભોગવો. મે તુઝને વાર્યો પણ તે માહરો વાર્યો ન કીધુ. આપણ બે કાલ ક -

૧૮૩. રીને પહિલે દેવલોકે દેવતા થયા. પાંચમા ભવને વીષે. આ છઠા ભવને વીષે તીહાંથી ચવી ર(બે) અ -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૮૪. વતર્યા. તુ સંભુતનો જીવ નીયાંણુ કરવા માટે કાપીલપુર નગરે બ્રહ્મ રાજા-ચુલણી રાણી, તેહનો-

૧૮૫. પુત્ર ચક્રવર્તિ થયો અને હું ચિત્રનો જીવ પુરી મતાલ નગરને વીષે વ્યવહારીયાનો પુત્ર થયો.

૧૮૬. ધર્મ સાંભલી દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લેઈ જાતી સ્મરણ પાંમી હું ઈહાં આવ્યો તે માટે પાછલા ભવના દુખ -

૧૮૭. સાંભલી, વિષયસુખ તજી મનુષ્યજન્મ સફલો(લ) કરી. એહવું સાંભલી બ્રહ્મદત્ત ચક્રી બોલ્યો. ભગ -

૧૮૮. વન, પામ્યા વિષયસુખ તે છાંડી અણદીઠા આગલાં સુખની વાંછા કરવી તે લક્ષણ છે. મુર્ષ(ર્ખ)નુ લક્ષણ છે.

૧૮૯. બીજ હું પણ જાણુ છઉ પણ વીષયસુખ નથી મુકાતાં ઈત્યાદિક અનેક દૃષ્ટાંત સમઝાવ્યો. એ-

૧૯૦. પણ તે ચક્રી સમઝ્યો નહી. પ્રતીબોધ ન પાંમ્યો. તીવારે સાધુ બીજે ઠામે વીહાર કીધો. ચારીત્ર

૧૯૧. પાલી કેવલી પાંમી મુગતે પોતા. હવે બ્રહ્મદતને સુખ ભોગવતાં કેતલોએક કાલ ગયો. એહવે એ -

૧૯૨. ક બ્ર(બ્રા)હ્મણ પહીલાં તો ઓલષી(ખી) તો તેણે આવી ભોજન માગ્યો. તીવારે ચક્રી કહે : અમારુ ભોજન તુ -

૧૯૩. ઝને નહી જરે. તીવારે તે વીપ્ર બોલો : ધિગ ધિગ કહો તુઝને જે માટે ભોજનની ના કહો છો એહવો ક -

૧૯૪. યા માટે ચક્રીઈ તે વીપ્રને સર્વ પોતાના કુટબ સહિત પોતાનો ભોજન જીમાડ્યુ. તેણે ઉન્માદિ -

૧૯૫. કુટંબ થયો. પોતાની મા, બહિન, બેટી, દોહિત્રી, ભોજાઈ, ભત્રીજી, સુધા પરવસ કેફે પડે થકે -

૧૯૬. જી વારે મદ ઉતર્યો તીવારે બ્રાહા(મ)ણ કુહબ લાજ્યો થકો વનમાહિ ગયો. ચક્રી ઉપર દ્રેષ આંણ્યો.

૧૯૭. જુઉ મુઝને જીમાડી એહવુ કાર્ય કરાવ્યો. વન માંહી ફરીતા ફરીતા એક એક રબારી બાલી ચારતો દિઠો.

૧૯૮. અને ગલોલે કરી વૃક્ષનાં પાંનડાં પાંડતો દિઠો. તેહને તે વીપ્ર જઈ મીલ્યો. મીત્રાઈ કીધી. પોતા-

૧૯૯. ની વાત કહી જો ચક્રીની આંખ કાઢે તો માગે તે આપુ. તીવારે તે ગોવાલીઈ હા ભણી. નગર -

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૨૦૦. મા તેડી આવ્યો. રાજમાર્ગે તે ઘરને અંતરે રાખ્યો. એહવે બ્રહ્મદત્ત રાજા બાહી(ર) નીકલ્યો તેવારે -

૨૦૧. તે ગોવાલીઈ તાકીને ગલોલ મારી. આંખ બે કાઢી. વલતી ચક્રવર્તીનંઈ ખબર થઈ. તે બ્રાહ્મણ-

૨૦૨. ને કુટંબ સહીત માર્યો. પછે મંત્રીસરને કયુ જેની પ્રતી આખ કાઢી, ઘાલ ભરી, મારા મુષ(ખ)

૨૦૩. આગલ મેલો. હું હાથે કરીને મસલું જીમ મુઝને સાતા ઉપજઈ. એહવો ક્રોધે ભરાંણો તી વા -

૨૦૪. રે વારે મંત્રીસરે વીચાર્યો. એ તો મહા અનર્થ થાઈ છે. એહવો જાંણી વડગુંદીનો ઘાલ ભરીને ચ -

૨૦૫. ક્રવર્તિ આગલ મુકયો. એ બ્રાહ્મણની કાઢી આંખેણી છે. પછે હાથે કરી મસલે. મન માહે સા -

૨૦૬. તા પામે. ઈમ સોલ વરસ દુકર્મ કરી રૌદ્ર ધ્યાંન ધરી, સાતસે ને સોલ વરસનો આ(ય)ષો(ખો) પુરો

૨૦૭. કરી સાતમી નરકે નારકીપણે ઉપનો. ૩૩ સાગરોપમને આઉષે(ખે). ઇમ બીજી જે ભારે

૨૦૮. કર્મા જીવ હોઈને પ્રતીબોધ ન પાંમે.

શબ્દાર્થ

કડી	શબ્દ	અર્થ
૫	વીલગીને	વળગીને
૮	સંગારે	શણગાર
૮	ચીટી	નાની/કૃશ થયેલી
૮	ડાઠી	અડવી / ખાલી
૧૩	કુમારણે	કુમારપણામાં
૧૪	પર્યાય	કાળ સુધી દીક્ષા પાળી.
૧૯	હાઉસગ	શારીરિક વ્યાપારો છોડી એક આસને સ્થિર થઈ ધ્યાનસ્થ બનવું તે.
૨૦	તિવારે	ત્યારે / તે સમયે
૨૦	સમોસર્યા	પધાર્યા / સમવસરણમાં બેઠા
૨૪	તપસા	તપસ્યા

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૨૫	બલાડી	બિલાડી
૨૬	જાતમાત્ર	એકનો એક
૨૮	ધાંન	ધ્યાન
૩૨	આક્ષ	વિશે
૩૮	લોચ	હાથ વડે મસ્તકના વાળ ખેંચી મુંડન કરવું.
૩૯	ધીગરક	ધિક્કાર
૩૯	સર્વવીરત	રાગ-દ્વેષની સર્વ બાબતોથી વિરક્ત થવું.
૪૩	ધાતીયા કર્મ	૪ પ્રકારના-આત્માના ગુણોનો ઘાત કરનાર કર્મો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય અને મોહનીય એ જ કર્મો
૪૮	પ્રતીબોધ	ઉપદેશ / ધર્મની સાચી સમજ આપવી
૭૨	ભૂછી	ભૂંડી રીતેં ?
૭૬	નીસાંણ	ધજા / રાજચિહ્‌ન તરીકે સવારી આગળ ચાલતો ડંકો
૮૬	વીમાસે	વિચારમાં પડ્યો.
૯૧	ઉપના પછી	ઉત્પન્ન થયા બાદ
૧૦૪	હલુકર્મી	હળવા કર્મવાળો / કર્મનો ક્ષય જલ્દી થાય તેવો એનું વિરોધી ભારેકર્મી = કર્મક્ષય ન થાય.
૧૧૫	શ્રંગાર	શણગાર
૧૨૪	લબધી	સિદ્ધિ - અમુક પ્રકારના તપ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૨૯	ઉષધ	ઔષધ / દવા
૧૩૦	મેટો	મેંતે / જાતે
૧૪૪	અરહટ્ટ	કૂવો
૧૭૪	વોહરવા	અન્નભિક્ષા લેવા, શ્રાવકને ત્યાંથી સૂઝતો આહાર લે તેને વહોરવું કહે છે.
૧૭૬	ઢીકાપાટુ	ગદડાપાટુ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૧૭૬	તેજુલેશ્યા	સાધના-તપની સિદ્ધિ જેમાં તેજ-અગ્નિ નીકળે અને જેની સામે ફેંકાય તે ભળીને ભસ્મ થાય.
૧૭૯	સંલેખણા	યાવજ્જીવ અનશનવ્રત લેવું તે.
૧૮૧	નીયાણુ	કરેલ તપના ફળની ઇચ્છા રાખવી.
૧૮૩	ચવી	ચ્યવી / નીકળી
૧૯૬	કુહબ	ખૂબ
૨૦૭	સાગરોપમ	એવાં માપ છે જે સંખ્યા વડે ગણાવી ન શકાય, પણ ઉપમા વડે જ કહી શકાય. અહીં સાગરની ઉપમા આપેલી છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પુણ્યસાગરકૃત 'અંજનાસુંદરી ચઉપઈ'નો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ

કલ્પેશ પી. મકવાણા*

પુરાણકથાઓ, ધાર્મિકકથાઓ, ઉપદેશાત્મકકથાઓ, ચરિત્રો, લોકકથાઓ અને ટુચકાઓ એમ વિવિધ પ્રકારે મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં વિવિધ સ્વરૂપે કથાવાર્તાઓ હજારોની સંખ્યામાં હોવાનું માની શકાય. 'જાતકકથા', 'બૃહત્કથા', 'પંચતંત્ર' જેવા કથાસંગ્રહો ઉપરાંત પ્રાકૃત સાહિત્યની દૃષ્ટાંતકથાઓ, અનુવાદો, રૂપાંતરોના રૂપમાં જૂની ગુજરાતીમાં અનેક કથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સિવાય અનેક સ્વતંત્ર રચનાઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં થઈ છે.

પૌરાણિક કથાનક પર આધારિત અંજનાસુંદરીના ચરિત્ર પર કમલહર્ષ, નરેન્દ્રકીર્તિ, માલદેવ, શાંતિકુશલ-૧, કમલવિજય-૧, વિમલચારિત્ર, શતનાથ, પુણ્યસાગર, કમલહર્ષ-૨, ભૂવનકીર્તિ (ગણિ)-૨, મહિરાજ (પંડિત), વિમલચારિત્ર (ગણિ)-૨, માનવવિજય-૨, જિનોદય (સૂરિ)-૩, ગુણવિજય, પૂજ્યરાજ, વિનયચંદ્ર, હંસહર્ષ, મહાનંદ ક્ષેમકુશલ, દીપસાગર, ધર્મસુંદર, લૂણસાગર જેવા અનેક સર્જકોએ કૃતિઓ રચી છે જે આ કથાની લોકપ્રિયતા પુરવાર કરે છે. પુણ્યસાગરકૃત 'અંજનાસુંદરી ચઉપઇ' નામની સંવત ૧૬૮૯ (ઈ.સ. ૧૬૩૩) સાંચોરમાં રચાયેલી અને સંવત ૧૭૧૮ (ઈ.સ. ૧૬૬૨) ઝાલોરમાં કમલવિજય નામના લહિયા પાસેથી પુનઃલિખિત હોવાના સંદર્ભવાળી હસ્તપ્રત પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરાથી પ્રાપ્ત થઈ. તેનો અનુક્રમ ૯૧૬૬ છે. દરેક પત્રની ડાબી બાજુએ અને અંતે કૃતિનો નામનિર્દેશ કરેલ છે. હસ્તપ્રતમાં ૧૭ પત્રો છે. હસ્તપ્રતની લંબાઈ ૨૯ સે.મી. અને પહોળાઈ ૧૨ સે.મી. છે. દરેક પત્રની લંબાઈ અને પહોળાઈ એકસમાન છે. હસ્તપ્રત બંને બાજુએ લાલ રંગની શાહીથી હાંસિયો પાડીને વચ્ચે સુવાચ્ય અક્ષરે દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી છે. પહેલાં ૧૬ પત્રમાં ૧૭-૧૭ લીટીઓ અને અંતિમ પત્રમાં ૮ લીટીઓ છે. પ્રત્યેક લીટીમાં ૫૫થી ૬૫ વર્ણ છે. હસ્તપ્રત સંપૂર્ણ છે પરંતુ ૩થી ૧૩ સુધીનાં પત્રોનો ડાબી બાજુનો થોડો ભાગ ફાટી ગયેલ હોવાના કારણે થોડા વર્ણો ઉકેલવામાં મુશ્કેલી પડે છે. 'જૈન ગુર્જર કવિઓ'માં ૬૩૨ કડીઓની કૃતિ નોંધાયેલી છે જ્યારે હસ્તપ્રતમાં ૬૪૧ કડીઓ જોવા મળે છે.

હસ્તપ્રતની વિશેષતાઓ જોઈએ તો મધ્યકાલીન લિપિ પ્રમાણે હસ્તપ્રતમાં 'ખ' માટે 'ષ' અને 'ख' બંને પ્રકારના વર્ણ જોવા મળે છે. કોઈ શબ્દના પુનરાવર્તન માટે શબ્દની પાછળ અંક

'સ્વાધ્યાય' - પુ. ૫૮, વર્ષ ૨૦૨૧, પૃ. ૬૧-૬૯. ISSN 2250-0391

* ટી-૪૪, યુનિવર્સિટી સ્ટાફ ક્વાટર્સ, વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ-૩૮૮૧૨૦, M: 09558962172, Email: kalpeshm560@gmail.com

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(૨) લખવામાં આવ્યા છે. ઘણી જગ્યાએ જે શબ્દમાં ણ,ન,મ જેવા અનુનાસિકો આવતાં હોય તેની આગળના વર્ણ પર અનુસ્વાર મૂકવામાં આવ્યા છે. તાલવ્ય 'શ'ની જગ્યાએ 'સ' પ્રયોજાયો છે. હસ્તપ્રતમાં રહી ગયેલ શબ્દ ઉમેરવા માટે કાકપદની નિશાની મૂકવામાં આવી છે. જો શબ્દ રદ કરવાનો હોય તો તે શબ્દ પર શિરોરેખા કરવામાં નથી આવી. મધ્યકાલીન હસ્તપ્રતોમાં સુશોભન માટે જુદી-જુદી આકૃતિઓ ઉપસાવવામાં આવતી હતી. આ હસ્તપ્રતમાં લખાણ દ્વારા દરેક પત્ર પર કુંડાકૃતિ ઉપસાવવામાં આવી છે, જે આ હસ્તપ્રતની એક મોટી વિશેષતા છે.

કૃતિના આરંભમાં ગુરુને નમન કરતાં સર્જક કહે છે કે,

શ્રી ગણધર ગૌતમ પ્રમુખ એકાદશ અભિરામ;
મનવંછિત સુખ સંપદાંઇ નિતુ સમરંતા નાંમ. (પં-૧, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
પ્રથમ ઉધ્ધમ મઇ માંડયઉ મતિ દીસઈ અતિમંદ;
તિણિ કારણિ પહિલા નમઉ શ્રી ગણધર સુખકંદ. (પં-૨, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
સરસતિ પદપંકજ સદા પૂજે બે કર જોડિ;
કહણ કથા ઉજમ ઘણુ માત મ આણે ખોડિ. (પં-૩, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)

મંગલાચરણમાં ગણધર ગૌતમનું સ્મરણ કરી દેવી સરસ્વતીને બે હાથ જોડી કૃતિ રચવામાં કોઈ ખોડ કે ખામી ન આણવા વિનંતી કરવામાં આવી છે. સાથે ગુરુની વંદના કરી કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તરત કથાનો આરંભ કરે છે.

જ્યારે કૃતિના અંતમાં સર્જક, રચનાતિથિ, માસ અને વર્ષનો ઉલ્લેખ કરતી પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે.

તાસુ સીસ પુણ્યસાગર વાચકય ભણઇ એમ;
અંજનાસુંદરી ચઉપઇ ચરણ વદતિઇ પ્રેમ. (પં-૧૪, ઢાલ-૧૪, ખંડ-૩)
સંવત સોલ નિવ્યાસીયઇ શ્રાવણ માસ રસાલ;
સુદિ તિથિ પંચમી રૃધિવૃધિ મંગલમાલ (પં-૧૫, ઢાલ-૧૪, ખંડ-૩)

આ ઉપરાંત કૃતિના અંતે લહિયા અંગે પણ નીચે પ્રમાણે માહિતી મળે છે.

સંવત ૧૭૧૮ વર્ષ માહ સુદિ ૫ દિને, ભૌમે જાલોર નગરે;
ગણિ શ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ભોજવિજય શિષ્ય ગણિ શ્રી હંસવિજય શિષ્ય મું. કમલવિજય લિખિત.

પ્રસ્તુત કથા પૌરાણિક કથાનક આધારિત અંજનાસુંદરીની ચરિત્રાત્મક બોધપ્રધાન કથા છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

અહીં સતી અંજનાના ચરિત્રને કેન્દ્રમાં રાખીને કથાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. કથાનક આ પ્રમાણે છે.

પ્રહ્લાદનપુરમાં રાજા પ્રહ્લાદન અને રાણી પદ્માવતીને ત્યાં પવનજયકુમાર અને અંજનપુરમાં રાજા અંજનકેત અને રાણી અંજનાવતીના ઘરે અંજનાસુંદરીનો જન્મ થાય છે. પવનજયકુમાર અને અંજના બંને યુવાન થતાં લગ્ન માટે યોગ્ય પાત્રની શોધ શરૂ થાય છે. અંજનકેત અંજના માટે અનેક યુવાઓનાં પટચિત્રો જુએ છે. આ સમયે પવનજયની કીર્તિ દેશપરદેશમાં વ્યાપેલી હતી. તેનું પટચિત્ર લઈને એક દૂત અંજનપુર આવે છે. રાજારાણી આનંદિત થઈ પટચિત્ર પ્રધાનને દેખાડે છે અને ઝડપથી સગપણ માટે મોકલે છે. બધા નંદીસેરી નામના ધાર્મિક સ્થાને મળી લગ્ન નક્કી કરે છે. લગ્નની આગલી રાત્રિએ પવનજયકુમાર અને મિત્ર ઋષભદત્ત સંતાઈને અંજના અને દાસી ચંપકમાલાની વાતો સાંભળે છે. તે ક્ષણે અંજના અને દાસી દેવદત્ત નામના કુમારની વાત કરે છે. જ્યારે અંજના દેવદત્તકુમારનાં વખાણ કરે છે. પોતાની પત્નીના મુખે પરપુરુષનાં વખાણ સાંભળીને પવનજયકુમાર અંજનાની હત્યા કરવા તલવાર કાઢે છે. ત્યારે ઋષભદત્ત સ્ત્રીહત્યા કરવાથી કુળને લાંછન લાગશે એમ કહીને પવનજયને રોકે છે. ધામધૂમથી અંજનાસુંદરી અને પવનજયકુમારનાં લગ્ન થાય છે. જાન પ્રહ્લાદનપુર પાછી આવે છે પરંતુ પવનજયકુમાર અંજનાસુંદરીથી વિમુખ થઈ તેને કડવાં વચનો સંભળાવે છે. તે સાંભળી અંજના દુ:ખી થાય છે.

રાજા પ્રહ્લાદનને યુદ્ધમાં મદદ માટે લંકાથી રાવણનું તેડું આવે છે. રાજા પવનજયને રાવણની મદદ માટે જવા જણાવે છે. લંકા જતાં રસ્તામાં રાત્રિરોકાણ દરમિયાન પવનજયકુમારને ચક્રવાક પક્ષીનો કરુણ અવાજ સંભળાય છે ત્યારે મિત્ર ઋષભદત્ત જણાવે છે કે ચક્રવાક પક્ષી દિવસ દરમિયાન સાથે રહે છે અને રાત્રિના સમયે ચક્રવાકીથી જુદા પડવાના કારણે ચક્રવાક વિલાપ કરે છે. આ સાંભળતાની સાથે જ પવનજયના હૃદયમાં અંજનાનું સ્મરણ થાય છે. અંજના પ્રત્યેનો રોષ ટળતા તેને મળવા આતુર બને છે. મિત્રની સહાયથી રાત્રિના સમયે મહેલમાં આવે છે. અંજના અને પવનજયનું મિલન થાય છે. સમય જતાં અંજના ગર્ભ ધારણ કરે છે. પતિની ગેરહાજરીમાં અંજનાએ ગર્ભ ધારણ કરતાં કુળને કલંક લાગશે એમ વિચારી રાજા અંજનકેતુ દૂત મોકલી અંજનાને જંગલમાં મૂકી આવે છે. અંજના અને દાસી ચંપકમાલા જંગલના શિખર પર ગુફામાં વસવાટ કરે છે. ત્યાં બાળકનો જન્મ થાય છે. જેનું નામ હનુમાન પાડવામાં આવે છે. વખત જતાં જંગલમાં એક સાધુ આવે છે અને અંજના અને ચંપકમાલાના પૂર્વભવની કથા જણાવે છે. અહીં પૂર્વભવ રૂપે આડકથા આવે છે. પૂર્વભવમાં ધનાવહ નામના વણિકની બે પત્ની હતી. જયા અને વિજયા. વિજયા ધર્માચરણ કરનારી અને પ્રતિમાની પૂજા કર્યા વિના અન્ન-જળ ગ્રહણ ન કરતી. એક દિવસ વિજયા ઘરની બહાર જાય છે તે સમયનો લાભ લઈને જયા જીનદેવની પ્રતિમાની ચોરી કરી બાર દિવસ સુધી પ્રતિમા સંતાડી રાખી પછી હૃદયમાં કરુણા આવતા પ્રતિમા પાછી આપે છે. પૂર્વજન્મના આ કર્મના કારણે આ જન્મમાં તેનું

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ફળ ભોગવી રહી છે. હવે એ પાપફળમાંથી મુક્ત થઈ છે એમ સાધુ જણાવે છે. તે ક્ષણે જ રવિધ્વજ નામના અંજનાના મામા નંદીસરની યાત્રાએથી પાછા ફરતા હોય તે અંજનાને ઓળખી પોતાની સાથે પોતાના નગરમાં લઈ આવે છે. બીજી તરફ યુદ્ધમાં વરુણદેવને હરાવીને પવનજયકુમાર નગરમાં પાછો આવે છે. તે આ વૃત્તાંત જાણીને વિલાપ કરે છે. તે જંગલમાં જઈને અગ્નિપ્રવેશ કરવા જાય છે ત્યાં મિત્ર ઋષભદત્ત તેને રોકીને ત્રણ દિવસની અવધિમાં અંજનાને શોધી આપવાનું વચન આપી અંજનાની શોધમાં નીકળી પડે છે. તેને રવિધ્વજના રાજ્યમાં અંજનાની ભાળ મળતાં તેને પોતાની સાથે પ્રહ્લાદનપુર લઈ આવે છે. અંતે અંજના, પવનજયકુમાર અને હનુમાનનું મિલન થાય છે. પવનજયકુમારે રાજ્ય સંભાળ્યું. એવામાં એક દિવસ નગરમાં સાધુ આવે છે. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી હનુમાનને રાજ્ય સોંપીને અંજનાસુંદરી અને પવનજયકુમાર દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. આમ કૃતિનું કથાનક જરા પણ વિક્ષેપ વગર સળંગ ચાલે છે. કૃતિનું અન્ય મહત્ત્વનું અંગ તેમાં આવતાં વર્ણનો છે.

કથાસાહિત્યના નિરૂપણમાં વર્ણન એ અનિવાર્ય અંગ જેવું છે. 'અંજનાસુંદરી ચઉપઇ' વર્ણનપ્રધાન કથા છે. પ્રસ્તુત કૃતિનો આરંભ નગર, કોટ, રાજા-રાણી વગેરેનાં વર્ણનોથી થયો છે. ત્યારબાદ કિલ્લા, મહેલ, માર્ગ, ઉપવન, તળાવો અને નાયક-નાયિકાનાં વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે.

કથાની શરૂઆતમાં જ નગરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેમ કે,

દેવ તણા જોયણ એક લાખ, જંબુદીપ એ પ્રવચન ભાખ;
તાસુ પરિ ઘિરૂ સુણુ વિચાર, ત્રિણી લાખનંઇ સોલ હજાર. (પં-૧, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
બીસય સતાવીસ જોયણ માન, અડવીસ ધણુસય અધિક પ્રમાણ;
તીન કોસ સાધાં ગુલાતેર, એહ વાત માંહઇ ફાર ન ફેર. (પં-૨, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)

અહીં આ માત્ર સ્થૂળ વર્ણન ન રહેતા એક આદર્શ નગર કેટલા વિસ્તારનું હોવું જોઈએ એનો નિર્દેશ સર્જક કરે છે.

પ્રહ્લાદનપુરનું વર્ણન કરતાં કવિએ અહીં અતિસૂક્ષ્મ નિરીક્ષણો મૂકી આપ્યાં છે.

તે ગિરિ પાસઈ નગર સુચંગ, નામ પ્રહ્લાદનપુર અતિચંગ;
પાખલિ ફિરતું પૌઢ દુરંગ, દુર્જન જનનું ન ચલઇ બંગ. (પં-૫, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
જલકઈ કોસીસારી ઉલી, ચિહું દિસિ દીસઈ પોઢી પોલિ;
રુડી હાટશ્રેણિ વિસ્તાર, ફાંદિલસાહ કરઈ વ્યાપાર. (પં-૬, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
છોહબંધ ઊંચા આવાસ, જાણે સૂરજબિંબ પ્રકાસ;
છેયલ ઘણા સુખરસ ભોગવઈ, સરખું કાલ સદા જોગવઈ. (પં-૭, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)

અહીં આદર્શ નગરની રચના કેવી હોવી જોઈએ તેનો તાગ મળે છે. નગર ફરતે કોટ ચણી

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

દેવામાં આવ્યો છે જ્યાં દુર્જન લોકો પ્રવેશી શકતા નથી. નગરમાં વ્યાપાર માટે ચોક્કસ હાટશ્રેણીઓ બનાવવામાં આવેલી છે, ત્યાં વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરે છે. તે ઉપરાંત નગરના આવાસો પણ ખૂબ ઊંચા બનાવવામાં આવ્યા હશે. જ્યાં રસિકજનો સદા સુખરસ ભોગવે છે. સાથે જૈન કૃતિ હોવાના કારણે જૈન ધર્મના પ્રચાર-પ્રસારહેતુ કેટલાંક વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે.

સોભાઈ સરખા જૈનપ્રસાદ, દંડકલશ ધજ ઘંટનાદ;
સતરભેદ પૂજા મંડાણ, બઈઠી નિરખઈ રાણોરાણિ. (પં-૮, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
ઠામિઠામિ બહુ શત્રુકાર, નિરધન લોક લહઇ આધાર;
સૂધા શ્રાવક દીન દયાલ, સાચા ધર્મ્મ તણા પ્રતિપાલ. (પં-૯, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)

નગરમાં આવેલ જૈનમંદિરોમાં દંડ, કળશ, ધ્વજ અને ઘંટનાદથી સત્તરભેદ પૂજા ચાલી રહી છે અને રાજારાણી બેસીને જોઈ રહ્યાં છે. નગરમાં ઠેકઠેકાણે દાનશાળાઓ ચાલી રહી છે. જેનો નિર્ધન લોકો આધાર લઈ રહ્યા છે. ત્યાં ધર્મના સાચા રક્ષકો રહે છે. આમ કૃતિમાં જૈન પ્રભાવ પ્રચુર માત્રામાં જોવા મળે છે. અહીં માત્ર નગરનાં બાહ્ય વર્ણનો જ નહીં પણ નગરનાં આંતરિક વર્ણનો પણ એટલી જ ઝીણવટથી વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે,

વસઈ વરણ અઢારહ સુખી, ન કરઈ કો કિણનઈ દુખી;
દીઠઈ મારગે ચાલઈ સહૂ, પરઘલ પુન્ય કરઈ તે બહુ. (પં-૧૧, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)
વણિક તણી ચઉ રાસી ન્યાતિ, વરણાવરણ તણી બહુ ભાતિ;
તિણિ કરી નગરી સોભાઈ ઘણુ, સરગ નગરની ઉપમ ભણુ. (પં-૧૨, ઢાલ-૧, ખંડ-૧)

જ્યાં અઢાર વર્ણો એક સાથે સુખથી રહે છે. બધા જ પુણ્યના બતાવેલા માર્ગે ચાલે છે અને કોઈને કોઈ દુ:ખી કરતું નથી. જ્યાં વણિકની ચોર્યાસી જ્ઞાતિઓ વસવાટ કરે છે તે નગર પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ સમાન લાગે છે.

નગરવર્ણનની જેમ જ વ્યક્તિવર્ણનો પણ સર્જકે ખૂબ બારીકાઈથી કર્યાં છે. અંજનાસુંદરીનું વર્ણન કરતાં કહે છે.

પાયક મઈ કાછિબા રે લાલ, હીરા નિખરી પંતિ;
જંઘા રંભા સારિખી રે લાલ, વિપરી ગતિ સોભંતિ. (પં-૭, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)
મૃગપતિ લાજી વન ગય રે લાલ, પેખી કટિ તટલંક;
ઘણઘણ યુગલ સોહામણા રે લાલ, કોઈ ન દિસઈ વંક. (પં-૮, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)
દોઈ ભુજ દીસઈ દીપતા રે લાલ, જેહી પંકજ નાલિ;
ઊભી સોભઈ આંગણઈ રે લાલ, લિખિમી આવી ચાલિ. (પં-૯, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)
રવિશશિ કુંડલ જલહલઈ રે લાલ, દર્પણ સોભા ગાલ;

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

દંત સકોમલ ઊજલા રે લાલ, અધર પ્રવાલી લાલ. (પં-૧૦, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)
નયણ કમલની ઉપમા રે લાલ, ભુ ભમરી કહિવાઈ;
સામ વેણી ટલતી રહી રે લાલ, કટિ તટ સ્યૂ લપટાઈ. (પં-૧૧, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)
યોવન ભર જોરઈ ચડી રે લાલ, વચન અમીરસ બિંદ;
મુખ મટકુ દેખી કરી રે લાલ, ખીણપણું લહઈ ચંદ. (પં-૧૩, ઢાલ-૨, ખંડ-૧)

મધ્યકાલીન કથારીતિમાં વર્ણનો બીબાંઢાળ મળે છે. અહીં અંજનાસુંદરીનું વર્ણન પણ પરંપરાગત શૈલીનું જ જોવા મળે છે. અંજનાના સામુદ્રિકશાસ્ત્ર અનુસારનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. જેમાં પગમાં કાચબાનું ચિહ્ન અને પિંડીઓમાં હીરા જેવી ચમક છે. અન્ય વર્ણન પરંપરાગત છે જેમ કે રંભા સરિખી જંઘા, તેની કટિ જોઈ સિંહ પણ લાજીને વનમાં ચાલ્યો ગયો. કમળની દાંડી જેવાં હાથ, ઉજળા દાંત, પરવાળા જેવા હોઠ, કમળ જેવાં નયન, સૂર્ય, ચંદ્ર જેવાં કુંડળ વગેરે જોવા મળે છે. તો ક્યાંક નાકની નથણીનું વર્ણન સર્જકે પરંપરાથી બાહ્ય રીતે મૂકી આપ્યું છે. જેમાં નાકની નથણી નીચા નમીને જાણે અધરરસનું સેવન કરતી હોય એમ લાગે છે. અહીં સર્જકે વર્ણન કરવાની ઉતાવળમાં પાત્રવર્ણન કરતી વેળાએ જે પરંપરાગત વર્ણનનાં બીબાં લીધાં છે તેને કારણે તે વિવેક ચૂક્યા છે. હજી જે બાળા છે એવી અંજનાનું વર્ણન સર્જકે નવયૌવના જેમ કર્યું છે.

પાત્રનું જેટલું બાહ્ય વર્ણન કરવામાં સર્જકની હથોટી છે, એટલી જ ફાવટ પાત્રની મનોવ્યથા નિરૂપવામાં પણ છે. અંજનાની વિરહવ્યથાનું નિરૂપણ કરતાં લખે છે કે,

મનુખ કે લાખ સ્યું ઘર ભરયઉ, વલિ ભરયા દ્રવ્ય ભંડાર;
તે સવિ નારિનઈ પીઉ વિના, સુંનડા પડ્યા રે ઢંઢાર. (પં-૨, ઢાલ-૧૨, ખંડ-૨)
મુખિ ગઈ વાણિ પ્રિત્યા લૂઈ, દાહ થકી ગયું સહુ પ્રેમ;
વિણા વિના આમણ દુમની, યુથભૃષ્ટિ મૃગી જેમ. (પં-૮, ઢાલ-૧૨, ખંડ-૨)

પ્રિયતમનો વિરહ થવાથી લાખ લોકોથી ભરેલું ઘર, દ્રવ્ય ભરેલા ભંડાર પણ આનંદ આપતા નથી, તો રૂપ, ગુણ, તેજ, ચિત્તચાતુરી અને શૃંગાર પ્રિયતમ વિના એ બધું જ ક્ષણમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. પ્રિયતમ વિનાની પ્રેયસી જૂથથી છૂટી પડી ગયેલ હરણી સમાન છે. આમ પુણ્યસાગરે પાત્રના મનોભાવો વ્યકત કરવામાં વર્ણનને વધારે સ્થાન આપ્યું છે. સર્જકને જ્યાં પણ તક મળી છે ત્યાં તેઓ કથાવેગને રોકીને પણ વર્ણન કર્યા વિના રહી શક્યા નથી. આ તમામ વર્ણનો પરંપરામાંથી સીધેસીધા જ લીધેલાં હોય એમ લાગે છે. છતાં ક્યાંક ક્યાંક સર્જકે કાવ્યાત્મક મૌલિક વર્ણનોનો લસરકો પણ કર્યો છે. વર્ણનો આ કૃતિની વિશેષતા છે.

કથાનકની દષ્ટિએ કૃતિ મૌલિક નથી. તેનો હેતુ મનોરંજનની સાથે સાથે જૈન ધર્મનો પ્રચાર-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પ્રસાર અને બોધ-ઉપદેશ આપવાનો રહ્યો છે. તેથી જ તે કૃતિ લોકપ્રિય બની શકી છે. તેની લોકપ્રિયતાનું કારણ તેમાં પ્રવર્તમાન કથાઘટકો(Motit) છે. આ કૃતિમાં નીચે મુજબનાં કથાઘટકો છે.

૧. કાગળ પર ચિત્ર કરવું, ૨. ગુપ્ત વાત સાંભળવી. (પ્રછન્ન શ્રવણ), ૩. જ્યોતિષકથન, ૪. શંકા ઉત્પન્ન થવી, ૫. પત્નીનો ત્યાગ કરી પરદેશ જવું, ૬. પૂર્વજન્મનાં કર્મફળ, ૭. ચમત્કાર, ૮. પક્ષીબોલી, ૯. ઉડતા વિમાન.

ઉપરોક્ત કથાઘટકોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે અહીં ચમત્કારને લગતાં કથાઘટકો વિશેષ છે. મધ્યકાળનું સાહિત્યજીવન કલા ખાતર કલામાં માનનારું હતું. તેથી તે સમયના સર્જકોએ નીતિબોધ દ્વારા સંસ્કારસિંચન કરવાનું કામ આવી કૃતિઓ દ્વારા કર્યું છે. તેમાં સર્જકના અનુભવો અને જીવનદર્શનને વ્યકત કર્યું છે. કૃતિમાં પણ બોધપ્રધાન સુભાષિતો અને નીતિઉપદેશ અનેક સ્થાને જોવા મળે છે. આવો ઉપદેશ તેમણે દ્દષ્ટાંતો દ્વારા સરળ બનાવ્યો છે. કૃતિના કેન્દ્રમાં જૈન ધર્મ હોવાના કારણે અવારનવાર દાસી જેવું સામાન્ય પાત્ર પણ અંજનાને ધર્મમાં મન લગાવાથી સુખ પામીશ એમ ઉપદેશ આપે છે.

કર્મની ગતિ વિશે તેમણે શ્રોતાઓ સમક્ષ સરળ રીતે દ્દષ્ટાંતો મૂકી આપ્યાં છે. કાળની ગતિ વસમી હોય છે. કરેલાં કર્મ થકી કોઈ છૂટી શકતું નથી. એ રાજા હોય કે સુરનર હોય, કરેલાં કર્મો ભોગવવા પડે છે. કર્મથી રાવણ યુદ્ધ હારે છે, હરિશ્ચંદ્ર નીચના ઘરે રહ્યો, રામ-લક્ષ્મણને પણ વનવાસ થયો, પાંચ પાંડવોના કુળનું નિગમન થયું, નળને કુરૂપ થવું પડ્યું, નારાયણને દ્વારિકાદાહ જોવો પડ્યો. કર્મ થકી જ ચંદ્રને કલંક પ્રાપ્ત થયું, દરિયાને ખારાશ ધારણ કરવી પડી ને નદીઓ રાંકની રાંક. આમ અહીં પૌરાણિક પાત્રોનાં દ્દષ્ટાંત આપી કર્મ વિષયક ઉપદેશ આપ્યા છે. તો જીવનની ક્ષણભંગુરતા વિશે સમજાવતા કહે છે,

> અનિત્ય પદારથ એ સહુ, તિણિરી કેહી આસ;
> જીવિત જલરઉ બુદબુદઈ, સંધ્યા રાગ પ્રકાશ. (પં-૧૦, ઢાલ-૧, ખંડ-૩)

પુણ્યસાગરકૃત 'અંજનાસુંદરી ચઉપઈ'માંથી સર્જકની ભાષાગત લાક્ષણિકતાઓનો પણ પરિચય મળે છે. ભાષા સરળ છે. અહીં કૃતિમાં રાજસ્થાની ભાષાની અસર વિશેષ જોવા મળે છે. કૃતિમાં દુહા, ચોપાઈ અને અલગ અલગ દેશીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે, કોઈ પણ જગ્યાએ છંદોનો પ્રયોગ કરેલ જણાતો નથી. સર્જકની અલંકાર સર્જવાની શક્તિનો પરિચય થાય છે. સર્જકે નગરના આવાસો, મહેલ, મંદિર તેમજ વ્યક્તિના વર્ણનમાં સુંદર ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા સર્જી છે. જ્યારે રૂપક, અંત્યાનુપ્રાસ અને વર્ણાનુપ્રાસ સહજ રીતે પ્રયોજે છે.

'છોહબંધ ઊંચા આવાસ, જાણે સૂરજબિંબ પ્રકાશ'(ઉત્પ્રેક્ષા), 'જીવી જઈ જિણ જંગ' (વર્ણાનુપ્રાસ),

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

'કાયા કોમલ વેલડી' (રૂપક), 'જીવિત જલરઉ બુદબુદઈ' (રૂપક), 'દુર્જ્જન કાલાનાગ સરિખું' (ઉપમા), 'ફટિક રત્ન જેવાં ઉજળાં જાણે કે સાક્ષાત સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ' (ઉપમા)

કેટલાંક સુભાષિતો અને દષ્ટાંતો સર્જકનાં પોતાનાં મૌલિક હોય એમ લાગે છે. જેમ કે,

'લાખ રૂપિયાની કિંમતી મોજડી હોય પણ તેને પગમાં જ પહેરવાની હોય'

આ કૃતિમાં સમાજનું ચિત્ર પણ સાંપડે છે. મધ્યકાલીન પરંપરાપ્રાપ્ત સમાજવર્ણન જોવા મળે છે. જેમાં અઢાર વરણના લોકો સુખથી નગરમાં વસે છે. જ્યાં વણિકની ચોર્યાસી જાતિ હતી તેવા ઉલ્લેખ મળે છે. બધા જ લોકો સૂચિત કરેલ માર્ગે જ જીવન વ્યતિત કરે છે. દાન-પુણ્ય કરે છે. અહીં સર્જકનો આશય સમાજને ધર્મ તરફ વાળવાનો હોવાથી આવી રજૂઆત કરી હોય એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ભેરિ, નફેરી, ઢોલ, નગારા, શરણાઈ, નોબત, ભૂંગળ જેવાં સંગીતનાં વાદ્યોનો ઉલ્લેખ પણ છે તેથી પ્રજા સંગીતપ્રેમી હશે. પ્રજા પુનઃ અવતારમાં વિશ્વાસ ધરાવતી હશે. અંજના પૂર્વભાવનાં કર્મોનાં ફળ આ ભવમાં ભોગવે છે તેવા સંદર્ભો મળે છે. નસીબ, દાન-પુણ્યના ખ્યાલો પ્રજામાનસમાં દઢ થયા હશે.

કૃતિ જૈન સર્જક દ્વારા અને જૈન પ્રભાવમાં લખાયેલી હોવાના કારણે અહીં જૈન ધર્મ અને જૈનેતર વચ્ચેનો ભેદભાવ સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે. સર્જક જ્યાં ને ત્યાં ધર્મપ્રભાવ, નગરમાં જૈનમંદિરો, દંડ, કળશ, ધજા, ઘંટનાદ અને સત્તરભેદ પૂજાની વાત કરે છે. કૃતિમાં સંપૂર્ણ જૈન પ્રભાવ દેખાય છે. વળી જૈનેતર ધર્મમાં જ્યાં રાવણને અસુર માનવામાં આવે છે તે રાવણને તેજપ્રતાપી, પૃથ્વીપતિ તરીકે વર્ણવ્યો છે. તેમજ જૈનેતર દેવ-દેવીઓ અને ગ્રહમંડળ પણ રાવણની સેવામાં ફરજ બજાવતાં હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આમ પુણ્યસાગરની આ કૃતિમાં થોડી મર્યાદા હોવા છતાં કેટલાંક વર્ણનો ઉત્તમ છે. કથામાં પ્રયોજાયેલ નીતિ ઉપદેશ ભાવકને ધર્મ તરફ પ્રેરવા માટે યોગ્ય છે તેથી ભાવક માટે કૃતિ આસ્વાદક્ષમ બની છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ભાગ-૧, પ્રકાશક-ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૦૩.

૨. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાકોશ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, પ્રકાશક-ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૦.

૩. મધ્યકાલીન ગુજરાતી શબ્દકોશ, જયંત કોઠારી, પ્રકાશક-કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર નિધિ, અમદાવાદ, ૧૯૯૪.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

૪. જૈન ગુર્જર કવિઓ, ભાગ-૨, સંગ્રાહકઃ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, પ્રકાશક-શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ, બીજી આવૃત્તિ, ૧૯૮૬.

૫. મધ્યકાલીન ગુજરાતી કથાસાહિત્ય, હસુ યાજ્ઞિક, પ્રકાશક- ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૧૯૮૭.

૬. *An Alphabetical List of Manuscripts in the Oriental Institute, Vadodara,* Vol II, Raghavan Nambiyar, Oriental Institute, Vadodara, Second Edition - 1999.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૩૮૧

મહાભારતનાં ગૂઢ રહસ્યો

મૂળલેખક

ગ. વા. કવીશ્વર

અનુવાદ

વિજયા લેલે

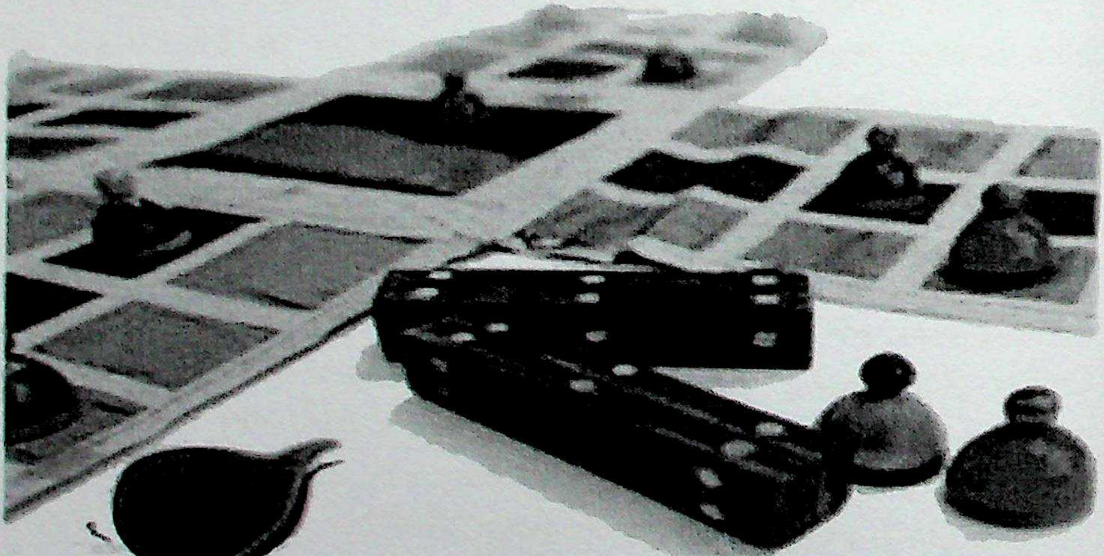

THE MAHARAJA SAYAJIRAO UNIVERSITY OF BARODA

सत्यं शिवं सुन्दरम्

Estd. 1949

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય

રાજમહેલ દરવાજા સામે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧

૨૦૧૬

Email : director-oriental@msubaroda.ac.in

Phone No. 0265-2425121

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कारककारिका-પાણિનીય વ્યાકરણની એક અપ્રકાશિત કૃતિ

હર્ષલ ભટ્ટ*

પ્રસ્તાવના – કારકકારિકા એ પાણિનીય સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંના કારકવિષયને ખૂબ જ સરળ રીતે સમજાવતી એક અપ્રકાશિત કૃતિ છે. કૃતિના કર્તા વિષયક કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. કૃતિના નામ પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, તેનું વિષયવસ્તુ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાંના કારકો છે. જે રીતે ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા, નાગાર્જુનની મૂલમાધ્યમિકકારિકા અને ગૌડપાદની ગૌડપાદકારિકા જેવી કૃતિઓ કારિકાશૈલીમાં મળે છે, તે રીતે અહીં પણ લેખકે કારિકાઓ કહેતાં શ્લોકો દ્વારા વ્યાકરણવિષયને પ્રસ્તુત કર્યો છે. અહીં કર્તાએ ગૌડપાદકારિકાની શૈલીનું અનુસરણ કર્યું હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે સાંખ્યકારિકા આર્યા છંદમાં લખાયેલી છે અને અહીં કર્તાએ ગૌડપાદકારિકાની જેમ અનુષ્ટુપ્ છંદમાં વિષયવસ્તુ આલેખ્યું છે. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ૭૬ કારિકાઓ આપેલી છે, જેમાંની માત્ર ૪ કારિકાઓ આર્યા છંદમાં અને અન્ય કારિકાઓ અનુષ્ટુપ્ છંદમાં છે.

કારિકા એટલે શું? એ વિષયમાં શ્રીઆપ્ટે લખે છે કે, Karika means a memorial verse, or a collection of such verses on grammatical, philosophical, or scientific subjects.[૧] કાવ્યમીમાંસામાં પણ રાજશેખર કારિકાની વ્યાખ્યા કંઈક આ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે કે, अर्थप्रदर्शनकारिका कारिका ।[૨] તેમ છતાં તેમણે આપેલી આ વ્યાખ્યા 'કારિકા'ને અર્થસભર રીતે પ્રતિપાદિત કરતી જણાતી નથી.

પ્રસ્તુત કૃતિ સમજવામાં ખૂબ જ સહેલી છે. કારણકે, તેની લેખનપદ્ધતિ અને ભાષા અત્યંત સરળ છે. આ સિવાય 'કારક' વિષય લઈ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં આવી કોઈ કૃતિ રચાઈ હોય તેવું મારા ધ્યાનમાં નથી. કૃતિ પ્રારંભિક કક્ષાનું વ્યાકરણ શીખનારા લોકો માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. કારણ કે, કૃતિ કારિકાશૈલીમાં રચાઈ હોવાથી અને મૂળ તો વ્યાકરણના કારક જેવા વિષયને કારિકાઓમાં ઢાળી કાવ્યાત્મક ઢબે રજૂ કરતી હોવાથી વિષય અત્યંત રસપ્રદ બની રહે છે.

'સ્વાધ્યાય' – પુ. ૫૮, વર્ષ ૨૦૨૧, પૃ. ૭૧-૭૭. ISSN 2250-0391

* સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત વિભાગ, કલાસંકાય, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦, M: 7874965787, Email: harshalbhatt23@gmail.com

૧. Apte, V. S., *The Student's Sanskrit English Dictionary,* Motilal Banarasidas, Delhi, Revised and Enlarged Edition, Delhi, 2015, p.168.

૨. રાજશેખર, કાવ્યમીમાંસા, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, ચતુર્થ સંસ્કરણ, પૃ.૧૦

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

આ કૃતિની એકમાત્ર હસ્તપ્રત (ક્રમાંક ૯૭૩૮) પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા ખાતે ઉપલબ્ધ છે, જે આ સંશોધનલેખનો આધાર છે. તદુપરાંત ન્યૂ કેટલોગસ કેટલોગોરમની હસ્તપ્રતસૂચિમાં કારકકારિકાની એક અન્ય પ્રત છે, જે અફઘાનિસ્તાનમાં મળે છે, જે હું સંશોધન માટે પ્રાપ્ત કરી શકયો નથી. આ કૃતિનું અન્ય કોઈ પ્રકાશક દ્વારા પ્રકાશન થયું નથી. સંસ્કૃતભાષા તેમજ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરાની આ હસ્તપ્રત ૪ પૃષ્ઠ અને ૮૦ ગ્રંથસંખ્યા ધરાવે છે. પુષ્પિકાના આધારે હસ્તપ્રત લખાયાનું વર્ષ સંવત્ ૧૯૧૦ છે. હસ્તપ્રતના હાંસિયામાં કેટલાક સુધારા-વધારા જોવા મળે છે.

કૃતિનો પ્રારંભ આ રીતે થાય છે-

श्रीगणेशाय नमः ॥
कारकाणि कर्तुकर्मकरणं संप्रदानकम् ।
अथापादानमाधारः षट्सम्बन्धस्तु सप्तमः ॥१॥

અને, કૃતિ સમાપ્ત આ રીતે થાય છે-

बिभेत्यस्मादसौ भीमस्त्वस्मिनो स्वत आसनम् ।
गोमान् सन्त्यस्य गावो हि प्रोक्तानुक्तान्यतस्त्वहो ॥७४॥
संवत् १९१० ना

કર્તા - પ્રસ્તુત કૃતિમાં કર્તાએ પોતાના વિશે કોઈ માહિતી આપી નથી. લહિયાએ કૃતિના લિપ્યંતરણમાં દેવનાગરી ल ગુજરાતી લિપિના લ જેવો દર્શાવ્યો છે. લખાણની આ શૈલી પરથી કહી શકાય કે, લહિયો મૂળ ગુજરાતનો હોઈ શકે. તદુપરાંત લહિયો જૈન ધર્મના અનુયાયી પણ હોઈ શકે. કારણ કે, કૃતિના અંતમાં જીવદયા વિશે એક પદ્યમાં વાત કરવામાં આવી છે, જે આ રીતે છે.

जिनो जयति जैनेन क्रियते प्राणिनां दया ।

વિષયવસ્તુ - 'કારક' વિષયને વધારે સ્પષ્ટ અને રસપ્રદ બનાવવા માટે લેખકે બહુવિધ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. જેમાંનાં કેટલાંક ઉદાહરણો ભટ્ટોજી દીક્ષિતની કૃતિ વૈયાકરણસિદ્ધાંતકૌમુદીમાંથી લીધેલ છે. પ્રસ્તુત કૃતિની શરૂઆતની ચાર કારિકાઓમાં છ કારકોની વ્યાખ્યા આપેલી છે. ત્યારબાદ લેખકે નીચે મુજબ ત્રણ પ્રકારના કર્તાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (કા. ૫-૧૬).

हेतुकर्ताप्यसौ त्रेधा प्रेषकोऽध्येषकः परः ।
तथानुकल्पभागी च तृतीयः कथितो बुधैः ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ત્યારબાદ લેખકે કર્મકારકનું પ્રતિપાદન કરી ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ દર્શાવ્યાં છે, જે અનુક્રમે નિવર્ત્ય, વિકાર્ય અને પ્રાપ્ય છે. (કા.૧૭-૫૦)

यत्क्रियते तत्कर्मस्याद्भेदैस्त्वे तदनेकधा ।
निवर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रैमिष्यते ॥

લેખકે કારિકા સંખ્યા ૫૧ થી ૬૧માં કરણકારક અને તૃતીયા વિભક્તિનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. સંપ્રદાનકારક અને ચતુર્થી વિભક્તિના પ્રતિપાદન સમયે લેખકે ત્રણ પ્રકારનાં સંપ્રદાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે અનુક્રમે પ્રેરક, અનુમંતૃ અને અનિરાકર્તૃ છે.

अनुमन्तृ प्रेरकमनिराकर्तृत्रिधेति तत् ॥

પંચમી વિભક્તિ અને અપાદાન કારકનું પ્રતિપાદન લેખકે માત્ર એક જ શ્લોકમાં ઉદાહરણ સાથે કર્યું છે. જે નીચે મુજબ છે.

यस्मादपायस्तदपादानं तदचलं चलम् ।
वृक्षात्पतति पर्णं च धावतोऽश्वात् पपात च ॥

પૂર્વાચાર્યોએ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ માટે સંબંધ કારકનું પ્રતિપાદન કરેલું છે પરંતુ આ કારકનો સંબંધ સીધો કર્તા કારક સાથે ન હોવાથી તેને માત્ર છઠ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. અહીં પણ લેખકે છઠ્ઠી વિભક્તિનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલાં અધિકરણ કારક અને સાતમી વિભક્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને લેખકનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય કારકોને સ્પષ્ટ કરવાનો છે. અધિકરણ કારક અને સાતમી વિભક્તિનું પ્રતિપાદન કરતાં લેખકે ૬ પ્રકારનાં અધિકરણ દર્શાવ્યાં છે, જે અનુક્રમે ઔપશ્લેષિક, અભિવ્યાપક, નૈમિત્તિક, સામીપ્ય, ઔપચારિક અને વિષયક છે.

विषयिकोपश्लेषिकमभिव्यापकमेव च ।
नैमित्तिकसामीपिकमौंपचारिकमन्तिमम् ॥

લેખકે એક કારિકામાં ૧૦૦ પ્રકારની છઠ્ઠી વિભક્તિ છે તેવું બતાવ્યું છે પરંતુ પ્રસ્તુત કૃતિમાં માત્ર ચારનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે જે અનુક્રમે સ્વસ્વામિસંબંધ, જન્યજનકભાવ, વધ્યવધકભાવ અને ધાર્યધારકભાવ છે.

अस्यायमितिसम्बन्धः षष्ठ्युत्पत्तिस्त्वमुख्यतः ।
तस्माद्भवन्ति सर्वाणि कारकाणि विवक्षया ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

હસ્તપ્રતના પાઠ સંબંધી સમસ્યા -

પ્રસ્તુત કૃતિના લખાણમાં લહિયાએ ઘણી જગ્યાએ 'ત' ને 'ન' અને 'શ' ને 'શ્ર' તરીકે લખ્યો છે. તેમજ ઘણી જગ્યાએ લખતી વખતે સ્વરો ચૂકી ગયા છે. કારિકાઓમાં ઘણી જગ્યાએ છંદભંગ જોવા મળે છે. જેમકે -

निवर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रैमिष्यते ॥

અનુષ્ટુપ્ છંદમાં પ્રત્યેક પાદમાં આઠ અક્ષરો હોય છે, જ્યારે ઉપરોક્ત પંકિતમાં સાત અક્ષરો જ આપ્યા છે. લખાણમાં ક્યાંક એક જ પાદની પુનરુકિત થયેલ છે. જેમકે -

वृद्धिजीवितसत्तही स्थिति जागरणार्थकाः ॥
वृद्धिजीवितसत्तही स्थिति जागरणार्थकाः ॥

ઉપસંહાર - સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને વ્યાકરણદર્શનમાં ઘણી એવી કૃતિઓ છે જે પદ્યબદ્ધ છે અને વિષયવસ્તુને અત્યંત સચોટ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. પ્રસ્તુત કૃતિનાં વિષયવસ્તુ અને લખાણ પરથી કહી શકાય કે, કૃતિ પાણિનીય વ્યાકરણનું પ્રાથમિક શિક્ષણ લેનારા માટે છે. કૃતિ કારિકાશૈલીમાં લખેલી હોવાથી વ્યાકરણ ભણનારા વિદ્યાર્થીઓ કારિકા યાદ કરીને વિષયને સરળતાથી સમજી શકે છે. તદુપરાંત કારક અને તેના પ્રકારો જેવા કેટલાક મુદ્દાઓ વિશેષ રીતે સમજાવ્યા છે. આથી, કૃતિના લખાણમાં લાઘવ અને અર્થના વિશેષ પ્રતિપાદન માટે લેખકનું કાર્ય પ્રશંસનીય છે.

॥ कारककारिका ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

कारकाणि कर्तुकर्मकरणं सम्प्रदानकम् ।
अथापादानमाधारः षट् संबद्धस्तु सप्तमः ॥१॥

उक्तानुक्ततया द्वेधा कारकाणि भवन्ति षट् ।
उक्तेषु प्रथमैव स्यादनुक्तेषु यथाक्रमम् ॥२॥

कर्मणि द्वितीया कर्तुकरणयोस्तृतीयका ।
सम्प्रदाने चतुर्थी स्यादपादाने तु पञ्चमी ॥३॥

आधारे सप्तमी सम्बन्धे तु षष्ठी विभक्तयः ।
इह संक्षेपतः प्रोक्ता वक्ष्यन्तेऽग्रे सविस्तराः ॥४॥

यः करोति किमप्येषः कर्ता स त्रिविधोत्तमः ।
स्वतन्त्रो हेतुकर्ता च कर्मकर्ता तथाऽपरः ॥५॥

न परैः प्रैर्यते यस्तु स्वतन्त्रो गौः प्रयातिवत् ।
यः पुनः कारयत्यन्यं हेतुकर्ता स कथ्यते ॥६॥

अनेककर्तृके मुख्यं कर्तारं प्रत्ययो वदेत् ।
भूपतिः सूपकारेण पाचयत्योदनं यथा ॥७॥

मुख्यस्तु स प्रयोक्ता यश्चेष्टयुक्तः स नापरैः ।
यथा चैत्रेण मैत्रेण श्रियं पोषयति प्रभुः ॥८॥

हेतुकर्ताप्यसौ त्रेधा प्रेषकोऽध्येषकः परः ।
तथानुकल्पभागी च तृतीयः कथितो बुधैः ॥९॥

प्रभृत्ये न प्रयोक्तव्यः प्रेषकोऽयं प्रकीर्तितः ।
यथा भृत्येन भूपालः कारयत्युल्वणं रणम् ॥१०॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सत्कारपूर्वकं यस्तु नियुक्ते घोषकस्तु सः ।
नरोऽथापरः कोऽपि वा गुरुं भोजयते यथा ॥११॥

न प्रेषते नाध्येषणे यस्त्वानुकूल्यभाग्यसौ ।
चेतनाचेतनत्वेन स पुनर्द्विविधो मतः ॥१२॥

चेतनो जनकं पुत्रो यथा हर्षयति स्फुटम् ।
अचेतनस्तु कारीषो निरध्यापयति द्विजम् ॥१३॥

स्वव्यापरं यदा कर्ता कर्मण्यारोपयेत्तदा ।
स्यात्कर्मकर्ता पच्यन्ते शालयः स्वयमेव तत् ॥१४॥

तथानुकूल्य भट्टोऽपि प्रस्तावादिह कथ्यते ।
यथा सरस्वती देवी छात्रवृन्देन वन्द्यते ॥१५॥

यत्क्रियते तत्कर्म स्याद्भेदैस्त्वेतदनेकथा ।
निवर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं च त्रितमिष्यते ॥१६॥

पुनस्त्रिधा भवेन्नित्योऽनित्यानुभयभेदतः ।
तथैवाकथितं कर्म कर्तृकर्म तथा परम् ॥१७॥

यदसज्जायते यच्च जन्मना वा प्रकाश्यते ।
तन्निवर्त्यं करोत्येष कटं सूत्रे सुतं यथा ॥१८॥

स्वतो गुणान्तराधानात् प्रकृत्युच्छेदतोऽपि वा ।
प्रपद्यते यद्विकृतिं तद्विकार्यं विदुर्बुधाः ॥१९॥

कुण्डली कुरुते स्वर्णं काष्ठं दहति पावकः ।
क्रियाकर्त्रोः विषयस्तु यत्र नास्ति कदाचन ॥२०॥

तत्प्राप्यं स्याद्यथा हि त्वं पश्यत्यमललोचनः ।
यदि सितं तदि कृंस्यात् शिशुरिति यथौदनम् ॥२१॥

द्वित्त्वं यत्प्राप्यते तत्स्थादनित्यं भुजगादिकम् ।
यथा हि लङ्घयत्यधो यथा मृद्राति कण्टकान्॥२२॥

यत्र नेच्छा न च द्वेषः तत्स्यादनुभयं यथा ।
ग्रामं गच्छन्स्तरोर्मूलान्युपसर्पति मार्गगः ॥२३॥

दुहादीनां प्रयोगे च द्वितीयं कर्म यत्किल ।
भवेदकथितं तच्च यथासौ दोग्धि गां पयः ॥२४॥

यच्चोपयुज्यमानं पयः प्रभृत्य क्रमवेन्मुख्यम् ।
यत्तन्निमित्तमपरं तद्गौणं गोप्रभृत्येव ॥२५॥

भारादिनीयमानं वह्यादेः प्रधानकं कर्म ।
तत्तव्याहावुक्तं नेयो ग्रामं यथा भारः ॥२६॥

अपादानादिकविधिं बाधित्वा घातवो ह्यमी ।
द्विकर्मका भवन्तीति कथिताः पूर्वकोविदैः ॥२७॥

कृतकोपं याचति शमं विनीतं याचते विनयम् ।
दुहयाचिरनुनयार्थो भिक्षार्थादस्यतदेहः ॥२८॥

वृद्धिजीवितसत्तही स्थिति जागरणार्थकाः ।
दुहिपचिरुधिप्रछिचिक्षिब्रूशास्ति भेदतः ॥२९॥

वहिभजिजपिदंडिमोदिकृषिमथिमुख्याः ।
रुचिक्रीडामृतिस्वापदीस्याद्यर्थास्त्वकर्मकाः ॥३०॥

इनः पूर्वं तु यः कर्ता स्यादिनं तेषु कर्म सः ।
तत्कर्तृकर्म विज्ञेयं पुढारेष्वेव धातुषु ॥३१॥

बोधाहगतिजल्पार्थ नित्याकर्मकधातुषु ।
भवन्येतद्यथाचार्यः शिष्यं बोधयते सुतम् ॥३२॥
बोधार्थाः सामान्यात्ज्ञानार्थाः स्युर्यथैव हि तथामी ।
इङ्यगम्यार्थी अपि दृशास्यशब्द्यै स्म तुष्यार्थाः॥३३॥

गमयति रमणीं मैत्रो रमणेनात्र गमिरस्ति यत्रनार्थाः ।
गत्यर्थ एव कर्म गमयति समरं रमारमणः ॥३४॥

स्वादिक्रंद्यादिशब्दा येनेकानकर्तृकर्मकाः ।
वहो सारथिकर्तृत्वे तथा भक्षिरहिंसने ॥३५॥

यथा खादयते खाद्यं पुत्रेण प्रीतिमान्पिता ।
यथा वाहयते ग्रामं भारं भृत्येन भूपतिः ॥३६॥

शस्यं वाहयते ग्राममुक्षाणं सारथिः पुनः ।
यथा भक्षयति प्रीत्या चैत्रो मैत्रेण मोदकान् ॥३७॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पुनर्भक्षयते कोऽपि कीटकान् ग्रहकुक्कुटम् ।
कर्ता हृकोरपीनन्दो कर्म वा जायते यथा ॥३८॥

भारं भृत्येन भृत्यं वा ग्रामं हारयते नरः ।
कर्तात्मनेपदे दृश्यभिवाद्योः कर्म वा भवेत् ॥३९॥

कैश्चैश्चोरादिकस्याप्यभिवादेः कर्म वेष्यते ।
वा कर्मत्वमनिकर्तुरविवक्षितकर्मणाम् ॥४०॥

पावयत्येष मैत्रेयश्चैत्रं चैत्रेण वा यथा ।
लोकं लोकेन चात्मानं नृपो दर्शयते यथा ॥४१॥

अभिवादयते पूज्यं पुत्रं पुत्रेण वा पिता ।
आख्यातेन समासेन तद्धितेन कृतापि च ॥४२॥

उक्तत्वं कर्मणः कुम्भः कुलालैः क्रियते यथा ।
आरूढवानरो वृक्षः शत्यश्च शतिकः पटः ॥४३॥

कृतः कटस्तैरेकस्या यवधातोर्द्विकर्मणः ।
उभयोरप्युक्तत्वं बाधाहारार्थशब्दकर्मवताम् ॥४४॥

इति सति शिष्यो धर्मं शिष्यं वा बोध्यते धर्मः ।
अतिथिर्भोज्यते ओदनमतिथिं वा भोज्यते यथौदनः
॥४५॥

शिष्यं ग्रन्थं पाठयत इति शिष्यं पाठयते ग्रन्थः ।
गत्यर्थाकर्मकाणां स्यादित्युक्तं कर्ममुख्यकम् ॥४६॥

ग्रामं गम्यः सतैर्मैत्रस्तैर्मैत्रो मासमास्यते ।
यत्कारकमितिप्रोक्तमन्यद्वा वक्ति कर्मजः ॥४७॥

ग्रामो गम्यः सतैर्मैत्रं तैर्मैत्रो मास आस्यते ।
क्रियाविशेषणस्यापि सकर्माकर्मधातुषु ॥४८॥

नपुंसकत्वमेकत्वं कर्मत्वं च प्रयुज्यते ।
यथा स्तोकं पचत्येषा ब्राह्मणी सर्वमिति च ॥४९॥

शीघ्रमुत्पद्यते कुम्भः सुखं जीवति गौर्गलिः ।
इत्येतत्प्राप्यं निवर्त्यं विकारे प्रथमं त्रिधा ॥५०॥

नित्यानित्योभयभेदैर्नवधा जायते च तत् ।
प्रधानेतरभेदाभ्यां तदष्टादशधा पुनः ॥५१॥

इति कर्मप्रपञ्चोऽयं संक्षेपादर्शितो मया ।
क्रियते येन तत्कर्म तद्बाह्याभ्यन्तरं द्विधा ॥५२॥

व्रीहीन्लुनाति दात्रेण मेरुर्गच्छति चेतसा ।
कारकान्तरश्चास्य प्रकर्षो न स्वकक्षया ॥५३॥

दात्रैः शस्त्रैर्नखैर्बाणैः लुनास्तद्वहुधापि तत् ।
रुद्राय ददाति पशुमित्यर्थे कर्मणः करणसंज्ञा ॥५४॥

स्यात्कर्मसम्प्रदानं पशुना रुद्रं यजत्येषः ।
तथा समविषमयोः कर्मत्वे करणं भवेत् ॥५५॥

समेन धावति प्रौढः विषमेन च धावति ।
सम्प्रदानं यस्मैदिष्टा पूजानुग्रहकाम्यया ॥५६॥

अनुमन्तृ प्रेरकमनिराकर्तृ त्रिधेति तत् ।
यद्देहीति भणित्वा तु दातारं प्रेरयत्यहो ॥५७॥

तत्प्रेरकमिति प्रोक्तं भिक्षां देहि द्विजायवत् ।
ददामीति वचः श्रुत्वेत्येवं कुर्वन्तु मन्यते ॥५८॥

भिक्षं तदनुमन्तस्याद्दूरवेगां ददातिवत् ।
यन्नानुमन्यते नापि प्रेरयत् किन्तु मूकवत् ॥५९॥

भवेत्तदनिराकर्तु दत्ते देवाय हेमवत् ।
राज्ञो दण्डघ्नतः वृक्षं दत्त दिश्यां च नास्त्यहो ॥६०॥

शतं भटस्य दत्तेत्र न चानुग्रहकाम्यया ।
सम्प्रदानं तदेवस्मात्त्यागभावयुतं च यत् ॥६१॥

दीयमानेन संयोगात् स्वामित्वं लभते च यत् ।
रजकस्यां शुकं दत्ते त्यागभावोऽत्र दृश्यते ॥६२॥

भाटकेन गृहं दत्ते विप्रस्य स्वामिताऽत्र न ।
यस्मादपायस्तपादानं तदचलं चलम् ॥६३॥

वृक्षात्पतति पर्णं च धावतोऽश्वात्पपात च ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्यादाधारोऽधिकरणं षट्प्रकारं तु तद्विदः ॥६४॥

वैषेयिकौपश्लेषिकमभिव्यापकमेव च ।
नैमित्तिकसामीप्येकमौपचारिकमन्तिमम् ॥६५॥

विषयो नान्यत्र भावो दिवि देवाः स्थिता यथा ।
एकदेशेन संयोगमुश्लेषश्च समीरितः ॥६६॥

यथा चैत्रः कटे आस्ते गृहे तिक्षति वा गृही ।
यत्र सर्वाङ्गसंयोगस्तदभिव्यापकं मतम् ॥६७॥

यथा तिलेषु तैलं स्यात्घृतं तद्दध्नि वा यथा ।
यस्य यत्स्यान्निमित्तं तन्निमित्तकमुदाहृतम् ॥६८॥

युधि सन्नत्वते हन्ति दन्तयोः कुञ्जरं यथा ।
समीपमेव सामीप्यं गङ्गायां घोष उन्मदः ॥६९॥

आकाशे शकुनिर्याति गुरौ वसति भक्तिमान् ।
भवेद्यद्यदुपचारात्तदौपचारिकमुच्यते ॥७०॥

अङ्गुल्यग्रे करीणांशतमास्ते यद्वत्प्रकीर्त्यते ।
अस्यायमिति सम्बन्धषष्ठ्युत्पतिस्त्वमुख्यतः ॥७१॥

तस्माद्भवन्ति सर्वाणि कारकाणि विवक्षया ।
एकशतं हि षष्ठ्यर्था स्वस्वामीत्यादिभेदतः ॥७२॥

स्वस्वामित्वे यथा भूमेः पतिः स्वामी गवामयम् ।
जन्यजनकसम्बन्धे जगतः पितरौ यथा ॥७३॥

वध्यवधकभावे तु यथा कंसस्य हिंसकः ।
भोज्यभोजकस्याद्गृहे भोक्तास्तु च बर्हिणः ॥७४॥

धार्यधारकभावे तु यथा छत्रस्य धारकः ।
जिनो जयति जैनेन क्रियते प्राणिनां दया ।
स्नानीयं स्नात्यनेनेति दानयोगे तु दीयते ॥७५॥

बिभेत्यस्मादसौ भीमस्त्वस्मिनो स्वत आसनम् ।
गोमान् सन्त्यस्य गावो हि प्रोक्तानुक्तान्यतस्त्वहो ॥७६॥

संवत् १९१० ना

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Manuscript-copies Procuring Charges*

Charges for Indian Scholars

Sr. No.	Material	Handling Charge	Referring Charge	Digitization Charge	Using own Camera
1.	Paper Manuscript	Rs. 15/- (per MS)	Rs. 15/- (per MS)	Rs. 20/- (per page)	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute
2.	Palm Leaf Manuscript	Rs. 30/- (per MS)	Rs. 30/- (per MS)	Rs. 40/- (per page)	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute
3.	Illustrated Manuscript	Rs. 30/- (per MS)	Rs. 30/- (per MS)	Rs. 700/- per Exposure/ page	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute

Charges for Non-Indian / Foreign Scholars

Sr. No.	Material	Handling Charge	Referring Charge	Digitization Charge	Using own Camera
1.	Paper Manuscript	Rs. 45/- (per MS)	Rs. 45/- (per MS)	Rs. 40/- (per page)	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute
2.	Palm Leaf Manuscript	Rs. 90/- (per MS)	Rs. 90/- (per MS)	Rs. 80/- (per page)	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute
3.	Illustrated Manuscript	Rs. 90/- (per MS)	Rs. 90/- (per MS)	Rs. 1400/- per Exposure/ page	No Charges but the scholar has to submit one digitized copy of the work free of cost to the Institute

Kindly note -

- **Copies can be delivered On-line or in CD/DVD** by registered Post- parcel/Courier or can be collected in person.
- **Money** can be **transferred** in the following Current Bank Account of **Oriental Institute**
  Bank : **Bank of Baroda** (Current Account at Dandia Bazar Branch, Vadodara)
  Account No. : 05780200000213
  Branch Code : BARB0DANDIA (Fifth Character is Zero)
  Swift Code : BARBINBBRM
- **Contact details of the Oriental Institute:**
  Phone No. : 0265-2425121
  E-Mail : director-oriental@msubaroda.ac.in
  Director's Mobile No. : 09898472669
- The four volumes of **'An Alphabetical List of Manuscripts'** available on **www.msubaroda.ac.in**

* Charges as per the Letter No. 289, dated 10.9.2012 of S.R. No.14, dated 31.07.2012

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

મુદ્રણવાંચન(પ્રૂફરીડિંગ)ના નિયમો

જે. કે. ઉમરેઠિયા*

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यहीनं तु दुष्करम् ।।शान्तिपर्व, २०।।

સત્ય બોલવું હંમેશા ઉત્તમ જ છે પણ સત્ય શું છે એ જાણવું ખૂબ અઘરું છે.

મુદ્રણવાંચન કરનારને આ વાત બરાબર લાગુ પડે છે. મુદ્રણવાંચન કરનાર વ્યક્તિ સત્યની શોધમાં છે. પણ સત્ય શું છે એ જ ખબર ન હોય ત્યારે અનેક ભૂલો રહી જવાનો સંભવ રહે છે.

છાપકામને અક્ષરોમાં ગોઠવ્યા પછી તેમાં રહી ગયેલી ભૂલો સુધારવા માટે ટાઇપ કરનાર વ્યક્તિ પ્રિન્ટરની મદદ વડે કાચી પ્રિન્ટ કાઢી આપે છે તેને પ્રૂફ કહે છે. સાંપ્રત સમયમાં પ્રૂફવાંચનની જરૂરિયાત સૌ કોઈને પડે છે. અભ્યાસીઓ, લેખનપ્રવૃત્તિ કરનાર વ્યક્તિઓ, સામયિકપત્રો, વર્તમાનપત્રો માટે પ્રૂફવાંચનનું કાર્ય અત્યંત મહત્ત્વનું છે.

આમ તો છાપકામ માટે આપવામાં આવતું લખાણ જો બરાબર, કાળજીપૂર્વક, સ્વચ્છતાથી ને જોડણી વગેરેનું ધ્યાન રાખીને લેખક તૈયાર કરે તો પછીથી પ્રૂફનું કામ ઘણું સરળ બની જાય. તેમ છતાં કંપોઝ કરનાર વ્યક્તિથી એ લખાણમાં જાણ્યે-અજાણ્યે ભૂલો ઉમેરાઈ જતી હોય છે.

પ્રૂફવાંચન કરતી વખતે સૌ પ્રથમ હસ્તપ્રત અર્થાત્, પ્રેસકોપી સાથે પ્રિન્ટ થયેલા મેટરને અક્ષરશઃ સરખાવીને જોઈ લેવું. તેમાં રહેલી ભૂલો સુધારતા જવું. એમાં જોડણી, વિરામચિહ્નો, સ્પેસ, પેરેગ્રાફ વગેરે જોઈને સુધારાની જરૂર જણાય ત્યાં સુધારવું. પ્રૂફવાંચન વખતે લખાણ તરફ ધ્યાન રાખવાને બદલે એ લખાણની શુદ્ધિ બાબતે ખાસ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.

બે વ્યક્તિ એક સાથે બેસી એક વાંચે ને એક સુધારે-એ રીતે પણ પ્રૂફ કરી શકાય. ટૂંકમાં મૂળ લખાણ સાથે તમને આપેલું-પ્રિન્ટ કાઢેલ-લખાણ મેળવવાની ખાસ જરૂર રહે છે. ઘણીવાર કાચો કે

'સ્વાધ્યાય' - પુ. ૫૮, વર્ષ ૨૦૨૧, પૃ. ૭૯-૯૦. ISSN 2250-0391

* ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧, Mobile : 09427849843, Email : jkumrethiya70@gmail.com

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

શિખાઉ કંપોઝર બીજી અનેક ભૂલો કરે છે જે મૂળ લખાણમાં ન હોય. ક્યારેક ટાઇપ કરવાનું છૂટી ગયું હોય કે સરખા શબ્દોથી શરૂ થતી વચ્ચેની આખી લીટી કંપોઝ કરવાની રહી જતી હોય છે. ઘણીવાર આખો પેરેગ્રાફ રહી જતો હોય છે. લખાણમાં વચ્ચે વચ્ચે ગુજરાતીની સાથે સંસ્કૃત શ્લોકો કે અંગ્રેજી શબ્દો આવતા હોય ત્યારે એ ટાઇપ કરવાનું બાકી રહી જતું હોય છે એનું બરાબર ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એકવાર પ્રૂફ મેળવીને-સરખાવતી વખતે વાંચ્યા પછી વિષયની દષ્ટિએ ફરીથી પ્રૂફ વાંચવું. પ્રથમ સાદું પ્રૂફ મળે. એ વાંચીએ એટલે કંપોઝ કરનાર એને સુધારી ફરી મોકલે ત્યારે બીજીવાર પ્રથમ પ્રૂફ સાથે સરખાવવું. મુખ્ય ભૂલો કે મોટા ફેરફાર પ્રથમ વખતના પ્રૂફમાં જ દર્શાવવા જેથી એ મોટા ફેરફાર પછીથી સુધારવા ન પડે. વધુ મોટા ફેરફાર હોય તો એકાદ વધારે પ્રૂફ માગી જોઈ લેવું.

પ્રશ્ન થાય કે પ્રૂફરીડિંગ એટલે શું ? તો, પ્રૂફ વાંચવું તે. છાપવા માટેના લખાણનું કંપોઝરૂપે જે કાચું છાપપત્ર તૈયાર થયું હોય તે વાંચીને ભૂલો સુધારવા માટે નિશાનીઓ દ્વારા સૂચના અપાતી હોય છે. સૂચના પ્રમાણે સુધારા-ઉમેરા કરી છાપવાજોગ છેવટનું છાપપત્ર તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને પ્રૂફરીડિંગના નામે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રૂફ નામે ઓળખાતી આવી પ્રતિલિપિ વાંચીને સુધારનારને પ્રૂફરીડર કહે છે. આ કાર્ય દેખાય છે એટલું સરળ નથી. કેટલીકવાર સમાન અક્ષરને લીધે કે સમાન વાક્યો કે સમાન અક્ષરથી શરૂ થતા પેરેગ્રાફ કે પૃષ્ઠને કારણે મોટી ભૂલો રહી જતી હોય છે. પ્રૂફવાંચન કરનાર વ્યક્તિની ઉતાવળ અનેક ભૂલોને નોતરે છે પરિણામે ગંભીર ભૂલો રહી જવા પામે છે. એટલે પ્રથમ પ્રૂફ વખતે અક્ષરશઃ વાંચીને છેલ્લા પ્રૂફ સુધી ભૂલ જોવાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ કેળવી શકનાર જ પ્રૂફવાચક તરીકે કામ કરવા યોગ્ય ગણાય છે. પ્રૂફવાંચન કરનાર વ્યક્તિએ ધીરજપૂર્વક આ કાર્ય કરવું જોઈએ.

પ્રૂફવાંચનની બીજી યોગ્યતા, ભાષા અને સાહિત્યનું તથા કંપોઝ અને મુદ્રણપ્રક્રિયાનું પાયાનું જ્ઞાન છે. ભાષાના જ્ઞાનમાં ખાસ કરીને જોડણી, વિરામચિહ્નો, વાક્યરચના આદિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. દા.ત. તેજ હોય તો તે જ છૂટું લખાય પણ પ્રકાશના અર્થમાં હોય તો વળી તેજ એમ ભેગું લખાય. ઘણી વખત અંગ્રેજી શબ્દોને ગુજરાતીમાં બોલીને ત્યારે ણ ની જગ્યાએ ન, ઋ ની જગ્યાએ ત્રિ વાપરીએ છીએ. ત્યાં ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે દા. ત. ક્રિષ્ના = ક્રિષ્ણા, ત્રિષી = ઋષિ વગેરે.

પ્રૂફ કરનાર વ્યક્તિની ત્રીજી યોગ્યતા પ્રૂફવાંચનની નિશાનીઓનો પરિચય તથા તેનો ઉચિત રીતે ઉપયોગ કરવાની આવડત છે. નિશાનીઓ પ્રૂફના હાંસિયામાં થોડી જગ્યા રોકે છે. વળી તેથી લાંબી સૂચનાઓ લખવાનો સમય બચે છે. લખાણમાં જે સ્થળે સુધારા કરવાના હોય ત્યાં સહેજ જુદી નિશાની કરવામાં આવે છે. એના આધારે કંપોઝ કરનાર વ્યક્તિ લખાણમાં સુધારા કરી લે છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પ્રૂફવાચક મુખ્યતઃ લખાણમાં થયેલી, કંપોઝરે કરેલી ભૂલો પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ભાષાકીય રચનાની ભૂલો તેના ક્ષેત્રની બહાર છે. આમ, છતાં ભાષાકીય ભૂલોમાં જ્યાં ગંભીર ક્ષતિ જણાય ત્યાં લેખકનું ધ્યાન દોરવું ઘટે. પ્રૂફવાંચન કરનાર વ્યક્તિએ માત્ર નિશાનીઓ દર્શાવીને અટકી જવાનું નથી પરંતુ પાઠને અધિકૃત રીતે શુદ્ધ કરી સુચારુ રીતે પોતાની ફરજ નિભાવવાની છે.

સામાન્ય રીતે મૂળ લખાણ પાંડુલિપિ, પ્રેસકોપી કે મેટર કહેવાય છે. એમાં અક્ષરો પંક્તિઓમાં ગોઠવાય છે. પૂર્વે પંક્તિઓ વચ્ચે ગેલી બનતી એ પહેલું પ્રૂફ ગણાતું. પછી બીજું જોવાય અને જરૂર પડ્યે ત્રીજું-ચોથું પ્રૂફ જોઈને પ્રિન્ટ ઓર્ડર અપાય. હવે તો બધાં પ્રૂફ જોયા બાદ સ્ક્રીનપ્રૂફ અને ટ્રેસિંગ જોઈને લખાણને ફાઈનલ કરવામાં આવે છે. કમ્પ્યૂટરમાં આ કાર્ય વધુ સરળતાથી અને ભૂલોરહિત કરી શકાય છે.

પ્રૂફ વાંચવા માટે જે પદ્ધતિસરની નિશાનીઓ હોય છે તે નિશાનીઓથી પ્રૂફ તપાસવામાં આવે છે અર્થાત્ એનો ઉપયોગ કરીને પ્રૂફવાંચન થતું હોય છે. પ્રૂફવાચકને આ નિશાનીઓનો પરિચય હોવો જરૂરી છે. એ પ્રૂફ વાંચે ત્યારે આ નિશાનીઓનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આધુનિક મુદ્રણકળા પશ્ચિમની શોધ છે તેથી પ્રૂફવાંચનમાં વપરાતાં સંકેતો અને ચિહ્નોમાં અંગ્રેજી અક્ષરોનો ઉપયોગ વિશેષ થાય છે. એટલે એને એ રીતે સમજવાં જરૂરી છે. મૂળ તો આ બધી નિશાનીઓ અંગ્રેજી લખાણના પ્રૂફરીડિંગ માટે છે. પણ હાલ ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત બધા વિષય માટે આ નિશાનીઓ સામાન્ય રીતે વપરાય છે.

પ્રૂફરીડિંગ માટેની નિશાનીઓનો વિગતવાર પરિચય :

સૂચના	પાઠમાં નિશાની	હાંસિયામાં નિશાની
હાંસિયામાં દર્શાવેલું લખાણ ઉમેરવા માટે	^ *h*	ઉમેરાનું લખાણ ^ *h*
શબ્દ કે અક્ષર કાઢી નાંખો	શબ્દ-અક્ષર પર /	*d* /
જોડી દો - ભેગું કરો	બે શબ્દ, અક્ષર વચ્ચે ઉપર-નીચે ⁐	⁐ /
શબ્દ કે અક્ષર કાઢી નાંખો અને જોડી દો	I	*d* /
અક્ષર / શબ્દ બદલો	અક્ષર પર / શબ્દ પર /	નવો અક્ષર /
પૂર્ણવિરામ / દશાંશચિહ્ન મૂકો / બદલો	અક્ષર પછી /	⊙ *h*
અર્ધવિરામ મૂકો	અક્ષર પછી /	(;) *h*

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સૂચના	પાઠમાં નિશાની	હાંસિયામાં નિશાની
મહાવિરામ મૂકો	અક્ષર પછી /	⊙ *h*
અલ્પવિરામ મૂકો	અક્ષર પછી /	, *h*
મથાળે અક્ષર / અવતરણ મૂકો	અક્ષર પર ∨	∨̇ /
પાદના અંતે મથાળે/અંક મૂકો/બદલો	અક્ષર પર ∨	∨̇ /
સંયોગચિહ્ન ઉમેરો	અક્ષર વચ્ચે /	- *h*
રેખા ઉમેરો	અક્ષર વચ્ચે /	૧.૦૦×૧.૦૦ માપ દર્શાવવું
બોલ્ડ-બ્લેક	<u>અક્ષર / શબ્દ નીચે લીટી</u>	બોલ્ડ કે Bold
ઇટાલિક્સ ટાઇપ વાપરો	<u>અક્ષર / શબ્દ નીચે લીટી</u>	ita. /
ઇટાલિક્સ ટાઇપ બદલી ચાલુ ટાઇપમાં	O કરવું	સાદા/નોર્મલ/Normal
નવો ફકરો કરો	_/‾	P /
ફકરો રદ કરો /લખાણ સળંગ/બે પેરા ભેગા	∾	∾ /
આગળનો અક્ષર / શબ્દ આગળ પાછળ	∽	∽ /
અક્ષરો વચ્ચે જગ્યા કરો	અક્ષરો વચ્ચે /	# / Y /
અક્ષરો વચ્ચે જગ્યા ઘટાડો	અક્ષરો વચ્ચે /	↑ /
શબ્દો / અક્ષરો વચ્ચે જગ્યા સરખી કરો	લાગુ પડતા સ્થાને /	*x* /
સ્પેસ કે ડાઘો દૂર કરવા માટે	—	T /
એક એમ જગ્યા ઉમેરો / બે એમ જગ્યા ઉમેરો	/ /	■ અથવા ■■
અક્ષર લીટીના છેડેથી ઉપાડી બીજી લીટીની શરૂઆતમાં લો	(——o	Take Over /

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સૂચના	પાઠમાં નિશાની	હાંસિયામાં નિશાની
લીટીની શરૂઆતનો અક્ષર આગલી લીટીને છેડે લો	o——)	Take back /
સ્મોલ ટાઇપમાં લો	અક્ષરની નીચે ——	small /
કેપિટલ ટાઇપમાં લો	અક્ષરની નીચે ——	cap. /
કોલમના માપે સંકોચો	પંક્તિના આગળ પાછળના છેડે ( )	( )
બધું લખાણ સળંગ લો	લખાણની બંને બાજુ / /	Run on /
ઇન્ડેન્ટ કરો-લાઇનની શરૂઆતમાં	|	|
ઇન્ડેન્ટ કાઢી નાંખો	◀	◀ /
લખાણ જમણે ખસેડો	લખાણની જમણી બાજુ ▶	▶ /
લખાણ ડાબે ખસેડો	લખાણની ડાબી બાજુ ◀	◀ /
ઊભી રેખામાં લખાણ મેળવો	લખાણની બંને બાજુ | |	| |
આડી રેખામાં લખાણ મેળવો	વાંકાચૂંકા લખાણ પર ═	═ / v— /
સુધારો રદ ગણવો, હતું તેમ રાખવું	લખાણ નીચે - - - -	Stet /
વધારાનો અસ્પષ્ટ અક્ષર દૂર કરો / બદલો	સ્થાન પર o કે x	x *h*
ખોટો ટાઇપ છે બદલો	સ્થાન પર o	Wf
શંકાસ્પદ / મૂળ લેખકને પૂછવું	લખાણ પર o	?
ઊંધો અક્ષર સવળો કરવો	ઊંધા અક્ષર પર O	◎
જગ્યા માફકસર કરવી	જગ્યા વચ્ચે ——	⊔
લખાણ જમણી બાજુ / ડાબી બાજુ	L J	L / J /
અડધી ભૂલો ડાબી બાજુ ને અડધી જમણી બાજુ. ડાબી બાજુ બે ત્રણ હોય તો ક્રમ નથી આપવાનો પણ બંને બાજુ ડાબી તરફથી જમણી તરફ આગળ વધવું	પેલા ભૂલ/ભૂલ/ભૂતાવતા વાચક/સીધે	# / # / બ / # / સા /

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સૂચના	પાઠમાં નિશાની	હાંસિયામાં નિશાની
ટૂંકા રૂપ કે આંકડાને પૂરા શબ્દોમાં	O	Spell out
વચ્ચેની જગ્યા સરખી કરવા માટે	V	V
લખાણને પેજની વચમાં ખસેડવા	← →	Center
ટેક્સ્ટનું ડાબું-જમણું માર્જિન નક્કી કરવા	/ / લખાણની બંને બાજુ	Justify

થોડાં ઉદાહરણોની મદદથી પ્રૂફરીડિંગ કેવી રીતે કરાય તેનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કેળવીએ. શરૂઆતમાં ભૂલોવાળો પેરેગ્રાફ દર્શાવ્યો છે. ત્યારબાદ પેરેગ્રાફમાં ભૂલો બતાવીને નિશાનીઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રૂફવાંચન કરેલ છે અને એ જ પેરેગ્રાફ ભૂલો સુધાર્યા પછી શુદ્ધ સ્વરૂપે દર્શાવેલ છે. દરેક પેરેગ્રાફમાં અલગ અલગ રીતે ભૂલો થયેલી છે તે સમજવા ચાર ઉદાહરણો દ્વારા આ કાર્યનું અધ્યયન કરીએ :

પ્રૂફરીડિંગ પૂર્વેનું લખાણ :

સાંપત સમય માં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યક્ષેત્રે હસ્તપ્રતો નાં અભ્યાસ બાબતે દુકાળ જેવી સ્થિતિ, પ્રવર્તે છે. સાહિત્યિક સામયિકોમાં નજર કરીએ તો આ પ્રકારના અભ્યાસલેખો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વિશ્વવિદ્યલયોમાં સાહિત્યના થતાં સંશોધનોમાં પણ હસ્તપ્રતને આધારે થતાં સીધા અભ્યાસો નહિવત્ જોવા મળે છે આ ક્ષેત્રે કાર્યરત અભ્યાસી સંશોધકો માટે અનેક મુસ્કેલીઓ પહાડ બનીને ઊભી રહે છે. સૌથી કઠીન કામ મોટેભાગે હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું બની રહે છે. પ્રાપ્ત થયા પછી એ પ્રકાશિત છે કે અપ્રકાશિત એની માહિતી આપનાર સ્તોત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

આ પેરેગ્રાફમાં જોડણીની ભૂલો, અક્ષરો ભેગા કરવા, છૂટા કરવા, બોલ્ડ અક્ષરને નોર્મલ કરવો તેમજ અક્ષરના મથાળે અનુસ્વાર કેવી રીતે મૂકવો વગેરે ભૂલો રહી જવા પામી છે જે નિશાનીઓ દ્વારા પેરેગ્રાફમાં દર્શાવવામાં આવી છે.

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પ્રૂફરીડિંગ કરેલ લખાણ :

પ્ર / ⁀/ સાં/ત સમય માં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યક્ષેત્રે હસ્તપ્રતો ના અભ્યાસ ⁀/ d/
d / બાબતે દુકાળ જેવી સ્થિતિ/ પ્રવર્તે છે. સાહિત્યિક સામયિકોમાં નજર કરીએ
Normal / તો આ પ્રકારના અભ્યાસલેખો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વિશ્વવિ/લયોમાં ધા h
ઁ/ સાહિત્યના થતાં સંશોધનોમાં પણ હસ્તપ્રતને આધારે થતાં સીધા અભ્યાસો થયેલા h
⊙h નહિવત્ જોવા મળે છે h આ ક્ષેત્રે કાર્યરત અભ્યાસી સંશોધકો માટે અનેક
શ્કેh મુસ્કેલીઓ પહાડ બનીને ઊભી રહે છે. સૌથી કઠીન કામ મોટે/ભાગે ઠિ/# /
હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું બની રહે છે. પ્રાપ્ત થયા પછી એ
પ્રકાશિત છે કે અપ્રકાશિત એની માહિતી આપનાર સ્ત્રોત ભાગ્યે જ જોવા સ્રોત /
મળે છે.

પ્રૂફરીડિંગ કર્યા બાદનું સુધારેલ લખાણ :

સાંપ્રત સમયમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યક્ષેત્રે હસ્તપ્રતોના અભ્યાસ બાબતે દુકાળ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. સાહિત્યિક સામયિકોમાં નજર કરીએ તો આ પ્રકારના અભ્યાસલેખો ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સાહિત્યનાં થતાં સંશોધનોમાં પણ હસ્તપ્રતને આધારે થયેલા સીધા અભ્યાસો નહિવત્ જોવા મળે છે. આ ક્ષેત્રે કાર્યરત અભ્યાસી સંશોધકો માટે અનેક મુશ્કેલીઓ પહાડ બનીને ઊભી રહે છે. સૌથી કઠિન કામ મોટે ભાગે હસ્તપ્રતભંડારોમાંથી હસ્તપ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું બની રહે છે. પ્રાપ્ત થયા પછી એ પ્રકાશિત છે કે અપ્રકાશિત એની માહિતી આપનાર સ્રોત ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

પ્રૂફરીડિંગ પૂર્વેનું લખાણ :

પ્રથમ પ્રકરણ 'દસ્તાવેજનોઅર્થ અને પ્રકાર'મા દસ્તાવેજ નો કોશગત અર્થ આપી વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. કભગવદ્ગોમંડળ૧, સાર્થ જોડણીકોશ,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પારિભાષિક કોશ, ફારસી વ્યુત્પત્તિ કોશમાં મળતા દસ્તાવેજ ના અર્થ આપીને એનાં પ્રકારોની વિગતે સમજૂતી આપી છે. વિવિધ ગ્રંથોમાં દસ્તાવેજનાં ઉલ્લેખોની અહીં ચર્ચા ઉપયોગી બની રહે એવી છે

---

* ભગવદ્ગોમંડળ ભાગ. ૬

આ પેરેગ્રાફમાં અક્ષરોને છૂટા પાડવા, અનુસ્વાર, અક્ષરોને ભેગા કરવા, વધારાનો અક્ષર, પાદટીપમાં સુધારો વગેરે ભૂલો રહી ગઈ છે તે નીચે મુજબના સુધારા સાથે સીધેસીધું મૂકેલ છે.

પ્રૂફરીડિંગ કરેલ લખાણ :

\# / પ્રથમ પ્રકરણ ‘દસ્તાવેજનોઅર્થ અને પ્રકાર’માૅ દસ્તાવેજ નો કોશગત અર્થ આપી ৺ / ◡

d/৺ / d / વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. *ભગવદ્ગોમંડળૅ, સાર્થ જોડણીકોશ, પારિભાષિક

કોશ, ફારસી વ્યુત્પત્તિ કોશમાં મળતા દસ્તાવેજ ના અર્થ આપીને એનાં ◡ /d/

પ્રકારોની વિગતે સમજૂતી આપી છે. વિવિધ ગ્રંથોમાં*h*દસ્તાવેજનાં ઉલ્લેખોની મળતા*hd*/

ઽ/ (અહીં / ચર્ચા) ઉપયોગી બની રહે એવી છે

৺ , *h* * ભગવદ્ગોમંડળ*h* ભાગ. ૬ d /

પ્રૂફરીડિંગ કર્યા બાદનું સુધારેલ લખાણ :

પ્રથમ પ્રકરણ ‘દસ્તાવેજનો અર્થ અને પ્રકાર’માં દસ્તાવેજનો કોશગત અર્થ આપી વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. ભગવદ્ગોમંડળ[૧], સાર્થ જોડણીકોશ, પારિભાષિક કોશ, ફારસી વ્યુત્પત્તિ કોશમાં મળતા દસ્તાવેજના અર્થ આપીને એના પ્રકારોની વિગતે સમજૂતી આપી છે. વિવિધ ગ્રંથોમાં મળતા દસ્તાવેજના ઉલ્લેખોની ચર્ચા અહીં ઉપયોગી બની રહે એવી છે.

---

૧. ભગવદ્ગોમંડળ, ભાગ ૬

પ્રૂફરીડિંગ પૂર્વેનું લખાણ :

ગુજરાતનો કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો ભવ્ય છે તેની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિના ઘડતરમાંપ્રાચીનહસ્તલિખિતસચિત્ર હસ્તપ્રતોનું યોગદાન બહુમૂલ્ય છે. તાડપત્ર, કાગળ અને અને કાપડ પર લકાયેલા વિધ વિષયોને

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

લગતાહસ્તલિખિતઅનેસચિતર ગ્રંથો આ જે પણ ગ્રંથભંડારોમાં જળવાયા છે. સૌરાષ્ટ્રનું વલભી પાંચમી સદીના વિદ્યાધામ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં પ્રખ્યાત હતું[૨]. ત્યાં વિવિધ-પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સચવાયા. આવા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં હસ્તપ્રતો રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

---

2 Comparative literature, Edited by Suman Shah page no. 30

આ પેરેગ્રાફમાં અક્ષરો વચ્ચે જગ્યા છૂટી ગયેલ છે તે, શબ્દ નીચે ખસી ગયેલ છે તે અને શબ્દ ભૂલથી રદ થયા બાદ જેમ છે તેમ જ રાખવા માટે સૂચના આપીને અંગ્રેજી શીર્ષકને પાદટીપમાં ઇટાલિક્સમાં મૂકવાનું કહ્યું છે જે નીચે મુજબ છે :

પ્રૂફરીડિંગ કરેલ લખાણ :

Sp. Normal ગુજરાતનો કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો ભવ્ય છે*h*તેની વિદ્યા- ⊙ *h*

#/#/#/ પ્રવૃત્તિના / ઘડતરમાં/પ્રાચીન/હસ્તલિખિત/સચિત્ર / હસ્તપ્રતોનું / યોગદાન Sp. Normal

કા *h* ખા *h* બહુમૂલ્ય છે. તાડપત્ર, કાગળ અને અને કપડ પર લખેલા વિધિ વિષયોને વિ /

/ # / # /લગતા/હસ્તલિખિત/અને/સચિતર ગ્રંથો આ જે પણ ગ્રંથભંડારોમાં જળવાયા છે. ત્ર / ⁀ /

સૌરાષ્ટ્રનું વલભી પાંચમી સદીના વિદ્યાધામ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં પ્રખ્યાત

હતું[૨]. ત્યાં વિવિધ-પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સચવાયા. આવા હસ્તલિખિત = /

Stet / ગ્રંથભંડારોમાં ~~હસ્તપ્રતો~~ રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

. *h* ita./ 2*h* Comparative literature, edited by Suman Shah*h* page no. 30 cap./, *h*

પ્રૂફરીડિંગ કર્યા બાદનું સુધારેલ લખાણ :

ગુજરાતનો કલા અને સંસ્કૃતિનો વારસો ભવ્ય છે. તેની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિના ઘડતરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત સચિત્ર હસ્તપ્રતોનું યોગદાન બહુમૂલ્ય છે. તાડપત્ર, કાગળ અને અને કાપડ પર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત અને સચિત્ર ગ્રંથો આજે પણ ગ્રંથભંડારોમાં જળવાયા છે, સૌરાષ્ટ્રનું વલભી પાંચમી સદીના વિદ્યાધામ તરીકે સમગ્ર ભારતમાં પ્રખ્યાત

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

હતું[૨]. ત્યાં વિવિધ-પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો સચવાયા. આવા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં હસ્તપ્રતો રાખવાની પ્રથા જૈન સમાજમાં વિશેષ જોવા મળે છે.

---

2. *Comparative literature*, Edited by Suman Shah, page no. 30

પ્રૂફરીડિંગ પૂર્વેનું લખાણ :

ચિત્રપુસ્તક : તાટપત્રીય હસ્તપ્રતોના ગ્રંથોનાં પાનાંઓની વચ્ચે દોરી કે સૂત્ર નાંખવાને માટે ગોળ છિદ્ર કરવામાં આવે છે અને લખાણ લખતી વખતે વચ્ચેની

જગ્યામાં આ નિમિત્તે ગોળાકાર કે ચોરસ સ્થાન છોડીને લખવામાં આવતું
આને આધારે કેટલાક લેખકો ગ્રંથ લખતાં. અક્ષરોની વચમાં એવી ચીવટથી
અને
ખૂબી થી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોકડીઓ વજ્ર, છત્ર સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમ જ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ પેરેગ્રાફમાં શબ્દોને બોલ્ડ કરવા, અક્ષર ભૂલથી બીજો મુકાયો હોય તો સુધારવો તેમજ બે લાઇનો જોડવી અને છેડાના ભાગ સમાન રાખવા માટે નિશાની દ્વારા સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે જે નીચે મુજબ છે :

પ્રૂફરીડિંગ કરેલ લખાણ :

Bold/ ડ/ ચિત્રપુસ્તક : તાટપત્રીય હસ્તપ્રતોના ગ્રંથોનાં પાનાંઓની વચ્ચે દોરી કે
? / સૂત્ર નાંખવાને માટે ગોળ છિદ્ર કરવામાં આવે છે અને લખાણ લખતી વખતે
વચ્ચેની
∾ /

જગ્યામાં આ નિમિત્તે ગોળાકાર કે ચોરસ સ્થાન છોડીને લખવામાં આવતું. || /
d / આને આધારે કેટલાક લેખકો ગ્રંથ લખતાં. અક્ષરોની વચમાં એવી ચીવટથી
અને
∾ / ⁀ / ખૂબી થી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોકડીઓ વજ્ર,
છત્ર સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમ જ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ,
શ્લોક, ગાથા વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

પ્રૂફરીડિંગ કર્યા બાદનું સુધારેલ લખાણ :

ચિત્રપુસ્તક : તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોના ગ્રંથોનાં પાનાંઓની વચ્ચે દોરી કે સૂત્ર નાંખવાને માટે ગોળ છિદ્ર કરવામાં આવે છે અને લખાણ લખતી વખતે વચ્ચેની જગ્યામાં આ નિમિત્તે ગોળાકાર કે ચોરસ સ્થાન છોડીને લખવામાં આવતું. આને આધારે કેટલાક લેખકો ગ્રંથ લખતા. અક્ષરોની વચમાં એવી ચીવટથી અને ખૂબીથી ખાલી જગ્યા છોડે છે કે જેથી અનેક જાતની ચિત્રચોકડીઓ વજ્ર, છત્ર સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિઓ તેમ જ લેખકે ધારેલી વ્યક્તિનું નામ, શ્લોક, ગાથા વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

થોડી વિશેષ સૂચનાઓ :

- પ્રૂફમાં બંને બાજુએ કોરી જગ્યાએ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તે રીતે ચિહ્નો દર્શાવવાં.
- ઉપર – નીચે કોરી જગ્યાએ લીટીઓ કંપોઝ કરવાની રહી ગઈ હોય તો લખી દેવી. લખાણ વધુ હોય તો સૂચના લખી મૂળ હસ્તપ્રતનો પાન. નં. ...... દર્શાવવો.
- અનુસ્વારનો ખાસ ખ્યાલ રાખવો.. ભાગવું – ભાંગવું ન થઈ જાય તે જોવું.
- પૃષ્ઠ – અનુક્રમ – ખાસ તપાસી લેવાં. પ્રકરણનાં શીર્ષક, ટાઇપની એકસૂત્રતા અને લેઆઉટ પણ એકસરખાં રાખવાં.
- જોડણી બાબતે એકવિધતા રાખવી. એક જ પૃષ્ઠ પર એક જ શબ્દની અલગ અલગ જોડણી ન છપાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.
- શીર્ષકો વધુ વાર ચેક કરવાં. પેટાશીર્ષકોના ફોન્ટ આડાઅવળા ન છપાય તે જોવું.
- મૂળ હસ્તપ્રત પ્રમાણે વાંચવું / સરખાવવું (ખાસ કરીને પ્રથમ પ્રૂફવાંચન વખતે)
- કથાના પ્રવાહમાં જવાના બદલે ભૂલો પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન રાખવું.
- શ્લોક કે પંક્તિ આવે તો કેન્દ્રમાં રાખવી અથવા એક બાજુએ રાખો તો દરેક વખતે એમ જ રાખવી.
- પાદટીપક્રમાંક ઉપર–નીચે એકસરખા છે તે જોઈ લેવું.
- વિભક્તિના પ્રત્યયો ભેગા લખવા : જેમ કે, રાજાનો (રાજા નો નહીં), છતાં, થકી, વડે, માટે, વાસ્તે, સારુ, છૂટા જ લખાય છે. જેમ કે, રાજા થકી, સ્ત્રી વડે, મારા માટે વગેરે.
- એક લીટીમાં ત્રણ કે એથીયે વધુ સુધારા આવતા હોય તો તે સુધારા ડાબા અને જમણા હાંસિયા વચ્ચે વહેંચી દેવા. એ સુધારાનો ક્રમ બંને બાજુએ ડાબેથી જમણી તરફ રાખવો જરૂરી છે.
- દ્વારા છૂટું પાડીને લખવું. જેમ કે તેના દ્વારા.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

- બને ત્યાં સુધી લાલ કે લીલી પેનથી પ્રૂફ તપાસવું.
- ઘણી વાર સમાન શબ્દોથી બીજો પેરેગ્રાફ કે બીજું પૃષ્ઠ શરૂ થતું હોય ત્યારે લાઇન ટાઇપ કરવાની રહી જાય છે એ વખતે ખાસ ધ્યાન રાખવું.
- વિશેષ સૂચનાની જરૂર લાગે ત્યાં વધારાની સૂચના મૂકવી. દા. ત. space આપો.
- ત્રીજું કે ચોથું પ્રૂફ તપાસ્યા પછી, સરખાવ્યા પછી સળંગ વાંચી જવું.
- પ્રૂફવાચકને સ્વીકૃત જોડણી અંગે માહિતી હોવી જોઈએ.
- લખેલા લખાણની હસ્તપ્રતમાં કંઈ શંકા ઊઠે તો તે અંગે લેખકનું ધ્યાન દોરવું.
- છપાયેલા એકએક ફરમાની નકલ મળ્યા પછી એનું સંધાન, સંદર્ભ, ક્રમ વગેરે જોવા.
- પ્રૂફવાચકે અક્ષરેઅક્ષર વાંચવો જોઈએ. ઘણીવાર આખી યાદી આપી હોય ને એકસરખા શબ્દો આવતા હોય ત્યારે ભૂલ રહી જાય છે. દા. ત. વાયુપુરાણ, ભાગવતપુરણ, નારદપુરાણ વગેરે (અહીં ભાગવતપુરાણને બદલે ભાગવતપુરણ થઈ ગયું છે.)
- પ્રૂફવાંચન કરતી વખતે પોતાના તરફથી કશું નવું ન ઉમેરાય એનું ખાસ ધ્યાન રાખવું.
- ક્રોનોલોજીની દૃષ્ટિએ કંઈ ગરબડ જણાય તો જાતે સુધારવાને બદલે લેખકનું ધ્યાન દોરવું.
- ઘણી વખત કંપોઝર દ્વારા બીજા કે ત્રીજા પ્રૂફ વખતે સુધારા કરતી વખતે નવી ભૂલ થઈ જતી હોય છે એટલે ખૂબ ધ્યાનથી સુધારા સરખાવ્યા પછી સળંગ પ્રૂફવાંચન કરી લેવું જોઈએ.
- કેટલીક વાર પ્રૂફવાંચન કરનાર વ્યક્તિથી પણ પહેલાં કે બીજા પ્રૂફમાં ભૂલ રહી જવા પામી હોય છે. તેથી બીજા કે ત્રીજા પ્રૂફ વખતે ખૂબ ધ્યાનથી વાંચીને રહી ગયેલી ભૂલો સુધારી લેવી જોઈએ.
- પૃષ્ઠક્રમાંક છાપ્યા છે કે નહીં તે જોઈ લેવું. ઘણી વાર છાપ્યા હોય તો - પુસ્તક ગુજરાતીમાં હોય - દેવનાગરી કે રોમન ફોન્ટ છાપ્યાં હોય છે. તો એ વખતે જરૂરી સુધારા કરી લેવા જોઈએ.

આમ, પ્રૂફરીડિંગનું કાર્ય અત્યંત ચીવટ માંગી લે એવું છે. એની નિશાનીઓનો પરિચય હોવો જરૂરી છે. પરંતુ એ પરિચય કેળવ્યા પછી ઘણું બધું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોવાનું હોય છે. માત્ર મૂળ નકલ અને પ્રૂફ સરખાવવાથી વાચન શુદ્ધ બની જતું નથી પરંતુ ટાઇપ થયા પછી એમાં ઘણી બધી નવી ભૂલો ઉમેરાઈ જતી હોય છે. ઘણું બધું જાણ્યે-અજાણ્યે રદ થઈ જતું હોય છે. ક્યારેક ઉમેરાઈ જતું હોય છે. આવા સમયે પ્રતિભાવંત પ્રૂફરીડરે ભૂલો પ્રતિ ધ્યાન દોરીને યોગ્ય નિશાનીઓ દ્વારા પાઠને શુદ્ધ કરીને આ કાર્ય પ્રત્યે પોતાનું દાયિત્વ જાળવવું અત્યંત જરૂરી છે.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अग्निपुराण छन्दःसार प्रकरण के संस्कृत पाठ की समीक्षा

मनसुख मोलिया*

अग्निपुराण की विशेषता यह है कि उसमें सब प्रकार की विद्याओं को एक ही जगह पर संग्रहीत करने का प्रयास किया गया है । ''ऐसा कोई शास्त्र नहीं है जिसका अग्निपुराण में निरूपण न हुआ हो'' यह कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं है । यहाँ रामायण और महाभारत है, भगवद्गीता है, व्याकरणशास्त्र है, अंलकारशास्त्र है, छन्दःशास्त्र है । आयुर्वेद, ज्योतिष, गजविद्या, योगशास्त्र, शिक्षा, दर्शन आदि का भी यहाँ निरूपण हुआ है । इस पुराण को 'सर्वज्ञानसंग्रह' का स्वरूप देने का उद्देश्य स्पष्ट रूप से प्रतीत होता है ।

इसके क्रमांक ३२८ से ३३५ तक के आठ अध्यायों में छन्दःशास्त्र का वर्णन है । इनके लिये 'छन्दःसार प्रकरण' शब्द का प्रयोग पुराणकार ने ही किया है ।[१] इस शोधलेख में इन आठ अध्यायों के संस्कृत पाठ की समीक्षा करने का प्रयास है । पाठ के अशुद्ध स्वरूप के स्थान पर मूल पाठ का अनुमान करके उसका पुनः स्थापन किया जा सकता है । यहाँ मैंने अग्निपुराण के दो मुद्रित संस्करण (१) आनंदाश्रम संस्करण, पूना और (२) नाग प्रकाशन, दिल्ली का उपयोग किया है ।[२] इन दोनों संस्करणों में केवल संस्कृत पाठ उपलब्ध होता है ।

छन्दःसार के सभी आठ अध्याय अनुष्टुप् छन्द में हैं । इनमें कुल ९९ श्लोक प्राप्त होते हैं । इन श्लोकों का संस्कृत पाठ अत्यन्त अशुद्ध है । उसी रूप में उन्हें ग्रहण करके उनका अर्थ प्राप्त करना प्रायः असम्भव है । अशुद्धियों के कारणस्वरूप इन श्लोकों में निरूपित छन्दों के स्वरूप में परिवर्तन हो गया है । इससे छन्दों के गणमान और अक्षरसंख्या के विषय में गलतियाँ प्रविष्ट हो गई हैं । दोनों संस्करणों में से आनंदाश्रम संस्करण में अशुद्धियाँ प्रमाण में कम हैं । इसलिए नाग संस्करण की अपेक्षा उसका पाठ अधिक विश्वसनीय है । लेकिन वह भी अनेक स्थानों पर क्षतिग्रस्त होने से पूर्ण रूप से स्वीकार करने योग्य नहीं है ।

'स्वाध्याय' – पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. ९१-९८. ISSN 2250-0391

* संस्कृत विभाग, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट-३६०००५. M: 09687692033, Email: mansukh_moliya@yahoo.com

१. इत्यादि महापुराण आग्नेय छन्दः सारेष्टाविंशत्युरत्रिशत्तमोऽध्यायः ।। नाग संस्करण में अध्याय की पुष्पिका ।

२. अग्निपुराण्, सं हरिनारायण आप्ते, आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावलि क्रम-४१, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना, ई.स.१९००, अग्निपुराणम्, खेमराजश्रीकृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्रीवेङ्कटेश्वरस्टीम मुद्रणालये प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्, नाग पब्लिकेशन्स, दिल्ली, द्वितीयावृत्ति, ई.स. १९९६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

केवल मुद्रित संस्करणों के आधार पर ही पाठ की समीक्षा करके अशुद्ध पाठ के स्थान पर उसके मूल शुद्ध स्वरूप के बारे में अनुमान करना बहुत दुष्कर होता है । इस प्रकार की समीक्षा पर प्रश्न खड़ा हो सकता है कि किसी भी हस्तप्रत का आधार लिए बिना इस प्रकार से पाठ में अपेक्षित सुधार या परिवर्तन किया जा सकता है? हस्तप्रत के साक्ष्य के बिना इस प्रकार से पाठ के मूल या शुद्धरूप का अनुमान कितनी हद तक ग्राह्य है? छन्दःसार प्रकरण में इस प्रकार की समीक्षा संभव होने के मुख्य दो कारण इस प्रकार है-

(१) छन्दःसार प्रकरण में निरूपित विषयवस्तु

इन आठ अध्यायों का विषयवस्तु छन्दःशास्त्र है । यहाँ वैदिक और लौकिक दोनों प्रकार के छन्दों का निरूपण किया गया है । संस्कृत के इन छन्दों के लक्षण अग्निपुराण के अलावा अनेक ग्रन्थों में उपलब्ध हैं । पिंगलाचार्य के छन्दःशास्त्र से लेकर कई आचार्यों ने छन्दःशास्त्र का निरूपण किया है । प्रत्येक छन्द का स्वरूप बिल्कुल निश्चित है । अतः अग्निपुराण में कहीं भी छन्द के लक्षण निरूपण में गणमान, अक्षरसंख्या, यति इत्यादि विषयक गलत निर्देश मिलता है तो वह अग्निपुराण में प्राप्त पाठ के दोष का परिणाम सिद्ध होता है । छन्द के सही स्वरूप के अनुसार पुराण के पाठ को सुधारा जा सकता है । इसके लिए कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं ।

ग्यारह अक्षरों के छन्दों में 'रथोद्धता' नाम का एक वृत्त है । इस वृत्त का गणमान 'रनरलगा' है । दोनों संस्करणों में इस वृत्त का लक्षण ''वनौ लौ गो रथोद्धता'' मिलता है ।[३] दोनों संस्करणों के पाठ की समानता होने पर भी यह लक्षण अशुद्धिग्रस्त है । यदि इसे स्वीकृत किया जाय तो रथोद्धता का गणमान इस प्रकार से होगा-पहला व गण, बाद में न गण, फिर दो लघु अक्षर और अन्त में गुरु अक्षर । इस प्रकार से यह गणमान 'वनललग' हुआ । 'ललग' के लिये संस्कृत में स गण का प्रयोग होता है । अतः प्रथम दृष्टि से ही यहाँ गलत पाठ का अनुमान हो जाता है । छन्द के अक्षरों की संख्या ग्यारह है लेकिन इस लक्षण के अनुसार यहाँ नव अक्षर ही होते हैं । सबसे ध्यानार्ह बात यह है कि छन्दःशास्त्र में जिन आठ गणों का प्रयोग होता है उसमें व नामक कोई गण नहीं है ।

इस तरह रथोद्धता के नियत 'रनरलगा' गणमाप के स्थान पर यहाँ प्राप्त लक्षण में 'वनललग' का निर्देशक पाठ अशुद्ध है यह स्वतः सिद्ध हो जाता है । पाठलेखन की सुदीर्घ परंपरा में प्रमाद से या अनवधान से यह अशुद्धि हुई होगी ऐसा मानकर यहाँ मूलपाठ के विषय में अनुमान किया जा सकता है । तदनुसार यह पाठ ''रनौ लौं गौ'' होने की सम्भावना है । र के स्थान पर व का परिवर्तन और रेफ को लुप्त मानकर उसको लौ के पूर्व में जोड़कर यह पाठ संभव होता है । दोनों

३. आनन्दाश्रम और नाग संस्करण, ३३४.७ (CD)

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

की तुलना से पता चलता है कि इस कल्पित पाठ में विचलन होकर किस प्रकार से इस तरह का अशुद्ध पाठ निष्पन्न हुआ होगा ।

यति के निर्देशक संख्यावाचक प्रतीकों में भी पाठदोष के स्थान पर शुद्ध पाठ का अनुमान शक्य है । संस्कृत के छन्दों के लक्षण निरूपण में यति का स्पष्ट विधान है । इसलिये जहाँ भी पाठ के दोष से यति विषयक गलत निर्देश प्राप्त होता है वहाँ पूर्वाचार्यों के यतिविषयक निर्देशों के आधार पर पाठ में सुधार किया जा सकता है । भ्रमरविलसित छन्द में चार और सात अक्षर के बाद यति का विधान है । अग्निपुराण में इस छन्द के यति का निर्देशक पाठ इस प्रकार से मिलता है–समुद्रा अथ ऋषभो । यहाँ समुद्र शब्द संख्यावाचक है और चार संख्या का निर्देशक है । सात के लिये छन्दःशास्त्र में संख्यावाचक प्रतीक 'ऋषिः' स्वीकृत किया गया है । यहाँ यति निर्देशक दूसरा शब्द ऋषभो मिलता है । लेकिन इस शब्द से किसी संख्या का सूचन नहीं होता है । यहाँ 'ऋषभो' के स्थान पर 'ऋषयो' मानने में किसी प्रकार का संशय नहीं है । इस प्रकार से यतिविषयक दूषित पाठ की शुद्धि की जा सकती है ।

पाठ के दोष से छन्द का नाम भी अशुद्ध हुआ है । मूल नाम के स्थान पर कहीं बिल्कुल विचित्र नाम हो गया है । वैदिक छन्द 'स्कन्धोग्रीवी' के स्थान पर आनंदाश्रम संस्करण में 'स्कन्धों ग्रीवा' और नाग प्रकाशन में 'स्कन्धौ ग्रीवा' नामान्तर मिलते हैं । यद्यपि इन दोनों पाठान्तर मूल से बिल्कुल समीप है और इस प्रकार के पाठभेद स्वाभाविक होते हैं । किन्तु औपच्छन्दसक छन्द का नाम अत्यन्त अशुद्धि से ग्रस्त होकर आश्चर्यजनक विकृति को प्राप्त हुआ है । इस छन्द के लक्षण के प्रारंभ से पूर्व में पूर्वनिरूपित छन्द का 'ग्' वर्ण है । इस 'ग्' वर्ण के साथ 'औपच्छन्दसक' की सन्धि होने से 'गौपच्छन्दसक' होना अपेक्षित है । किन्तु दोनों संस्करण में समान रूप से 'गोपुच्छं दशकं' ऐसा विलक्षण पाठ मुद्रित हुआ है ।

नाग प्रकाशन में 'वक्त्र' के स्थान पर 'चक्र' का प्रयोग मिलता है ।[४] आनंदाश्रम और नाग संस्करण दोनों में 'भद्रविराट्' के स्थान पर 'रुद्रविस्तार'[५] और 'अपरवक्त्र' के स्थान पर 'अपराक्रम'[६] जैसे नामों का प्रयोग मिलता है । ध्यानार्ह रहे कि यहाँ उल्लिखित वक्त्र, भद्रविराट् और अपरवक्त्र के केवल नाम ही अशुद्धिग्रस्त नहीं अपितु इनके गणनिर्देश भी अत्यन्त अशुद्ध हैं ।

(२) पिङ्गलाचार्य के छन्दःशास्त्र का अनुसरण

छन्दःसार प्रकरण के ये आठ अध्याय पिङ्गलाचार्य के छन्दःशास्त्र का सीधा अनुकरण

४. चक्रजातिः समीरिता । अग्निपुराण, ३३२.५ (b)

५. रुद्रविस्तारस्तो सभगा समजा गोगथी स्मृता ।। अग्निपुराण, ३३२.२ (cd)

६. लौ वनौ गाथ नजजा यः स्यादपराक्रमम् ।। अग्निपुराण, ३३३.५ (ab)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

है । पिङ्गलाचार्य के ग्रन्थ में सूत्रों का प्रयोग हुआ है जब कि यहाँ इन सूत्रों को अनुष्टुप् में निबद्ध कारिकारूप में प्रस्तुत किया गया है । आदि से अन्त तक पिङ्गलाचार्य के सूत्रों को ही यहाँ उसी क्रम में कारिका का रूप दिया गया है । पिङ्गलाचार्य के सूत्रों में प्रयुक्त शब्द प्रायः उसी रूप में कई जगह पर प्राप्त होते हैं । अतः दूषित पाठ को ठीक करने के लिए पिङ्गलाचार्य के सूत्रों की मदद लेकर शुद्ध पाठ की कल्पना की जा सकती है । छन्दःसार प्रकरण के प्रारम्भ में पुराणकार ने इसका स्पष्ट निर्देश भी किया है ।[७]

ऊपर निर्दिष्ट दोनों बातों के आधार पर अग्निपुराण के कुछ अंश की पाठ समीक्षा और उसके संभवित मूल पाठ की स्थापना का प्रयास इस शोधपत्र में किया गया है ।

(१) ग्रन्थ के प्रारंभ में पुराणकार ने पिङ्गलाचार्य का स्मरण किया है और बाद में अष्ट गण म-न-भ-य-ज-र-स-त का निर्देश किया है । तीन अक्षरों के इन अष्ट गणों में स्थित लघुगुरु अक्षरों के क्रमानुसार इनकी ये संज्ञायें की गई हैं । जैसे कि 'मगण' सर्व आदि और 'नगण' सर्वलघु होता है, 'भगण' आदिगुरु और यगण आदिलघु होता है, 'जगण' मध्यगुरु और 'रगण' मध्यलघु होता है तथा 'सगण' अन्तगुरु और 'तगण' अन्तलघु होता है । गणों का इन संज्ञाओं का निर्देश प्रथम कारिका के तृतीय और चतुर्थ चरण में इस प्रकार किया गया है ।

सर्वादिमध्यान्तगलौ म्नौ भ्यौ ज्रौ त्रिका गणाः ।।
अग्निपुराण, ३२८.१ (cd)

यहाँ 'गलौ' के स्थान पर नाग प्रकाशन के संस्करण में गणौ शब्द प्राप्त होता है, जो वस्तुतः अशुद्धि का परिणाम है । 'गलौ' शब्द के द्वारा क्रमशः गुरु-लघु का निर्देश ही अपेक्षित है ।

(२) छन्दःशास्त्र की परम्परा अनुसार ह्रस्व अक्षर की लघु संज्ञा होती है और दीर्घ अक्षर गुरु संज्ञा को प्राप्त करता है । इस विषय में नियम है कि पाद का अन्तिम तथा विसर्ग, संयुक्त व्यञ्जन, जिह्वामूलीय और उपध्मानीय के पूर्ववर्ती ह्रस्व अक्षर की गुरु संज्ञा होती है । अग्निपुराण के दोनों संस्करणों के मुद्रित पाठ के प्रथम चरण में प्राप्त 'गुरुर्वा' शब्दप्रयोग क्षतिपूर्ण है ।

ह्रस्वो गुरुर्वा पादान्ते [८]पूर्वयोगाद्विसर्गतः ।
अनुस्वाराद् व्यञ्जनात्स्याज्जिह्वामूलीयतस्तथा । अग्निपुराण, ३२८.२
उपाध्मानीयतो दीर्घो गुरुर्........।।३२८.३ (a)

उपर्युक्त कारिका में जहाँ 'ह्रस्वो गुरुर्वा' मुद्रित हुआ है वहाँ 'ह्रस्वो लघुर्वा' ही सही पाठ

७. छन्दो वक्ष्ये मूलजैस्तैः पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।। अग्निपुराण, ३२८.१ (ab)

८. पूर्वो योगाद्......। नाग संस्करण में प्राप्त पाठदोष ।

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

है । यदि यहाँ मुद्रित पाठ को सही माना जाय तो ह्रस्व अक्षर की लघु संज्ञा की जगह गुरु संज्ञा होने का अर्थ निकलता है जो उपयुक्त नहीं है । इस कारिका में लघु संज्ञा और गुरु संज्ञा का यहाँ निर्देश किया गया है । श्लोक-३ के प्रथम चरण में प्राप्त 'गुरुर्' शब्द का प्रयोग सही है लेकिन श्लोक-२ के प्रथम चरण में प्रयुक्त 'गुरुर्' शब्द दोषयुक्त है । आनंदाश्रम और नाग संस्करण दोनों में पाठ का साम्य होने पर भी गलत है । इसी अनुमान का समर्थन स्वयं आनंदाश्रम के संस्करण में प्राप्त एक पादटीप से मिलता है । यहाँ उद्धृत किसी हस्तप्रत में 'ह्रस्वो लघुर्वा' पाठ[९] मिलता है । इस तरह से अनुमानित पाठ का प्रामाण्य अग्निपुराण की ही हस्तप्रत के पाठान्तर से सिद्ध होती है ।

(३) वैतालीय और औपच्छन्दसक छन्द के लक्षण का मुद्रित पाठ की समीक्षा

वैतालीय में विषम पाद में चौदह मात्राएँ और सम पाद में सोलह मात्राएँ होती हैं । वैतालीय के सभी पादों का अन्तिम भाग वर्णवृत्त प्रकार का होता है । विषम पाद में छह और समपाद में आठ मात्राओं के बाद शेष रही आठ मात्राएँ 'रलगा' गण स्वरूप में रहती हैं । वैतालीय के अन्त में एक गुरु अक्षर लगाने से वह औपच्छन्दसक बन जाता है । वैतालीय और औपच्छन्दसक छन्द का लक्षण दोनों संस्करणों में इस प्रकार प्राप्त होता है ।

वैतालीयं द्विस्वरा स्यादुष्मादे समे नलः ।
वसवोऽन्ते वनगाश्च गोपुच्छं दशकं भवेत् ।।

नाग संस्करण, ३३१.१२

[१०]**वैतालीयं द्विशस्ता स्याच्चतुष्पादे समे नलः ।**
वसवोऽन्ते वनगाश्च गोपुच्छं दशकं भवेत् ।।

आनंदाश्रम संस्करण, ३३१.१२

उपर्युक्त कारिका में दोनों संस्करणों में दो जगह पाठभेद है । नाग प्रकाशन में प्राप्त 'द्विस्वरा' और 'उष्माद' के स्थान पर आनंदाश्रम में 'द्विशस्ता' और 'चतुष्पादे' मिलता है । दोनों संस्करणों का पाठ अत्यन्त अशुद्ध होने से वैतालीय के सही लक्षण का किसी तरह से अर्थबोध प्राप्त नहीं हो रहा है । प्रथम दृष्टि से पता चलता है कि 'वगण' होता ही नहीं है । विषमपाद की चौदह और समपाद की सोलह मात्राओं में से अंत भाग की आठ मात्राएँ 'रलगा' वर्णवृत्त प्रकार से होती हैं । अतः 'रलगा' पाठ ही शुद्ध हो सकता हैं । अतः दोनों संस्करणों में प्राप्त होने पर भी 'वनगाश्च' पाठ को अशुद्ध मानकर वहाँ 'रलगाश्च' पाठ ही शुद्ध हो सकता है । संख्यावाचक स्वर संज्ञा सात की बोधक है । अतः चौदह के निर्देश के लिए यहाँ द्विःस्वराः अपेक्षित है । विषम चरण में चौदह मात्राएँ होती हैं । विषमपाद के लिए 'अयुक्' शब्द है । अतः 'स्यादुष्मादे' या 'स्याच्चतुष्पादे'

९. आनन्दाश्रम संस्करण, पृष्ठ ४१३, पादटीप ५

१०. पाठ के विचलन की चरम सीमा आनन्दाश्रम संस्करण में पादटीप में उद्धृत इस पाठान्तर में देखी जा सकती है ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

के स्थान पर 'स्यादमुक्पादे' सही पाठ हो सकता हैं । सम पाद में सोलह मात्राएँ होती हैं । 'वसु' शब्द आठ का बोधक है । उसका दुगना करने से सोलह होता है । 'वसु' के साथ भी द्विःशब्द का स्वीकार करने से सोलह की संख्या हो जाती है । वैतालीय छन्द में गण और मात्राओं की निश्चित स्थिति और पिङ्गलाचार्य के सूत्रों को दृष्टि में रखकर उपर्युक्त कारिका के शुद्ध पाठ की स्थापना की जा सकती है । पिङ्गलाचार्य के सूत्रों का सीधा प्रभाव इस कारिका पर दृश्यमान है ।[११]

वैतालीयं द्विःस्वराः स्यादयुक्पादे समे चलः ।
वसवोऽन्ते रलगाश्च गौपच्छन्दसकं भवेत् ।। सम्भवति शुद्धपाठः

इस वैतालीय में एक गुरु अक्षर जोड़ने से 'औपच्छन्दसक' होता है । अतः 'ग् औपच्छन्दसकं भवेत्' पाठ सही हो सकता है किन्तु दोनों संस्करणों में ''गोपुच्छं दशकं भवेत्'' ऐसा अत्यन्त विचित्र पाठविचलन देखा जाता है ।

(४) कुछ अर्धसमवृत्तों में पाठ की समीक्षा

'हरिणप्लुता' अर्धसम प्रकार का वर्णवृत्त है । इसके विषम पाद के ११ अक्षर ससलगा और समपाद के १२ अक्षर 'नभभर' गण स्वरूप में होते हैं । दोनों संस्करणों में इस छन्द का लक्षण इस प्रकार से प्राप्त होता है ।

सौ मलौ गथ लभभावों भवेद्धरिणवल्लभा ।। नाग, ३३३.४
सीमलौ गथ लभभरो भवद्धरिणवल्लभा ।। आनंदाश्रम, ३३३.४

दोनों संस्करणों में छन्द का नाम 'हरिणवल्लभा' प्राप्त होता है । यद्यपि आनंदाश्रम संस्करण में दो हस्तप्रतों का एक पाठान्तर उद्धृत किया गया है । जिसमें 'वल्लभा' के स्थान पर 'प्लुता' प्राप्त होता है ।[१२] 'ससलगा' गण के निर्देश के लिए नाग संस्करण में 'सौ मलौ ग्' और आनंदाश्रम संस्करण में 'सीमलौ ग्' मुद्रित हुआ है । 'नभभर' में गण का निर्देश भी दोनों संस्करण में बुरी तरह से प्रभावित होकर 'लभभावो' और 'लभभारो' हो गया है । इस वृत्त के वास्तविक गण स्वरूप और पिङ्गलाचार्य के सूत्रों को देखकर इस कारिका का मूल पाठ इस प्रकार से सुधारने का मैंने प्रयास किया है ।

सौ सलो गथ नभभारो भवेद्धि हरिणप्लुता ।।

प्रसिद्ध 'अपरवक्त्र' छन्द का नामान्तर होकर दोनों संस्करणें में 'अपराक्रमम्' हुआ है । यवमती छन्द के निरूपण में 'भवेद् यवमती' पाठ के स्थान पर 'मूले पनमती' पाठ भी दोनों

११. वैताली पङ्क्तिः सुरास्याम्......। पृष्ठ ४१५, पादटीप १८

१२. भवेद्धरिणप्लुता ।। आनन्दाश्रम संस्करण, पृष्ठ ४१७, पादटीप ११

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संस्करणों में समान रूप से क्षतिग्रस्त है । पादटीप में उद्धृत अन्य पाठान्तरों में 'मूलयेवमती' और 'मूले जवमती' भी देखा जाता है ।[१३]

(५) कुछ समवृत्त छन्दों के पाठ की समीक्षा

'तनुमध्या' छन्द से वर्णवृत्तों का निरूपण शुरू हुआ है । 'तनुमध्या' गायत्री जाति का वृत्त है । इसके प्रत्येक पाद के छः अक्षरों में 'तय' गणमान होता है । दोनों संस्करणों में प्राप्त पाठ बुरी तरह से क्षतिग्रस्त है और 'तत्तन्यमध्यान्तयौ गणौ' मिलता है । किसी तरह से तय गणमाप को देखा जा सकता है लेकिन तनुनध्या नाम अत्यन्त बुरी तरह से विलुप्त होकर कुछ नया ही स्वरूप हो गया है । यहाँ 'तनुमध्या तयौ गणौ' का मैंने अनुमान किया है ।

'हंसरुता' छन्द के लक्षण में आनंदाश्रम संस्करण में गण के निर्देश में अशुद्धि होने पर भी छन्द का नाम सुरक्षित पाया जाता है लेकिन नाग संस्करण में तो हंसरुता के स्थान कल्पनातीत पाठविचलन हुआ है । आनंदाश्रम में प्राप्त 'मो हंसरुतं' के स्थान पर नाग संस्करण में 'मेहनं मरुतं' होकर दूषित पाठ का चरम स्वरूप प्राप्त हुआ है ।

नौ मो हंसरूतं ननौ । आनंदाश्रम, ३३४.३ (b)
नौ मेहनं मरुतं ननौ ।। नाग, ३३४.३ (b)

श्येनी नामक एक ग्यारह अक्षर के वृत्त में 'रजरलगा' गण होते है । दोनों संस्करणों में इस गणमान का निर्देश गलत रूप से हुआ है । जैसे कि–

श्येनी वजवना गः स्यात् ।३३४.३ (b)

यहाँ 'श्येनी रजरला गः स्यात्' ही शुद्ध मूल पाठ हो सकता है । चाहे एक भी हस्तप्रत में यह पाठ न मिलने पर निर्विवाद रूप से यह अनुमान किया जा सकता है ।

'माला' नामक वृत्त भी विचित्र रूप से परिवर्तित हो गया है । पन्द्रह अक्षर वाले इस वृत्त में 'ननननस' गणमाप रहता है । इस गणमाप यतिरहित हो तो उसे 'चन्द्रावर्ता' कहा जाता है और छः तथा नव अक्षर के बाद यति रहने से इसी गणमाप को 'माला' कहते हैं । इसके निरूपण में अग्निपुराण के दोनों संस्करणों में 'मावर्तुनवकः स्मृता' पाठ दृश्यमान है ।[१४] किन्तु यहाँ शुद्ध पाठ का स्वरूप 'मालर्तुनवकैः स्मृता' होना चाहिए ।

'शिखरिणी' छन्द का गणमाप सुप्रसिद्ध है । इसमें सत्रह अक्षर होते हैं । इनका अक्षरक्रम

---

१३. आनन्दाश्रम संस्करण, पृष्ठ ४१७, पादटीप १२ और १४

१४. अग्निपुराण, ३३४.१८ (b)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

'यमनसभलगा' गणानुसार होता है और प्रथम छः और बाद में ग्यारह अक्षरों के बाद यति का प्रयोग आवश्यक है । दोनों संस्करणो में प्राप्त इसका लक्षण क्षतिपूर्ण है ।[१५] आनंदाश्रम संस्करण में ''ज्ञेया शिखरिणी यसः रसभालभृगुरुद्राः'' मिलता है । आनंदाश्रम संस्करण में प्राप्त इस पाठ में प्रयुक्त 'यसः' के स्थान पर नाग प्रकाशन में 'ययः' मिलता है । नाग प्रकाशन का यह पाठभेद भी दोषपूर्ण ही है । शिखरिणी के 'यमनसभलगा' गणों के स्थान पर यहाँ 'यसरसभल' या 'ययरसभल' होता है । यहाँ प्रयुक्त 'रुद्र' संज्ञा संख्यावाचक है और ग्यारह की बोधक है किन्तु 'भृगु' शब्द का अर्थघटन करना असंभव है ।

छन्द के गण के अनुसार यहाँ मूल पाठ ''ज्ञेया शिखरिणी यमौ नसभा लगृतुरुद्राः'' ही संभवित है । इस प्रकार से 'यमनसभलगा' गणमाप और छः तथा ग्यारह अक्षरों के बाद यति का निर्देश हो सकता है । इस अनुमानित पाठ से मिलता जुलता पाठ 'नसभानगृहं तु रुद्राः' एक हस्तप्रत में मिला है जो आनंदाश्रम संस्करण में पादटीप में दिया गया है ।[१६]

निष्कर्ष रूप से कहा जा सकता है कि अग्निपुराण के छन्दःसार प्रकरण में दोनों मुद्रित संस्करणों में बहुत पाठदोष है । नाग संस्करण की अपेक्षा आनंदाश्रम संस्करण में अशुद्धियों का प्रमाण थोड़ा कम है । आनंदाश्रम संस्करण में पादटीप के रूप में अन्य हस्तप्रतों में प्राप्त पाठान्तरों को भी रखा गया है । इन पाठान्तरों में प्राप्त पाठ कहीं अत्यन्त भ्रष्ट होने पर भी मूल पाठ की स्थापना में बहुमूल्य सिद्ध होता है । पिङ्गलाचार्य के छन्दःशास्त्र के सूत्रों को ही अग्निपुराण में कारिका के रूप में ग्रथित किया गया है । अतः ये सूत्र भी शुद्ध पाठ की प्राप्ति में सहायक हो सकते हैं । छन्द के नाम, गणमाप, अक्षरसंख्या और यति के विषय में दिखाई देने वाली गलती को भी सुधारा जा सकता है । इस प्रकार से हस्तप्रतों के साक्ष्य के उपरान्त इन सभी प्रमाणों के आधार पर छन्दःशास्त्र से सम्बन्धित इन आठ अध्यायों के पाठ की समीक्षा करके मूल पाठ की प्राप्ति के प्रयास संभव हैं । मैंने इन सभी साक्ष्यों और प्रमाणों के आधार पर इन आठ अध्यायों के पाठ की समीक्षा करने का प्रयास किया है । छन्दःसार प्रकरण के इन आठ अध्यायों में प्राप्त कुल ९९ अनुष्टुप् कारिका में से केवल तीन ही कारिका का पाठ क्षतिरहित पाया गया है । शेष ९६ कारिकाओं के पाठ में सुधार अनिवार्य हो जाता है । मैंने अपने पुस्तक के छन्दःसार प्रकरण में उपलब्ध पाठ की समीक्षा करके उसके शुद्ध स्वरूप की स्थापना करने का प्रयास किया है ।[१७]

-----

१५. अग्निपुराण, ३३४.१९-२०

१६. आनंदाश्रम संस्करण, पृष्ठ ४१८, पादटीप २२

१७. अग्निपुराण में छन्दःसार प्रकरण (गुजराती भाषा में प्रकाशित), मनसुख के. मोलिया, प्र. सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट, मार्च २०११

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिग्रु का वैज्ञानिक एवं चिकित्सकीय अनुशीलन

धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी*

भूमिका :

शिग्रु मानवमात्र के लिए प्रकृति का अमूल्य उपहार है। वैदिक संहिताओं में शिग्रु का उल्लेख प्राप्त नहीं होता, परन्तु आयुर्वेदीय संहिताओं तथा परवर्ती साहित्य एवं निघण्टु ग्रन्थों में इसका उल्लेख प्राप्त होता है। संस्कृत कोषों एवं अन्य भारतीय साहित्य में भी इसका उल्लेख प्राप्त होता है। यह समस्त भारतवर्ष में सुविज्ञात और प्रचलित है। इसकी फलियों का प्रयोग शाकार्थ प्रचुरता से किया जाता है। परन्तु, इसकी पहचान इसके औषधीय गुणों के कारण है। यह पेड़ बहुत आसानी से लगाया जा सकता है, इसका विकास तीव्र गति से होता है।

शोधप्रविधि :

इस शोधालेख को तैयार करने में शोध की पुस्तकावलोकन विधि का अनुसरण किया गया है। इसके अतिरिक्त साक्षात्कार विधि का भी आश्रय लिया गया है जिसके अन्तर्गत विषय के लब्धप्रतिष्ठ विद्वानों का मार्गदर्शन प्राप्त किया गया है।

तथ्य विश्लेषण :

आधुनिक परम्परा में शिग्रु का वैज्ञानिक नाम Moringa oleifera Lam. है। यह Moringaceae कुल का वृक्ष है। संस्कृतेतर भाषाओं में इस वृक्ष के नामों का उल्लेख आगे किया जा रहा है- हिन्दी- सहजन, सहिजन, सहिजना, सोहाजन, सैजन, मुनगा, गुजराती- सरगवो, सेकटो, मराठी- शेवगा, शेगटा, बंगाली- सजिना, पंजाबी- सोहांजना, तेलगु- मुनगा, कन्नड- नुग्गे, यूनानी- सिनोह, फारसी- सर्वकोही, अंग्रेजी- Horse Radish Tree, Drum Stick Tree.

शिग्रु का आकृतिविज्ञान :

शिग्रु का वृक्ष साधारण वृक्षों के समान छोटा, 20-25 फुट ऊँचा होता है। इसकी जड़ बाहर से खुरदुरी, जालीदार, हल्के भूरे रंग की एवं अन्दर से श्वेत रंग की होती है। छाल चिकनी, मोटी, कार्कयुक्त,

---

'स्वाध्याय' पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. ९९ -११८. ISSN 2250-0391

* संस्कृत विभाग, डॉ. श्यामा प्रसाद मुखर्जी विश्वविद्यालय, राँची, M: 07992362827, 09931306859, 09431590113, Email: dvd1309@gmail.com, dvd74@rediffmail.com

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भूरे रंग की एवं लम्बाई में फटी हुई और लकड़ी कमजोर होती है। पत्ते संयुक्त, प्रायः त्रिपक्षवत् तथा 1-3 फीट कचिद् 5 फीट तक लम्बे होते हैं। पत्रक अंडाकार, लट्वाकार, विपरीत एवं करीब 1/2-3/4 इंच लम्बे होते हैं। कार्तिक महीने से वसन्त ऋतु के आरम्भ तक फूलों के गुच्छे टहनियों के अन्त में दिखाई देते हैं। पुष्प श्वेतवर्ण के तथा मधु की तरह गन्ध वाले होते हैं। फलियाँ गोल, त्रिकोणाकार, अंगुलिप्रमाण मोटी, 9-20 इंच लम्बी, बीजों के बीच-बीच में पतली एवं बड़ी-बड़ी खड़ी 9 रेखाओं से युक्त होती हैं। उनमें सफेद, सपक्ष, त्रिकोणाकार तथा 1 इंच लम्बे बीज होते हैं। बीजों को सफेद मरिच भी कहते हैं। इससे गोंद भी निकलता है जो पहले दुधिया रहता है किन्तु बाद में वायु का सम्पर्क होने पर ऊपर से गुलाबी या लाल हो जाता है। इसकी कच्ची सेमों का साग और अचार बनाते हैं।[१]

शिग्रु में विद्यमान तत्त्व :

शिग्रु के मूलत्वक् में मौरिंगिन नामक दो क्षाराभ होते हैं। मूल में एक सक्रिय प्रतिजीव तत्त्व टेरिगौस्पर्मिन नामक होता है जो अनेक जीवाणुओं और फफूँदों की वृद्धि को रोकता है। पत्रस्वरस में जीवाणुनाशक क्षमता पाई जाती है। मूल में एक अत्यन्त कटु और दुर्गन्धि उड़नशील तैल होता है। बीजों के दबाने से एक स्थिर तैल निकलता है जो स्वच्छ, वर्णरहित और गाढ़ा होता है।[२]

शिग्रु के भेद :

निघण्टुकारों ने इसके तीन-चार भेद बताये हैं। भावप्रकाश निघण्टु के अनुसार इसके तीन भेद हैं- रक्तशिग्रु, श्यामशिग्रु एवं श्वेतशिग्रु। राजनिघण्टु ने इसके अतिरिक्त नीलशिग्रु नाम से अपर भेद को स्वीकार किया है। रक्तशिग्रु को ही भावप्रकाशनिघण्टुकार ने मधुशिग्रु माना है। इसका कारण यह हो सकता है कि इसके पुष्पों में मधु की तरह गन्ध होने से इसका नाम मधुशिग्रु दिया हो। शिग्रु के बीज को श्वेतमरिच कहते हैं- तद्बीजं श्वेतमरिचम्।[३]

शिग्रु के पर्यायवाची शब्द :

भावप्रकाश निघण्टु के अनुसार शोभाञ्जन, शिग्रु, तीक्ष्णगन्धक, अक्षीव और मोचक ये सब नाम शिग्रु के हैं।[४] राजनिघण्टु के अनुसार शिग्रु, हरितशाक, शाकपत्र, सुपत्रक, उपदंश, क्षमादंश, कोमलपत्रक, बहुमूली, दंशमूल तथा तीक्ष्णमूल ये सब शिग्रु के दश नाम हैं।[५] राजनिघण्टु के ही अनुसार शोभाञ्जन, नीलशिग्रु, तीक्ष्णगन्ध, जनप्रिय, मुखामोद, कृष्णशिग्रु, चक्षुष्य तथा रुचिरञ्जन ये सब नीलशिग्रु के नाम हैं।[६]

---

१. भावप्रकाश निघण्टु, पृ. ३४०
२. द्रव्यगुणविज्ञान, पृ. ११२
३. भावप्रकाश निघण्टु, गुडूच्यादिवर्ग, १०५ (ख)
४. तत्रैव, गुडूच्यादिवर्ग, १०५ (क)
५. राजनिघण्टु, मूलकादिवर्ग, २६
६. तत्रैव, मूलकादिवर्ग, २८

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पुनश्च श्वेतशिग्रु, सुतीक्ष्ण, मुखभङ्ग, सीताह्वय, सुमूल, श्वेतमरिच, रोचन तथा मधुशिग्रु ये सब श्वेतशिग्रु के नाम हैं।[७] रक्तक, रक्तशिग्रु, मधुर, बहुलच्छद, सुगन्धकेशर, सिंह तथा मृगारि ये सब रक्तशिग्रु के नाम हैं।[८] कैयदेव निघण्टु के अनुसार शोभाञ्जन, कृष्णगन्ध, मुरङ्गी, शालनक्षम, तीक्ष्णगन्ध मोचक, बहलच्छद, अवदंश, मूलपर्णी, मुखभग, हरिच्छद, सुभंजन, विद्रधिघ्न, अक्षीव और मूलकच्छद ये शोभाञ्जन के पर्याय हैं। जो रक्तवर्ण का शिग्रु होता है, उसे मधुशिग्रु कहते हैं। मधुर, मधुगन्धिक स्वादुगन्धि, गृञ्जनक, शीघ्र और सिंहकेसरी इसके पर्याय हैं। श्वेतशिग्रु हरितनाशक और श्वेत मरिचक कहलाता है।[९]

शिग्रु के पर्यायवाची नाम और उस नाम के पीछे का कारण :

अक्षीव- यह मदनाशक होता है।

कृष्णगन्ध- इस वृक्ष का गन्ध कृष्ण मरिच के सदृश होता है।

घनच्छद- इसके पत्ते बहुत घने होते हैं।

तीक्ष्णमूल- इस वृक्ष की जड़ें अत्यन्त तीक्ष्ण होती हैं।

बहुमूल- इस वृक्ष की बहुत जड़ें होती हैं।

मूलकपर्णी- इस वृक्ष की पत्तियों में मूली के पत्तों के समान गुण होते हैं।

मोचक- इस वृक्ष से निर्यास निकलता है।

विद्रधिघ्न- यह विद्रधि नामक रोग का नाशक है।

शोभाञ्जन- यह सुन्दर वृक्ष है।

हरितशाक- इस वृक्ष की हरी पत्तियों का प्रयोग शाक के रूप में किया जाता है।

शिग्रु के औषधीय गुण :

शिग्रु के मूल, मूल की ताजी छाल, फली, पत्र, बीज एवं गोंद आदि का प्रयोग विभिन्न रूपों में नानाविध रोगों की चिकित्सा में किया जाता है।

शिग्रु की बहुविध उपयोगिता को ध्यान में रखते हुए आधुनिक समय में इसको लेकर अनेक अनुसन्धान हुए हैं। इन शोधों के आधार पर कहा जा सकता है कि यह पाचन सम्बन्धी समस्याओं का समाधान कर सकता है। इस पेड़ से होने वाले विभिन्न उत्पादों से हम कुपोषण व रोग की सम्भावनाओं को निर्मूल कर सकते हैं। विभिन्न निघण्टु ग्रन्थों, आयुर्वेदिक संहिताओं एवं आधुनिक शोधों से यह ज्ञात होता है कि शिग्रु विभिन्न रूपों में शिरोवेदना, मस्तिष्क ज्वर, मस्तक पीड़ा, नेत्ररोग, स्वरभंग, दन्तरोग, अपस्मार, श्वास, मन्दाग्नि, पाचन शक्ति, उदरशूल, कृमिरोग,

---

७. तत्रैव, मूलकादिवर्ग, ३०

८. तत्रैव, मूलकादिवर्ग, ३२

९. कैयदेव निघण्टु, औषधिवर्ग, ७४०-७४३

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मूत्रकृच्छ्र, शोथ, शोष, आमवात, कुष्ठ, कण्डू, विष, ज्वर, विद्रधि प्रभृति रोगों में लाभकारी है।

आधुनिक शोधों के आधार पर 100 ग्राम शिग्रु के पत्तों में पाये जाने वाले पोषण तत्त्वों का विवरण इस प्रकार प्रस्तुत किया जा सकता है- कार्बोहाइड्रेट - 8.28 ग्रा., खाद्य फाइबर (रेशे) - 2.0 ग्रा., वसा 1.40 ग्रा., प्रोटीन - 9.40 ग्रा., विटामिन (ए) - 378 मिली ग्रा., थैमाइन (बी1) - 0.257 मिली ग्रा., रिबोफ्लेविन (बी2) - 0.660 मिली ग्रा., नियासिन (बी3) - 2.220 मिली ग्रा., पैंटोथेनिक एसिड (बी5) - 0.125 मिली ग्रा., विटामिन (बी6) - 1.200 मिली ग्रा., विटामिन (सी) - 51.7 मिली ग्रा., कैल्शियम् - 185 मिली ग्रा., लोहा - 4.00 मिली ग्रा., मैग्निशियम - 147 मिली ग्रा., मैगेनीज - 0.36 मिली ग्रा., फॉसफोरस - 112 मिली ग्रा., पोटेशियम - 337 मिली ग्रा., सोडियम 9 मिली ग्रा., जिंक - 0.6 मिली ग्रा.।

बच्चों और धातृमाताओं को कुपोषण से दूर रखने के लिए शिग्रु के पत्ते और फल रामबाण खाद्य है। इनमें विद्यमान लौह तत्त्व से शरीर को पर्याप्त पौष्टिकता मिल जाती है। इसकी जड़ की छाल में हृद्रोग, व्रणरोग एवं दाह सम्बन्धी विकारों को नियन्त्रित करने की क्षमता होती है। शिग्रु के परिपक्व बीज के अन्दर 36 से 40 प्रतिशत तैल विद्यमान रहता है। इसके बीज में विटामिन सी और बी तथा कुछ खनिज तत्त्व विद्यमान रहते हैं। इन बीजों में थाइराइड विकार, विसर्प, आर्थराइटिस, गठिया, ऐंठन, अपस्मार, रति-जन्य व्याधि आदि को थामने की क्षमता होती है।

सुसमृद्ध संस्कृतवाङ्मय में शिग्रु के औषधीय गुणों की विवेचना मुख्यतः दो रूपों में प्राप्त होती है। प्रथमतः तो पृथक् रूप से एवं द्वितीयतः अन्य वनस्पतियों के साथ मिलाकर। अब कतिपय महत्त्वपूर्ण ग्रन्थों में वर्णित शिग्रु के औषधीय गुणों का विवेचन किया जा रहा है-

भावप्रकाशनिघण्टु :

शिग्रु स्वाद तथा पाक में कटुरसयुक्त, तीक्ष्ण, उष्णवीर्य, मधुर, लघु, अग्निदीपक, रोचक, रूक्ष, क्षार, तिक्तरसयुक्त, विदाहकारक, मलावरोधक, शुक्रजनक, हृदय को हितकर, पित्त-रक्त को कुपित करने वाला, नेत्रों को हितकर, कफ-वातनाशक एवं विद्रधि, शोथ, कृमि, मेदरोग, अपची, विष, प्लीहा, गुल्म, गलगण्ड, और व्रण का नाशक होता है। इसी प्रकार श्वेतशिग्रु के भी गुण हैं, किन्तु वह विशेष करके दाहकारक, तथा प्लीहा, विद्रधि, व्रण और पित्त-रक्त का नाशक होता है, मधुशिग्रु के भी पूर्वोक्त गुण हैं, किन्तु वह विशेष करके वह अग्निदीपक तथा सारक होता है।[१०] शिग्रु की छाल तथा पत्तों का स्वरस असह्य पीड़ा को दूर करता है- शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत्।[११] शिग्रु के बीज नेत्रों को हितकर, तीक्ष्ण, उष्णवीर्य, विषनाशक, अवृष्य और कफवात नाशक होते हैं। शिग्रु के बीजों का चूर्ण करके नस्य लेने से शिर की पीड़ा दूर होती है।[१२]

१०. भावप्रकाशनिघण्टु, गुडूच्यादिवर्ग, १०५-१०८
११. तत्रैव, गुडूच्यादिवर्ग, १०९
१२. तत्रैव, गुडूच्यादिवर्ग, ११०

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिग्रु की फली स्वादिष्ट, कषाय रस युक्त, अत्यन्त अग्निदीपक एवं कफ, पित्त, शूल, कुष्ठ, क्षय, श्वास तथा गुल्म को दूर करने वाली होती है।[१३]

राजनिघण्टु :

शिग्रु कटु तथा तिक्तरस वाला, उष्णवीर्य, तीक्ष्ण, और वात-कफ नाशक है। यह मुख की अकड़न को दूर करता है, रुचिकारक, जाठराग्निप्रदीपक तथा व्रणदोष को नाश करता है। नीलशिग्रु रस में कटु तथा मधुर, तीक्ष्ण, उष्ण तथा पिच्छिल है और कृमिरोग, वातरोग तथा शूल को नाश करने वाला, नेत्र के लिए हितकर तथा उत्तम रुचिकारक है।[१४] श्वेतशिग्रु स्वाद में कटु, तीक्ष्ण, शोथ तथा वात को नाश करने वाला, शरीर के अंग की व्यथा को दूर करने वाला, रुचिकारक, जाठराग्निदीपक तथा मुख की अकड़न को दूर करने वाला है।[१५] रक्तशिग्रु अधिक बलवान् मधुर रस तथा रसायनवाला है। यह शोथ, आध्मान, वातविकार, पित्त तथा कफविकार को निकालता है।[१६]

कैयदेवनिघण्टु :

शिग्रु कटु, तिक्त तथा मधुररसयुक्त, कटुविपाक, तीक्ष्ण, उष्णवीर्य, लघु, अग्निदीपक, रोचक, रूक्ष, क्षारीय, विदाहकारी, संग्राही, शुक्रनाशक, हृदय के लिए हितकर, रक्त एवं पित्त को कुपित करने वाला, नेत्रों को हितकर, कफवातनाशक एवं शोथ, विद्रधि, मेदोरोग, अपची, विष, प्लीहा, गुल्म, गलगण्ड, व्रण और कृमिरोग नाशक होता है।[१७]

मधुशिग्रु कटु एवं तिक्तरस, शोथघ्न, अग्निदीपक एवं सारक होता है।[१८]

शिग्रु के पत्ते वातपित्तनाशक, नेत्रों के लिए हितकर, स्वादु, शीतल, धातुवर्धक, गुरु, शुक्रनाशक, स्निग्ध, मेदोरोग और कृमि को नष्ट करने वाले हैं। मधुशिग्रु का पुष्प कषाय, गुरु, ग्राही, चक्षुष्य, कृमिनाशक तथा कफपित्त को दूर करने वाला होता है। शिग्रु का पुष्प कफवर्धक, पित्तशामक, कृमिनाशक, नेत्रों के लिए हितकर, तथा रक्तपित्त को दूर करने वाला होता है। शिग्रु का फल मधुरकषाय, कफपित्तनाशक, शूल, कुष्ठ, क्षयरोग, श्वास तथा गुल्म को नष्ट करने वाला एवं परम अग्निदीपक होता है। शिग्रु के बीज नेत्रों को हितकर, तीक्ष्ण, उष्णवीर्य, विषनाशक, शुक्रनाशक और कफवात को दूर करने वाले होते हैं।[१९]

---

१३. तत्रैव, शाकवर्गः, ७८
१४. राजनिघण्ट, मूलकादिवर्ग, २९
१५. तत्रैव, मूलकादिवर्ग, ३१
१६. तत्रैव, मूलकादिवर्ग, ३३
१७. कैयदेवनिघण्टु, ओषधिवर्ग, ७४४-७४६ (क)
१८. तत्रैव, ओषधिवर्ग, ७४६ (ख)
१९. तत्रैव, ओषधिवर्ग, ७४७-७५१

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अग्निपुराण :

प्रमेह के रोगियों के लिए तिल, शिग्रु, विभीतकी एवं इङ्गुदी का तैल का प्रयोग अत्यन्त उपयोगी होता है।[२०] लशुन, आर्द्रक और शिग्रु के रस से कान को भर देने पर वह कर्णशूल का नाशक तथा ओष्ठ रोगों को दूर करने वाला होता है।[२१] हरीतकी, शिग्रु, करञ्ज, अर्क, दालचीनी, पुनर्नवा, सोंठ और सैन्धव- इनका गोमूत्र के साथ योग करके लेप किया जाए तो यह विद्रधि की गाँठ को पकाने के लिए उत्तम उपाय है।[२२] दशमूल, गिलोय, हर्रै, दारुहल्दी, पुनर्नवा, शिग्रु एवं सोंठ- ज्वर, विद्रधि तथा शोथ रोगों में हितकर है।[२३] पाठा, पथ्या, वचा, शिग्रु, सैन्धव, व्योष- इन औषधियों को पृथक्-पृथक् एक-एक पल लेकर उन्हें बकरी के एक आढ़क दूध में पकाकर तैयार किया हुआ घृत समस्त ग्रह-बाधाओं को हर लेता है।[२४]

गरुडपुराण :

शिग्रु कफ-पित्त तथा कृमिनाशक, लघु तथा जठराग्नि को उद्दीप्त करता है।[२५] लहशुन, अदरक, शिग्रु, भृङ्गराज, मूलक, रुदन्ती का गुनगुना रस कर्ण-रोग को दूर करने का उत्तम उपचार है।[२६] मधु और सेंधा-नमक के साथ शिग्रु तथा दारुहल्दी का अञ्जन लगाने से नेत्रविकार दूर होता है।[२७] शिग्रु कृमि, कुष्ठ, प्रमेह, वात, श्लेष्मज दोष और सिर में होने वाली पीड़ा का नाश करता है।[२८] शिग्रु कटु, अग्निदीपक तथा शरीर-शोधक होता है। यह कुष्ठ, कण्डू, कफ, स्थूलता, आलस्य तथा कृमिदोष को नष्ट करने वाला है। यह शुक्र और मेद का विरोधी है। इसका आवश्यक मात्रा से अधिक सेवन करने पर भ्रम तथा दाह उत्पन्न करता है।[२९] काकजंघा और शिग्रु की जड़ को मुख में रखने या चबाने से दाँतों में लगे हुए कीड़ों का निश्चित ही विनाश हो जाता है।[३०]

चरकसंहिता :

शिग्रु की छाल को शोधनोपयोगी वृक्ष माना जाता है। इसका प्रयोग विसर्प, सूजन, अर्श, दद्रु, विद्रधि, गण्ड, कुष्ठ तथा अजली आदि रोगों में करना चाहिए।[३१] शिग्रु के बीज को पञ्चकर्मोपयोगी द्रव्य माना जाता है। इसका प्रयोग शिर के भारीपन, शिरःशूल, प्रतिष्याय, अर्धावभेदक, शिरोगत कृमिरोग, अपस्मार, घ्राणनाश तथा मूर्च्छा में करना चाहिए।[३२]

---

२०. अग्निपुराण, २७९/१८
२१. तत्रैव, २८३/१८
२२. तत्रैव, २८३/२२
२३. तत्रैव, २८५/३२
२४. तत्रैव, ३००/२७
२५. गरुडपुराण, १६९/११
२६. तत्रैव, १७१/४७
२७. तत्रैव, १७१/५२
२८. तत्रैव, १७२/३३-३४
२९. तत्रैव, १७३/१२-१३
३०. तत्रैव, १८५/३७
३१. चरकसंहिता, सूत्रस्थान, १/१/११७-१२०
३२. तत्रैव, सूत्रस्थान, २/३-६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिग्रु, विडङ्ग, पिप्पलीमूल और मरिच इन औषधियों से तक्र में बनायी गई यवागू में सुवर्चिका मिलाकर सेवन करने से उदरस्थ कृमि नष्ट हो जाते हैं।[३३]

भूर्जपत्र की ग्रन्थि, लशुन, शिरीष की छाल, लोमश, गुग्गुल और रक्तशिग्रु - इनको चूर्ण करके गोपित्त की भावनाएँ देकर जब चूर्ण पीले रंग का हो जाए तब उसको पुनः पीसकर सरसों के तैल में मिलाकर मलहम जैसा बनाकर इसका लेप करना चाहिए। इस लेप के प्रयोग से कष्टसाध्य कुष्ठ, नव किलास, इन्द्रलुप्त, किटिभ, दद्रु, भगन्दर, अर्श, अपची तथा पामा आदि रोग शीघ्र नष्ट हो जाते हैं।[३४]

शिग्रु कुष्ठादि लेप का प्रमुख अवयव है। इसका विधिपूर्वक प्रयोग करने से दद्रु, कण्डू, किटिभ, पामा तथा विचर्चिका रोग नष्ट हो जाते हैं।[३५]

शिग्रु को कृमिघ्न महाकषाय में रखा जाता है। इसके प्रयोग से सभी प्रकार के कृमियों का नाश हो जाता है।[३६] इसे स्वेदोपग महाकषाय के अन्तर्गत भी रखा जाता है। अतः यह स्वेदोपग (स्वेदन में सहायता देने वाली) होती हैं।[३७] इसे शिरोविरेचनोपग महाकषाय के अन्तर्गत भी रखा जाता है। इससे शिरोविरेचन में सहायता प्राप्त होती है।

शिग्रु के बीज से जो स्नेह प्राप्त होता है, उसे स्थावर स्नेह कहा जाता है।[३८]

शिग्रु व्यषाद्य-सक्तु का प्रमुख अवयव है। इसके सेवन से संतर्पण के कारण उत्पन्न निम्नांकित रोग शान्त हो जाते हैं- सभी प्रकार के प्रमेह, मूढवात, कुष्ठ, अर्श, कामला, प्लीहावृद्धि, पाण्डुरोग, शोथ, मूत्रकृच्छ्र, अरोचक, हृद्रोग, राजयक्ष्मा, कास, गलग्रह, कृमिरोग, ग्रहणीरोग, श्वेतकुष्ठ, अतिस्थूलता। ये रोग दूर होकर मनुष्यों की जठराग्नि प्रदीप्त होती है और बुद्धि की वृद्धि होती है।[३९]

यवानी, अर्जक, शिग्रु, शालेय और मृष्टक ये सभी हृदय के लिए हितकर, स्वाद में रुचिकर और पित्त को उभाड़ने वाले होते हैं।[४०]

शिग्रु अगुर्वादि तैल का प्रमुख अवयव है। इस तैल को गुनगुना करके ज्वर-रोगियों के शरीर पर मालिश करने से शीतज्वर की शान्ति हो जाती है।[४१] शिग्रु श्वेतकरवीरपल्लवादि

---

३३. तत्रैव, सूत्रस्थान, २/२३
३४. तत्रैव, सूत्रस्थान, ३/४, ६-७
३५. तत्रैव, सूत्रस्थान, ३/८८-८९
३६. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४/१५
३७. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४/२२
३८. तत्रैव, सूत्रस्थान, १३/१०
३९. तत्रैव, सूत्रस्थान, २३/१९-२४
४०. तत्रैव, सूत्रस्थान, २७/१७०
४१. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ३/२६७

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तैल का भी महत्त्वपूर्ण अवयव है । इस तैल के अभ्यंग से कुष्ठ और कण्डू रोग नष्ट होते हैं ।[४२] शिग्रु तिक्तेक्ष्वाककादि तैल का भी प्रमुख अवयव है । इस तैल की मालिश करने से कण्डू, कुष्ठ रोगों का नाश होता है । इससे वातदोष एवं कफदोष का भी शमन होता है ।[४३]

वीरा, बला, विदारी, शिग्रु और पुनर्नवा- इनके द्वारा तैयार प्रदेह का प्रयोग संसृष्ट (द्वन्द्वज अथवा सान्निपातिक) दोषों से उत्पन्न शिरःशूल, पार्श्वशूल, अंसशूल में उन-उन अंगों में करना चाहिए ।[४४]

वासा, अर्क, करञ्ज, शिग्रु, काश्मर्य, अर्जक- इन सभी के ताजे पत्तों से यथाविधि तैयार किए गए गुन-गुने क्वाथ जल से स्वेदन कराकर तत्पश्चात् सूर्य की किरणों से तपे हुए जल से स्नान करने के बाद उस रोगी को सुगन्धित द्रव्यों का अनुलेपन करना चाहिए । इससे वातज शोथ की शान्ति होती है ।[४५]

शिग्रुफल पिप्पल्यादि क्षार का महत्त्वपूर्ण अवयव है । इसका सेवन करने से हृदयरोग, शोथ, गुल्म, प्लीहा, अर्श, समस्त उदररोग, विसूचिका, उदावर्त तथा वाताष्ठीला रोग नष्ट हो जाते हैं ।[४६] शिग्रुबीज पिप्पल्यादि अंजन का प्रमुख अवयव है । इसके प्रयोग से आँखों में गया हुआ विष का प्रभाव समान हो जाता है ।[४७]

शिग्रुमूल का कल्क बिल्वप्रमाण लेकर घी और तैल में भूनकर उसका यूष बनाकर, उस यूष में दही का पानी मिलाकर शीतल होने के पश्चात् उसमें हल्का नमक मिलाकर मूत्रकृच्छ्र के रोगी को पीने के लिए देना चाहिए । इसका कुछ दिनों तक सेवन करने से अश्मरी चूर-चूर हो जाती है ।[४८]

शिग्रुमूल के शीतल कल्क का सेवन करने से अश्मरी और शर्करा रोग में लाभ होता है । अर्थात् यह अश्मरी को गलाकर शर्करा (बालू) जैसा बना देता है, तदनन्तर वह बालू के कणों के रूप में परिवर्तित उस अश्मरी को मूत्र के साथ बाहर निकालने में सहायक होता है ।[४९]

तर्कारी, शिग्रु, सुरसा, सोंठ, कुटज, निम्ब- इनके पत्ते, जड एवं फल के कल्क से पकाये गरम जल से ऊरुस्तम्भ रोग में परिषेचन करना चाहिए ।[५०]

शिग्रु की छाल मूलकादि तैल का प्रमुख अवयव है । मात्रा के अनुसार इसे पीने से महा भयंकर वातज रोगों का विनाश होता है ।[५१]

---

४२. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ७/ १०६-१०७
४३. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ७/ १०८-११०
४४. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ८/ ७९-८०
४५. तत्रैव, चिकित्सास्थान, १२/ ६७
४६. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, १३/ १५८-१६२
४७. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, ३३/ १८३
४८. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, २६/ ६६
४९. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, २६/ ६७
५०. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, २७/ ५२-५३
५१. तत्रैव, चिकित्सासंस्थान, २८/ १६७-१६९

CC-0. In Public Domain. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सुश्रुतसंहिता :

शिग्रु वरुणादिगण में पठित है, अतः यह कफ और मेद को नष्ट करने वाला है। यह शिरःशूल, गुल्म और आभ्यन्तर विद्रधि को भी नष्ट करता है।[५२] शिग्रु शिरोविरेचन के लिए प्रयुक्त होता है।[५३] शिग्रु कटुवर्ग का द्रव्य है।[५४] अतः सन्तुलित मात्रा में सेवन करने पर यह दीपन, पाचन, रोचन तथा शोधन है। यह स्थौल्य, आलस्य, कफ, कृमि, कुष्ठ और कण्डू को शान्त करता है। यह सन्धिबन्धनों को शिथिल करने वाला होता है।[५५] शिग्रु के फलों के बीजों से निकलने वाला तैल तीक्ष्ण, लघु, उष्णवीर्य, कटुरस, कटुपाक, मृदुविरेचक, वायु, कफ, कृमि, कुष्ठ, प्रमेह और शिरो रोगों को दूर करता है।[५६]

शिग्रु पिप्पल्यादि द्रव्य के अन्तर्गत गृहीत है। अतः शिग्रु कटु, उष्ण, रुचिकर और वात-श्लेष्महर है।[५७] इसके अतिरिक्त शिग्रु कटु, क्षारयुक्त, मधुर, तिक्त और पिच्छिल है। मधुशिग्रु दस्तावर, तिक्त, शोथहर, दीपन और कटु है।[५८] रक्तार्श में मञ्जिष्ठा, शिग्रु आदि के कषाय से सिद्ध घृत देना चाहिए।[५९] शिग्रु और भृंगारक को चक्रमर्द के साथ पीने पर अश्मरीभेदन होता है।[६०] कुष्ठव्रण पर लगाने के लिए शिग्रु और कोशाम्र का तैल प्रयुक्त करना चाहिए।[६१] वातिक विसर्प की चिकित्सा में शिग्रु का प्रयोग करना चाहिए।[६२] मधूक के सार, शिग्रु के फल या अपामार्ग के बीज, इनको गरम पानी में पीसकर अवपीड नस्य करने से शिरोविरेचन होता है।[६३] नेत्र की कफज व्याधियों की चिकित्सा के लिए जातिपुष्प, करञ्जपुष्प और शिग्रुपुष्प- इनको जल में पीसकर वर्ति बनाकर अंजन करना चाहिए।[६४] कण्टकिकरञ्ज की फलमज्जा या शिग्रु की फलमज्जा, छोटी और बडी कटेरी के फूल- इनको समान मात्रा में लेकर जल में पीसकर बनाई गई वर्ति भी समान रूप से उपयोगी है।[६५]

अष्टांगहृदय :

शिग्रु के पत्ते ग्राही तथा उत्तम होते हैं। ये विदाहकारी, स्वाद में कटु, रुक्ष, उष्णवीर्य, हृदय के लिए हितकारी, जठराग्नि को प्रदीप्त करने वाले तथा रुचिकर होते हैं। ये दृष्टिनाशक, शुक्र तथा कृमिनाशक होते हैं। ये गुणों में तीक्ष्ण, वात आदि दोषों को उभाड़ने वाले तथा पाचन में लघु होते हैं।[६६]

---

५२. सुश्रुतसंहिता, सूत्रस्थान, ३८/१०-११
५३. तत्रैव, सूत्रस्थान, ३९/६
५४. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४२/१८
५५. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४२/१५
५६. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४५/११५
५७. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४६/१२१-१२२
५८. तत्रैव, सूत्रस्थान, ४६/२३७
५९. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ६/९
६०. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ७/२४
६१. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ९/५३
६२. तत्रैव, चिकित्सास्थान, १७/४-५
६३. तत्रैव, चिकित्सास्थान, १८/२३
६४. तत्रैव, उत्तरतन्त्र, ११/८
६५. तत्रैव, उत्तरतन्त्र, ११/९
६६. अष्टांगहृदय, सूत्रस्थान, ६/१०६-१०७

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिग्रुबीज विडङ्गादि योग का महत्त्वपूर्ण अवयव है। इसका सेवन अतिस्थूलता आदि रोगों तथा सन्तर्पण सेवन के कारण उत्पन्न होने वाले और इस प्रकार के अन्य रोगों को नष्ट करता है। हृद्रोग, कामला, श्वित्र, श्वास, कास तथा गलग्रह रोगों को नष्ट करता है। बुद्धि, मेधा तथा स्मृतिवर्धक एवं मन्द अग्नि को प्रदीप्त करता है।[६७]

शिग्रुबीज को शिरोविरेचक माना जाता है। यह रुक्ष विरेचक द्रव्य है। इसकी नस्य देने से सिर के भीतर जमा हुआ कफ बाहर निकल जाता है।[६८]

शिग्रु की छाल वसिष्ठहरीतककी रसायन का प्रमुख अवयव है। स्वस्थ व्यक्ति बिना किसी परहेज के सभी ऋतुओं में इसका सेवन कर सकता है। यह रसायन बली तथा पलित का विनाशक है, बल, वर्ण तथा आयु को बढ़ाता है। पाँच प्रकार के कास रोगों, क्षय, श्वास, हिक्का, विषमज्वर, प्रमेह, गुल्म, ग्रहणीरोग, अर्श, हृद्रोग, अरुचि और पीनस इन सबको दूर करता है।[६९]

यदि राजयक्ष्मा के कारण उत्पन्न पीनस में एकाधिक दोषों का संसर्ग हो तो शिग्रु, बलामूल, शतावरी तथा विकारीकन्द का लेप उन अवयवों पर लगाना चाहिए।[७०]

जो रोगी क्षारप्रयोग तथा अग्निकर्म के अयोग्य हों और जिनके कफज तथा वातज अर्शांकुर गुद से बाहर निकले हों, उनमें स्तब्धता, कण्डू, पीड़ा तथा शोथ हो तो रास्ना, हपुषा तथा शिग्रु के कल्क ककी पोटली बनाकर स्वेदन करना चाहिए।[७१]

शिग्रु तथा मूलक के बीज, अश्वघ्न तथा निम्ब के पत्ते, पीलूमूल, बेलगिरी तथा हिङ्गु- इन द्रव्यों को स्नुकक्षीर के साथ पीसकर अर्श पर लेप करना चाहिए। इस लेप से अर्शनाश होता है।[७२]

शिग्रुमूल के गुनगुने क्वाथ का लगातार सेवन करने से अश्मरी निकल जाती है।[७३]

शिग्रुफल हिङ्ग्वादिक्षार का प्रमुख अवयव है। इसका प्रयोग उदररोग, गुल्म, अष्ठीला, तूनी, प्रतितूनी, शोफ, विसूचिका, प्लीहविकार, हृद्रोग, गुदज अर्श तथा उदावर्त- इन रोगों का नाश करता है।[७४]

शिग्रु की छाल निम्बादि उबटन का महत्त्वपूर्ण अवयव है। इसे लगाने से कण्डू, पिटिका, कोठ, कुष्ठ तथा शोथ रोग शान्त हो जाते हैं।[७५]

---

६७. तत्रैव, सूत्रस्थान, १४/ २५-२८
६८. तत्रैव, सूत्रस्थान, १५/ ४
६९. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ३/ १३३-१४०
७०. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ५/ ६७-६८
७१. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ८/ १४-१५, १७
७२. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ८/ २३
७३. तत्रैव, चिकित्सास्थान, ११/ ३१
७४. तत्रैव, चिकित्सास्थान, १५/ ७०-७३
७५. तत्रैव, चिकित्सास्थान, १९/ ६५-६६

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शिग्रु की छाल सारस्वतघृत का प्रमुख अवयव है । मात्रानुसार इसका सेवन करने से वाक्शक्ति, मेधा, स्मृति तथा अग्निवर्धन में वृद्धि करता है ।[७६]

शिग्रुबीज महाभूतरावघृत का महत्त्वपूर्ण अवयव है । मात्रानुसार इसका पान करने से सब प्रकार के ग्रहोन्माद, कुष्ठ तथा ज्वरों को यह नष्ट कर देता है ।[७७]

वातज, पित्तज, कफज तथा सान्निपातज नेत्राभिष्यन्दों में होने वाली आँखों की अनेक प्रकार की पीड़ा को शिग्रुपल्लव का स्वरस मधु मिलाकर प्रयोग करने से नष्ट करता है ।[७८]

शिग्रुपल्लव के रस को ताम्रपात्र में डालकर घिसने के पश्चात् घी की धूप देकर उसे आँखों में लगाना चाहिए । यह शोफ, घर्ष तथा अश्रुवेदना को नष्ट करता है ।[७९]

शिग्रुपत्र एरण्डादि तैल का प्रमुख अवयव है । इस तैल के नस्य, अभ्यङ्ग तथा कर्णपूरण करने से कर्णनाद, बधिरता एवं कर्णशूल नष्ट हो जाते हैं ।[८०]

शमी, मूलक तथा शिग्रु के बीज, जौ और राई इन सबको काँजी में पीसकर लेप करने से ग्रन्थि तथा गण्डरोग नष्ट हो जाते हैं ।[८१]

वृन्दमाधव :

शिग्रु शृङ्ग्यादि क्वाथ का प्रमुख अवयव है जो उपद्रवयुक्त दारुण त्रिदोषज ज्वर का शीघ्र नाश करता है ।[८२] शिग्रु तथा राजिका को पीसकर कर्णशूल में प्रलेपन कर्णशोथ नाशन तथा भिषक् को श्रेष्ठ कीर्तिदायक है ।[८३]

शिग्रु पूतीकरञ्जादि चूर्ण का प्रमुख अवयव है । इस चूर्ण का तक्र के साथ सेवन करना चाहिए तथा भोजन में भी तक्र का प्रयोग करना चाहिए । एक मास तक इस औषधि के प्रयोग से, पेड़ से पके हुए फल के समान ही अर्श गिर जाते हैं ।[८४]

शिग्रु बृहदग्निमुख चूर्ण का भी प्रमुख अवयव है । उपयुक्त विधि के साथ प्रयोग करने पर यह अजीर्ण, गुल्म, प्लीहा, गुदजरोग, उदररोग, आन्त्रवृद्धि, अष्ठीला तथा वातरक्त का शीघ्र ही नाश कर देता है । यह अति तीव्ररोगों को दूर करता है, नष्ट अग्नि को प्रदीप्त करता है । भोजन में

---

७६. तत्रैव, उत्तरस्थान, १/४५-४६
७७. तत्रैव, उत्तरस्थान, ५/२०
७८. तत्रैव, उत्तरस्थान, १६/९
७९. तत्रैव, उत्तरस्थान, १६/३७-३८
८०. तत्रैव, उत्तरस्थान, १८/२३-२४
८१. तत्रैव, उत्तरस्थान, ३०/१६
८२. वृन्दमाधव, १/२६९-२७०
८३. तत्रैव, १/३४१
८४. तत्रैव, ५/५६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सभी व्यञ्जनों से युक्त खाद्य पदार्थ देकर इस चूर्ण की विडालपद (एक कर्ष) मात्रा देनी चाहिए तथा तत्काल निकाला हुआ गाय का दूध मात्रानुसार अनुपान में देना चाहिए । इस दुग्ध की ऊष्मा से खाया हुआ भोजन द्रवीभूत हो जाता है अर्थात् पच जाता है । यह चूर्ण ब्रह्मा के द्वारा निर्मित तथा पहिले ही अश्विनीकुमारों के द्वारा प्रशंसा किया गया हुआ चूर्णों का राजा माना जाता है।[८५]

शिग्रु, त्वक्, पत्र, रास्ना, अगुरु, कुष्ठ, वचा एवं शताह्वा को अम्ल में पीस कर इससे उद्वर्तन करना खल्ली एवं विषूचिका का नाशक है, इन्हीं से विपक्व तैल भी यही गुण करता है।[८६] विडङ्ग, पिप्पलीमूल, शिग्रु एवं मरिच की तक्र से सिद्ध, सुवर्चिकामिश्रित यवागू कृमिघ्न होती है।[८७]

शिग्रु, करञ्ज, पिप्पली एवं मरिच के फलों का अवपीड-नस्य शिरोविरेचन के कृमियों का नाश करता है।[८८]

शिग्रु महावैतस घृत का एक प्रमुख अवयव है । यह घृत सभी प्रकार के अपस्मार का नाश करता है । गर (विष), उन्माद, प्रतिश्याय, तृतीयक एवं चतुर्थक ज्वर, पाप, अलक्ष्मी, सभी ग्रहबाधा को दूर करता है। श्वास एवं कास का हरण तथा शुक्र एवं आर्तव का विशोधक करता है।[८९]

शिग्रु के क्वाथ में क्षार एवं मधुमिश्रित कर पान पार्श्व, हृदय एवं बस्ति के शूल का नाश करता है।[९०] शिग्रुफल कम्पिल्लादि योग का प्रमुख अवयव है। इस योग का उष्णोदक के साथ पान, शूलयुक्त, अचल एवं दूर तक फैले हुए एकत्रित गुल्म का सात रात में ही उसी प्रकार भेदन कर देता है जिस प्रकार तेज वायु बादलों का।[९१]

शिग्रुमूल का कवोष्णक्वाथ अश्मरी का पतन करा देता है- क्वाथश्च शिग्रुमूलोत्थः कदुष्णोऽश्मरिपातनः ।[९२] शिग्रु वरुणादि गण में गृहीत है । इसीलिए यह कफ और मेद का निवारक है। यह शिरःशूल, गुल्म तथा आभ्यन्तर विद्रधि का नाश करता है।[९३]

वरुण-मूल-त्वक्-क्वाथ में उसी का कल्क मिश्रित कर एवं कदुष्ण शिग्रु-मूल के क्वाथ का पान अश्मरी का पतन कर देता है ।[९४] गोमूत्र के साथ पिष्ट देवद्रुम, शिग्रु एवं मयूरक अतिवृद्ध उदररोग तथा कृमिरोग एवं उनसे उत्पन्न उदरविकार को पूर्णरूपेण शीघ्र ही नष्ट कर देता है।[९५] वातगण्ड में निचुल एवं शिग्रु-बीज का लेप प्रशस्त है।[९६]

---

८५. तत्रैव, ६/४७-५७
८६. तत्रैव, ६/९३
८७. तत्रैव, ७/५
८८. तत्रैव, ७/१८
८९. तत्रैव, २१/१०-१४
९०. तत्रैव, २६/३४
९१. तत्रैव, ३०/५८-५९
९२. तत्रैव, ३४/२३
९३. तत्रैव, ३४/२७-२८
९४. तत्रैव, ३४/३३
९५. तत्रैव, ३७/४९
९६. तत्रैव, ४१/३

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सर्षप, शिग्रु-बीज, शण-बीज, अतसी, यव एवं मूलक बीज को खट्टे तक्र में पीसकर लेप करने से गण्ड, ग्रन्थि एवं गण्डमाला का शमन हो इनका शीघ्र ही विलय हो जाता है।[९७]

धत्तूर, एरण्ड, निर्गुण्डी, वर्षाभू, शिग्रु एवं सर्षप का प्रलेप चिरकालीन एवं दारुण श्लीपद का भी हनन कर देता है।[९८]

शिग्रुक्राथ में हिङ्गु एवं सैन्धव मिलाकर प्रातःकाल सेवन शीघ्र ही विद्रधि का नाश कर देता है।[९९]

शिग्रुमूल को जल से धोकर हल्का पीसकर स्वरस निकाल मधु के साथ पान कर व्यक्ति अपनी अन्तर्विद्रधि का नाश करता है।[१००]

कफवातज शोथ में पुनर्नवा, दारु, शिग्रु, दशमूल एवं महौषधि का कोष्ण लेप करना चाहिए।[१०१]

शोभाञ्जन में मूल एवं पत्र का काञ्जिक पिष्ट स्नायुकरोग का हनन कर देता है।[१०२]

व्याघ्री, दन्ती, वचा, शिग्रु, सुरस, व्योष एवं सैन्धव से पक्व तैल का नावन पूतिनासा व्याधि का हरण कर लेता है।[१०३]

त्रिकटु, विडङ्ग, सैन्धव, बृहती-फल, शिग्रु, सुरस, दन्ती तथा गोमूत्र से सिद्ध तैल का नस्य भी पूतिनासा के लिए है।[१०४]

पिप्पली, शिग्रु-बीज, विडङ्ग, एवं मरिच का अवपीड (सभी के कल्क से निकाले द्रव का नस्य) प्रतिश्याय निवारण के लिए प्रशस्त है।[१०५]

शिग्रुक्राथ में मधु तथा सैन्धव मिलाकर सेक नवीन दृक्कोप का नाश कर देता है।[१०६]

गिरिमृत्, चन्दन, नागर, खटिका, वचा, शिग्रु का बहिर्लेप नेत्रों को व्याधिमुक्त कर देता है।[१०७]

---

९७. तत्रैव, ४१/५-६
९८. तत्रैव, ४२/३
९९. तत्रैव, ४३/१३
१००. तत्रैव, ४३/१६
१०१. तत्रैव, ४४/९
१०२. तत्रैव, ५५/१९
१०३. तत्रैव, ६०/५
१०४. तत्रैव, ६०/६
१०५. तत्रैव, ६०/२५
१०६. तत्रैव, ६१/६
१०७. तत्रैव, ६१/१२

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बृहती, एरण्डमूल एवं एरण्डत्वक्, शिग्रुमूल एवं सैन्धव को अजाक्षीर से पीस कर बनाई गई वर्तिवातज अक्षिरोग का नाश करती है।[१०८]

शिग्रु पत्र-स्वरस का सेक सभी नेत्ररुजा का हरण कर लेता है। शिग्रु-पल्लव-स्वरस घृत के साथ ताम्र के सम्पुट में घिसकर धूपित कर गोमय से प्रयोग करने से शोथ, घर्षण की इच्छा, अश्रु तथा वेदना शान्त होती है।[१०९]

कृमिज शिरोरोग में व्योष, नक्ताह्व तथा शिग्रुबीज का नावन (नस्य) करना चाहिए।[११०]

काश्यपसंहिता :

शिग्रु के प्रयोग से सूतिका रोगों में लाभ होता है।[१११] पानी में बिल्व, शोभाञ्जन, एरण्ड, बला, रास्ना तथा आम्र के पत्तों को पाककर यूष बनाया जाता है। यह पत्रयूष वातनाशक होता है।[११२]

सुवर्चिकाक्षार, विडङ्ग, शिग्रु तथा पिप्पलीमूल के द्वारा बनाई हुई एवं तक्र से सिद्ध की हुई यवागू कृमिनाशक होती है तथा गुल्म, कास और ग्रहणी रोग में प्रयुक्त होती है।[११३]

वङ्गसेनसंहिता :

सेंधा-नमक, शिग्रु के बीज, सर्षप और कुष्ठ- इन्हें बकरे के मूत्र में एक साथ पीसकर नस्य लेने से तन्द्रा का निवारण होता है।[११४]

तुलसी, वनतुलसी और शिग्रु के पत्तों को दही तोड़, गोमूत्र या शुक्त नामक कांजी में पीसकर गुनगुना लेप लगाने से शीतज्वर छूट जाता है।[११५]

विडङ्ग, तण्डुल, व्योष, शिग्रु, मरिच से निर्मित तक्रसिद्ध यवागू का सुवर्चिका के साथ सेवन करने से कृमि का नाश होता है।[११६]

शिग्रु भृङ्गरागराज तैल का प्रमुख अवयव है। सम्यक् रूप से सिद्ध इस तैल का प्रयोग पान या नस्य के रूप में किया जाता है। इसका सेवन वातश्लेष्मज कास की चिकित्सा होती है। इसके अतिरिक्त प्रतिश्याय, पीनस, श्वासरोग आदि की चिकित्सा में भी लाभदायी है। यह कफज समस्त विकारों में लाभप्रद है।[११७]

---

१०८. तत्रैव, ६१/२८
१०९. तत्रैव, ६१/५२
११०. तत्रैव, ६२/३४
१११. काश्यपसंहिता, चिकित्सास्थान, २५
११२. तत्रैव, खिलस्थान, ४/४९-५०
११३. तत्रैव, खिलस्थान, ४/८३
११४. वङ्गसेनसंहिता, ४/४९१
११५. तत्रैव, ४/६७०
११६. तत्रैव, ११/२०
११७. तत्रैव, १६/६४-६९

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शार्ङ्गधरसंहिता :

त्रिफला, देवदारु, मुस्ता, मूषकपर्णिका और शिग्रु का क्वाथ पिप्पली चूर्ण और विडङ्ग का चूर्ण प्रक्षेप देकर पीने से कृमि और कृमिरोग नष्ट हो जाते हैं।[११८] शिग्रु की छाल का क्वाथ हिङ्गु और सेंधा-नमक मिलाकर पीने से अन्तर्विद्रधि रोग नष्ट होता है।[११९]

शिग्रु सुदर्शनचूर्ण का प्रमुख अवयव है। यह चूर्ण त्रिदोषनाशक है। यह सब प्रकार के ज्वरों को नष्ट कर देता है, इसमें दोष आदि का विचार करने की आवश्यकता नहीं अर्थात् यह प्रभाव से ही सब ज्वरों को नष्ट करता है। वातज, पित्तज, कफज, वातपित्तज, वातकफज, कफपित्तज, आगन्तुज, धातुओं में स्थित विषमज्वर, सान्निपातिक, मानसिक, शीतज्वर, ऐकाहिक, द्व्याहिक आदि प्रत्येक प्रकार का ज्वर, मोह, तन्द्रा, भ्रम, तृषा, श्वास, खाँसी, पीलिया, हृदयरोग, कामला, त्रिकशूल, पृष्ठशूल, कटिशूल, जानुशूल और पार्श्वशूल, इन सब रोगों को एकदम नष्ट कर देता है।[१२०]

शिग्रु क्षारतैल का प्रमुख अवयव है। इस तैल को कर्ण में पूरण करने से कर्णस्राव, कर्णनाद, कर्णशूल, बहरापन, कान में कीड़ों का पड़ना तथा अन्यान्य कान के रोग एवं गण्डूष आदि से मुख के रोग नष्ट हो जाते हैं।[१२१] शणमूल, शिग्रुफली, तिल, सर्षप, वच, किण्व तथा अलसी समभाग ले जल में पीसकर प्रदेह अर्थात् गीले तथा गरम लेप करने से व्रण को पका देता है।[१२२]

शिग्रु की छाल, निर्गुण्डी के मूल की छाल, एरण्डमूल तथा जौ, गेहूँ और मूँग समभाग ले जल में पीसकर सुहाता-सुहाता गरम तथा मोटा लेप करने से वातजनित विद्रधि शान्त हो जाती है।[१२३]

जलबेंत और शिग्रुबीज अथवा दशमूल को पीसकर गुनगुना लेप करने से वातज गलगण्ड नष्ट हो जाता है।[१२४] सर्षप, शिग्रुबीज, शणबीज, अतसी, यव तथा मूली के बीज समभाग लेकर तक्र में पीसकर लेप करने से गण्डमाला, अबुद तथा गण्ड शान्त हो जाते हैं।[१२५]

धत्तूर का पत्र, एरण्डपत्र, निर्गुण्डीपत्र, पुनर्नवा का जड़, शिग्रु की छाल तथा सरसों समभाग लेकर जल में पीसकर लेप करने से चिरकाल से हुआ श्लीपद भी ठीक हो जाता है।[१२६]

---

११८. शार्ङ्गधरसंहिता, २/२/७६
११९. तत्रैव, २/२/१२९
१२०. तत्रैव, २/६/२७-३७
१२१. तत्रैव, २/९/१७५-१७८
१२२. तत्रैव, ३/११/८४
१२३. तत्रैव, ३/११/९३
१२४. तत्रैव, ३/११/९७
१२५. तत्रैव, ३/११/१००
१२६. तत्रैव, ३/११/१०३

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

योगरत्नाकर :

शिग्रु दार्व्यादि क्वाथ का प्रमुख अवयव है। आवश्यकतानुसार इसके सेवन से धातुस्थित (रसरक्तादिक में प्राप्त) विषमज्वर, त्रिदोषज ज्वर, द्व्याहिक ज्वर, तृतीयक ज्वर, चातुर्थिक ज्वर और भूतज्वर का नाश होता है।[१२७]

शिग्रु भेडादिप्रणीत सुदर्शन चूर्ण का प्रमुख अवयव है। नियमानुसार इसका सेवन करने से वायुकफ आदि के रोग तथा अलग-अलग वातपित्तादिक ज्वर नष्ट होते हैं तथा द्वन्द्वज ज्वर, सन्निपात ज्वर, विषम ज्वर, धातुगत ज्वर, मासिक ज्वर, विषजन्य ज्वर, अभिघातज ज्वर, साम ज्वर, मानस (कामज, क्रोधज, भयज आदि) ज्वर, अतिदाह युक्त ज्वर, शीतयुक्त ज्वर, तृतीयक, चातुर्थिक तथा चतुर्थक विपर्यय ये सब ज्वर नष्ट हो जाते हैं तथा ऐकाहिक, द्व्याहिक, नाना प्रकार के सान्निपातिक ज्वर, पाक्षिक ज्वर, मासिक ज्वर अथवा जो पन्द्रह दिन अथवा मास भर से हुए ज्वर उतरे न हों वे ज्वर, तृषा, दाह, मोह, भ्रम, दीनता, तन्द्रा, श्वास, कास, अरुचि, पाण्डुरोग, हलीमक, कामला, पार्श्वशूल, पीठ की पीड़ा, जानु की पीड़ा, त्रिकप्रदेश की पीड़ा, वात से होने वाली पीड़ा, सिर का जकडना आदि नष्ट करता है। अनेक देशों के जल से होने वाले दोषों को, दूषीविष आदि के विकार, स्त्रियों के रजोदोष से उत्पन्न विकार ये सब रोग उष्णजल के साथ सुदर्शन चूर्ण के सेवन से नष्ट होते हैं। अनेक मुनियों ने संसार की हितकामना के लिए इस सुदर्शन चूर्ण को रोगों के नाश के लिए इस प्रकार का कहा है कि जिस प्रकार सुदर्शन चक्र दानवों के नाश के लिए है।[१२८]

शिग्रु की छाल से विधिपूर्वक बने यूष का सेवन करने से हिक्का और श्वास रोग नष्ट होते हैं।[१२९]

शिग्रु नादेय्यादि योग का प्रमुख अवयव है। इसका विधिपूर्वक सेवन करने से गुल्म, उदर रोग और अष्ठीलारोग में देने से इन रोगों को नष्ट करता है।[१३०]

शिग्रु की छाल रास्नापूतिक तैल का प्रमुख अवयव है। यह तैल पान, लेपन, नस्य, वस्तिकर्म, शिरोवस्ति आदि में और धनुर्वात, अन्तरायाम, गृध्रसी, आक्षेपक, व्रणायाम, विश्वाची, अपतन्त्रक, आढ्यवात, हनुस्तम्भ, शिरोवात, अपतानक भौंह, शङ्खदेश, कर्ण, नासा और नेत्र के स्तम्भ, जिह्वास्तम्भ और अवबाहुक, कलायखञ्ज, पङ्गु, सर्वाङ्गवात, एकाङ्गवात अर्दित, पादहर्ष और पक्षाघात आदि रोग में उतम है। यह तैल ऊरुस्तम्भ और सुप्तवात को निश्चित ही नष्ट करता है। यह रास्नापूतिक नाम का तैल आत्रेय मुनि का निर्माण किया हुआ है।[१३१]

राजिका और शिग्रु की छाल को गाय के तक्र के साथ पीसकर कल्क बनाकर उदर पर लेप करने से शीघ्रवात से उत्पन्न शूल नष्ट हो जाता है।[१३२]

---

१२७. योगरत्नाकर, विषमज्वर चिकित्सा, पृ. २३२
१२८. तत्रैव, विषमज्वरचिकित्सा, पृ. २३२
१२९. तत्रैव, कासचिकित्सा, पृ. ४२४
१३०. तत्रैव, वातव्याधिचिकित्सा, पृ. ५२०
१३१. तत्रैव, वातव्याधिनिदानम्, पृ. ५४१-५४२
१३२. तत्रैव, शूलचिकित्सा, पृ. ५

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मातुलुङ्ग के रस अथवा शिग्रु के क्वाथ में यवक्षार और मधु का प्रक्षेप देकर पान करने से पार्श्व, हृदय और वस्तिशूल नष्ट होता है।[१३३]

तिल की जड, शिग्रु की छाल, ब्रह्मदण्डी, मूलक, मधुयष्टि, त्रिकटु को सम भाग में लेकर चूर्ण कर सेवन करने से रजोवरोध और वातज गुल्म में स्त्रियों को लाभ होता है।[१३४]

शिग्रु शुण्ठ्यादि क्वाथ का प्रमुख अवयव है। इस क्वाथ का शुद्ध हींग, यवाखार और सेन्धा-नमक के नमक का प्रक्षेप देकर पान करने से वाताश्मरी, मूत्रकृच्छ्र, मन्दाग्नि से होने वाले अन्य प्रकार की पीड़ाएँ, कटि, ऊरु, गुदा,, शिश्न तथा वङ्क्षण में स्थित वात- इन सबको नष्ट करता है।[१३५]

शिग्रु और वरुण की छाल को समान लेकर क्वाथ कर उसमें यवाखार का प्रक्षेप देकर पान करने से कफाश्मरी को इस प्रकार नष्ट कर देता है जिस प्रकार बिजली वृक्ष को नष्ट करती है।[१३६]

शिग्रु की छाल के क्वाथ में सेंधा-नमक, चित्रकमूल और पीपरि का चूर्ण मिलाकर प्रयोग करने से प्लीहा शमन होती है।[१३७]

देवदारु, शिग्रु की छाल, मसूर, अथवा केवल अश्वगन्धा को गोमूत्र के साथ पीसकर पान करने से बढ़ा हुआ उदर रोग, कृमिरोग, शोथ और दूष्योदर नष्ट होते हैं।[१३८]

शिग्रु की जड़ पञ्चमूलाद्यघृत का महत्त्वपूर्ण अवयव है। विधिपूर्वक इस घृत के सेवन से सब प्रकार के उदररोग नष्ट हो जाते हैं।[१३९]

शिग्रु की छाल कृष्णादि लेप का प्रमुख अवयव है। इसका लेप करने तथा मर्दन करने से शोथ नष्ट हो जाता है।[१४०]

शिग्रु पुनर्नवादि तैल का महत्त्वपूर्ण अवयव है। यह तैल वस्ति कर्म तथा पान करने में उत्तम है। इससे कटि, ऊरु, पीठ, शिश्न, कुक्षि और अण्डकोष में उत्पन्न होने वाले कफ और वात के शूल तथा अन्त्रवृद्धि नष्ट हो जाते हैं।[१४१]

शिग्रु बिल्वादिचूर्ण का प्रमुख अवयव है। इसका यथायोग्य मात्रा में सेवन करने से वर्ध्म नष्ट होता है।[१४२]

---

१३३. तत्रैव, शूलचिकित्सा, पृ. ८

१३४. तत्रैव, उदावर्त्तचिकित्सा, पृ. ३३

१३५. तत्रैव, अश्मरीचिकित्सा, पृ. ७०

१३६. तत्रैव, अश्मरीचिकित्सा, पृ. ७१

१३७. तत्रैव, उदरचिकित्सा, पृ. ११२

१३८. तत्रैव, उदरचिकित्सा, पृ. ११६

१३९. तत्रैव, उदरचिकित्सा, पृ. ११९

१४०. तत्रैव, शोथचिकित्सा, पृ. १३३

१४१. तत्रैव, शोथचिकित्सा, पृ. १३९

१४२. तत्रैव, शोथचिकित्सा, पृ. १४०

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्रिफला, शिग्रु की जड़, वरुणा की जड़ और दशमूल की दसों औषधियाँ पृथक्-पृथक् समभाग में लेकर क्वाथ कर उसमें शुद्ध गुग्गुल और गोमूत्र मिलाकर प्रक्षेप देकर कफज विद्रधि में पीना चाहिए, इससे कफज विद्रधि का शमन होता है।[१४३]

शिग्रु की छाल अथवा मूल का क्वाथ बनाकर उसमें शुद्ध हींग और सेंधा-नमक का प्रक्षेप देकर प्रातः पान करने से शीघ्र ही विद्रधि को नष्ट करता है। शिग्रु की जड़ को जल में धोकर शिला पर पीसकर लेप करने तथा उनके रस में मधु मिलाकर पान करने से मनुष्य की अन्तर्विद्रधि नष्ट होती है।[१४४]

शणमूल, शिग्रुफल, तिल, सरसों, जव के सत्तू, सुराबीज और तीसी समान लेकर पीसकर लेप करने से व्रण का दारण हो जाता है।[१४५]

शिग्रु की जड़ और पत्तों को कांजी के साथ पीसकर उसमें सेंधा-नमक का चूर्ण मिलाकर लेप करने से स्नायुकरोग नष्ट होता है। यह स्नायुकरोग का शमन करने के लिए अति उत्तम कहा गया है।[१४६]

लशुन, आर्द्रक, शिग्रु की छाल, वरुणमूल और केले के थम्भ के स्वरस को थोड़ा उष्ण कर कान में डालने से कर्णशूलादि नष्ट हो जाते हैं।[१४७]

पीपल, शिग्रुबीज, विडङ्ग और मरिच को समान भाग का श्लक्ष्ण चूर्णकर अवपीडन नस्य देने से प्रतिश्याय रोग नष्ट होता है।[१४८]

करञ्जबीज, शिग्रुबीज, तेजपत्ता, श्वेत सरसों तथा दालचीनी का समान भाग लेकर विधिपूर्वक सूक्ष्म चूर्ण कर नस्य लेने से सब प्रकार के शिरोरोग नष्ट होते हैं।[१४९]

हारीतसंहिता :

शिग्रुमूल का रस और कालीमिर्च मिलाकर नासिका में डालने से संज्ञारहित व्यक्ति होश में आ जाता है।[१५०]

नींबू और आँवले का निचोड़ा हुआ रस, सेंधा-नमक तथा शिग्रु वृक्ष की जड़ के रस में कालीमिर्च डालकर यवाखार और मधु के साथ प्रयोग करने पर कफज शूल एवं क्षयोत्पन्न खाँसी का निश्चय ही नाश हो जाता है।[१५१]

---

१४३. तत्रैव, विद्रधिचिकित्सा, पृ. १६५
१४४. तत्रैव, विद्रधिचिकित्सा, पृ. १६७
१४५. तत्रैव, शोधनरोपणविधि, पृ. १७५
१४६. तत्रैव, स्नायुकचिकित्सा, पृ. १६५
१४७. तत्रैव, कर्णरोगचिकित्सा, पृ. ३१३
१४८. तत्रैव, नासारोगचिकित्सा, पृ. ३२७
१४९. तत्रैव, नेत्ररोगनिदान, पृ. ३४०
१५०. हारीतसंहिता, ३/२/१३३
१५१. तत्रैव, ३/७/४८-४९

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पित्तज शिरोरोग शिग्रु की पत्तियों के रस में गुड़ मिलाकर नस्य देने से लाभ मिलता है।[१५२]

वैद्यमनोरमा :

शिग्रु मसूरिकाहर लेप का प्रधान अवयव है। इस लेप का प्रयोग उत्पन्न हुए मसूरिका पिण्डिकाओं पर करने से शीघ्र ही मसूरिकाजन्य पिण्डिकाओं और दाहादि का शमन हो जाता है।[१५३]

सद्यः व्रण चिकित्सा के लिए सुविज्ञ वैद्य को चाहिए कि वह शीघ्रातिशीघ्र शिग्रु के पत्तों एवं तिल को लेकर पीसकर कल्क बना लें और इस कल्क को घृत में मिश्रित करके लगावे तो व्रण का शीघ्र रोपण हो जाता है।[१५४]

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि शिग्रु एक ऐसी वनस्पति है जो औषधियों के गुणों से परिपूर्ण है। इसकी सहज उपलब्धता इसके महत्त्व को कई गुना बढ़ा देती है। अन्य रोगों के अतिरिक्त इस वनस्पति का प्रयोग शिरोरोग के लिए अत्यन्त उपयोगी है। इसका पृथक् रूप से तथा अन्य वनस्पतियों के साथ प्रयोग किया जाता रहा है। विभिन्न प्रकार के नेत्र रोगों में भी इसका प्रयोग होता है। उदरविकृतियों को दूर करने में इसकी भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अग्निपुराण, गीताप्रेस, गोरखपुर, वि.स. २०५९

गरुडपुराण, गीताप्रेस, गोरखपुर, वि.स. २०६७

तिवारी डॉ. प्रेमवती (सम्पादन एवं अनुवाद), वृन्दमाधव, चौखम्बा विश्वभारती, वाराणसी, २००७

त्रिपाठी डॉ. इन्द्रदेव (व्याख्याकार), राजनिघण्टुः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००६

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), अष्टाङ्गहृदयम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २००९

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), चरकसंहिता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१०

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), धन्वन्तरिनिघण्टुः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००८

---

१५२. तत्रैव, ३/४०/२१

१५३. वैद्यमनोरमा, ११/२०

१५४. तत्रैव, १६/११७

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), मदनपालनिघण्टुः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००९

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), हारीतसंहिता, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००९

त्रिपाठी पं. हरिहरप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), वङ्गसेन संहिता, चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस, वाराणसी, २००९

पाण्डेय डॉ. गंगासहाय (सम्पादक), भावप्रकाश निघण्टु, चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी, १९९९

भिषगाचार्य आयुर्वेदालङ्कार श्रीसत्यपाल (व्याख्याकार), काश्यपसंहिता, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१८

शर्मा आचार्य प्रियव्रत एवं शर्मा डॉ. गुरुप्रसाद (सम्पादक एवं व्याख्याकार), कैयदेवनिघण्टुः, चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी, २००६

शर्मा आचार्य प्रियव्रत, द्रव्यगुण-विज्ञान (द्वितीय भाग), चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी, १९९०

शर्मा एच. एल. (अनुवादक), वैद्यमनोरमा, चौखम्बा ओरियन्टालिया, दिल्ली, २०१२

शर्मा डॉ. अनन्तराम (व्याख्याकार), सुश्रुतसंहिता, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००६

शास्त्री वैद्य श्रीलक्ष्मीपति (टीकाकार), योगरत्नाकर, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, २००९

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दुर्जनमुखचपेटिका / भागवतमण्डनम् : एक अप्रकाशित ग्रन्थ

नन्दकिशोर मिश्र*

प्रस्तावना :

प्रस्तुत लेख में एक अप्रकाशित ग्रन्थ की तीन पाण्डुलिपियों का आश्रय लेकर सम्पादन कार्य करने का प्रयास किया गया है। "दुर्जनमुखचपेटिका" नामक इस ग्रन्थ का अर्थ होता है - दुर्जन के मुख पर थप्पड। भागवतपुराण के रचयिता व्यास नही बोपदेव हैं, अष्टादश पुराणों में भागवत की नही अपितु 'देवीभागवत' की गणना है, इन सभी भ्रान्तियों के निवारण हेतु "दुर्जनमुखचपेटिका" नामक ग्रन्थ की रचना रामाश्रमयति द्वारा की गयी।

विभिन्न विद्वानों द्वारा "दुर्जनमुखचपेटिका" नामक अनेक ग्रन्थ लिखे गये जिसमें काशीनाथ भट्ट, भट्टाचार्य के शिष्य वंशीधर, विश्वेश्वरनाथ, रामचन्द्राश्रम इत्यादि । इन सभी विद्वानों का प्रतिपाद्य विषय एक ही था।[१]

वल्लभसम्प्रदाय की मान्यता के अनुसार भागवत की महापुराणता के पक्ष में "दुर्जनमुखचपेटिका" नामक ग्रन्थ लघुकलेवर रामचन्द्राश्रम (१७वीं शताब्दी) द्वारा लिखा गया। इनके पूर्ववर्ति गङ्गाधर भट्ट ने भी इसी नाम का ग्रन्थ लिखा जिसका परिमाण रामचन्द्राश्रम की कृति से अधिक था।[२] गङ्गाधर भट्ट की कृति 'दुर्जनमुखचपेटिका' पर पण्डित कन्हैयालाल द्वारा 'प्रहस्तिका' नामक विस्तृत व्याख्या लिखी गयी जो ग्रन्थ प्रकाशित भी है।

हिन्दी में प्रथम उपन्यास के लेखक एवं लोकप्रिय आरती 'ओम् जय जगदीश हरे' के रचयिता पं. श्रद्धाराम शर्मा (१८३७-१८८१) द्वारा भी "दुर्जनमुखचपेटिका" नामक ग्रन्थ लिखा गया।[३]

पाण्डुलिपि परिचय :

प्राच्यविद्या मन्दिर, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, वडोदरा में "दुर्जनमुखचपेटिका" की एक प्रति क्रमाङ्क ९५४३ "भागवतमण्डनम्" नाम से संरक्षित है

'स्वाध्याय' पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. ११९-१२७. ISSN 2250-0391

* प्राच्यविद्या मन्दिर, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, वडोदरा, M: 09998807874, Email: mishrank187@gmail.com

१. Raja K. Kunjunni, *New Catalogues Catalogorum*, Vol. 9, University of Madras, 1977, P. 88

२. संस्कृत वाङ्मय कोश, ग्रन्थकार खण्ड, सम्पा. डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर, प्रकाशक-भारतीय भाषा परिषद्, कलकत्ता, १९८८, पृष्ठ ४२७

३. शुक्ल रामचन्द्र, हिन्दी साहित्य का इतिहास, नारीप्रचारिणी सभा, काशी, वि. सं.२००६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

किन्तु पुष्पिका में दोनों नाम दिये गये हैं- इतिश्रीरामाश्रमयतिविरचिता दुर्जनमुखचपेटिका ॥ इतिश्रीभागवतमण्डनं सम्पूर्णतामगमत् ॥ द्वितीय प्रति क्रमाङ्क ५५७७ 'भागवतमण्डनं'[४] नाम से आनन्दाश्रम, पुणे का भी सङ्केत प्राप्त होता है किन्तु वहां पर यह पाण्डुलिपि समुपलब्ध नही है।

इस सम्पादन कार्य हेतु तीन पाण्डुलिपियाँ समुपलब्ध हुईं। जिनमें एक - प्राच्यविद्या मन्दिर, वडोदरा से, द्वितीय - वेबसाइट http://dla.library.upenn.edu/dla/medren/index.html से, एवं तृतीय- राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर से सङ्गृहीत की गयी हैं। सभी को अलग अलग सङ्केताक्षरित किया है। वडोदरा की ९५४३ सङ्ख्या वाली को **A**, वेबसाइट से प्राप्त MS. Coll. ३९० Item २८१५ सङ्ख्या वाली को **B**, एवं ७७९३ सङ्ख्यात्मक जोधपुर वाली को **C** नाम दिया गया। इन पाण्डुलिपियों का सङ्क्षिप्त विवरण इस प्रकार है :

A : ९५४३ सङ्ख्या, २७ x १४ सेंटीमीटर आकार, ८ पृष्ठात्मक, प्रत्येक पृष्ठ में ११ पङ्क्ति एवं प्रत्येक पङ्क्ति में प्रायः ३९ अक्षर हैं। देवनागरी लिपि एवं संस्कृत भाषा है। पाण्डुलिपि की स्थिति बहुत अच्छी एवं अक्षर सुपाठ्य हैं। इस ग्रन्थ का मुख्य शीर्षक नाम "भागवतमण्डनम्" है। लेखन में लिपिकार द्वारा जो अक्षर रह गये थे उनको हासिया में योग्य चिह्न द्वारा दर्शाये गये हैं। समय, स्थल, एवं लिपिकार निर्देश शून्य है। अन्य दो पाण्डुलिपियों की अपेक्षा इसमें कुछ श्लोक अधिक पढे गये हैं।

B : पाण्डुलिपि, सङ्ग्रह ३९० ग्रन्थ नं. २८१५ सङ्ख्यात्मक, २७.८ x ११.८ सेंटीमीटर परिमाण, ९ पृष्ठात्मक द्वितीय एवं तृतीय पृष्ठ में १०-१०, अन्य पृष्ठों में ९-९, एवं अन्तिम पृष्ठ में ३ पङ्क्तियाँ हैं। प्रत्येक पङ्क्ति में ३७ अक्षर एवं क्वचित् ३९ भी हैं। देवनागरी लिपि एवं संस्कृत भाषा है, अक्षर सुपाठ्य, लेखन में कुछ स्थान पर अक्षर छूट गये उनको पुनः संशोधन कर हासिया में लिखे गये। इस ग्रन्थ में भी समय, स्थल एवं लिपिकार विषयक कोई सङ्केत प्राप्त नही होता है।

C : ७७९३ सङ्ख्या वाली इस पाण्डुलिपि का परिमाण ९.५ x ४.५ है। ७ पृष्ठात्मक प्रत्येक पृष्ठ में १२ पङ्क्तियाँ हैं प्रत्येक पङ्क्ति में ३२ अक्षरों का समावेश है। देवनागरी लिपि एवं संस्कृत भाषा है, अक्षरादि स्पष्ट हैं। इस ग्रन्थ में भी लिपिकार द्वारा लेखन में रह गये अक्षरों को हासिया में लिखा गया है तथा अवग्रह का प्रयोग भी देखा गया है। राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान द्वारा

---

४. Raja K. Kunjunni, *New Catalogues Catalogorum*, Vol. 25, University of Madras, 1977, P. 65

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इस पाण्डुलिपि के विवरण में लिपिसमय १९ वीं शताब्दी एवं प्राप्ति समय २३/११/१९५६ अङ्कित किया हैं किन्तु ग्रन्थ में रचनाकाल, लेखनकाल, स्थलादि का सङ्केत नही मिलता है ।

लेखक परिचय :

''दुर्जनमुखचपेटिका'' ग्रन्थ के प्रणेता रामाश्रम है । प्राच्यविद्यामन्दिर, वडोदरा की ९५४३ पाण्डुलिपि की पुष्पिका में इनका पूरा नाम रामाश्रमयति लिखा है अन्य में केवल रामाश्रम मिलता है । इनके समय, रचनादि विषयक अन्य कोई जानकारी कहीं से भी हमें प्राप्त नही हो पाई । *New Catalogues Catalogorum*[५] में भी ''भागवतमण्डनम्'' और ''दुर्जनमुखचपेटिका'' एक ही ग्रन्थ है ऐसा प्रमाण मिलता है ।

ग्रन्थ का प्रतिपाद्य विषय :

''दुर्जनमुखचपेटिका'' ग्रन्थ ने उन दुर्जनों के मुख पर थप्पड मारने का प्रयास किया है जो भागवत पुराण को व्यासरचित न मानकर बोपदेव रचित मानते थे एवं जो अष्टादशपुराणों में भागवत की नही अपितु देवीभागवत की गणना करते थे । इन दो संशयों का निराकरण ही इस ग्रन्थ का प्रतिपाद्य विषय है । अनेक प्रमाणों एवं तर्कादि से भागवत को व्यास की रचना एवं अष्टादशमहापुराण में इसकी गणना है इस बात को सिद्ध किया है ।

आदिशङ्कराचार्य जी द्वारा विरचित गोविन्दाष्टकम् के द्वितीय श्लोक में भगवान बालकृष्ण की मृद्भक्षण लीला, मुख में ब्रह्माण्ड दर्शन इत्यादि का वर्णन प्राप्त होता है-

मृत्नामत्सीहेति यशोदाताडनशैशवसंत्रासं
व्यादितवक्त्रालोकितलोकालोक चतुर्दशलोकालिम् ।[६]

जो भागवत से सङ्गृहीत है । अर्थात् शङ्कराचार्य से पूर्व भागवत की रचना हो चुकी थी । इस ग्रन्थ के प्रमाणानुसार शङ्कराचार्य जी का समय १७०० वर्ष पूर्व का माना है और बोपदेव का समय ५०० वर्ष पूर्व । 'बोपदेवस्य पञ्चशती संवत्सराणां व्यतीता । शङ्कराचार्याणां सप्तदशशती संवत्सराणां व्यतीक्रान्ता' अर्थात् बोपदेव का समय शङ्कराचार्य जी से पश्चात् का है । अतः भागवत के रचयिता व्यास है बोपदेव नही यह प्रमाणित हो जाता है । इसप्रकार इस ग्रन्थ में अनेक तर्कादि द्वारा श्रीमद्भागवत ही

---

५. Raja K. Kunjunni, *New Catalogues Catalogorum*, Vol. 16, University of Madras, 1977, p. 312

६. आद्यशङ्कराचार्यप्रणीतं श्रीगोविन्दाष्टकस्तोत्रम्, विस्तृतान्वयार्थसहितं गुर्जरटीकासमलङ्कृतम्, व्याख्याकरः स्वामिचिदानन्दः, प्र. पुरुषोत्तमदास मकनदास ठक्कर, शान्तिविजय प्रिंटींग प्रेस, अहमदाबाद, सं. १९८४

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अष्टादशपुराणान्तर्गत है देवीभागवत नही यह सिद्ध किया गया है। यह दोनों ग्रन्थ समानरूपेण द्वादशस्कन्द समन्वित अष्टादशसहस्र श्लोकान्वित हैं।

पद्मपुराण के अनुसार पुराणों को तीन भाग में विभाजित किया है - सात्त्विकोत्तम, सात्त्विकमध्यम और सात्त्विकाधम।

वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम्।
गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै।[७]

पद्मपुराण के अनुसार जिस पुराण में भगवान् विष्णु के चरित्रों का वर्णन हो वही सात्त्विकोत्तम पुराण है।

सत्त्वाधमे मात्स्यकौर्मे समाहु-
वार्युं चाहुः सात्त्विकं मध्यमं च।
विष्णोः पुराणं भागवतं
पुराणं सत्त्वोत्तमं गारुडं चाहुरार्याः॥[८]

श्रीमद्भागवत में सर्वत्र विष्णु के चरित्रों का वर्णन है किन्तु देवीभागवत में नही। वाममार्गी भागवत, विष्णु एवं वेद की निन्दा करते हैं एवं तुलसी का भी स्पर्श नही करते हैं।

हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा।
गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः॥

जिस ग्रन्थ में हयग्रीवब्रह्मविद्या उपाख्यान, वृत्रासुर प्रसङ्ग और गायत्री मन्त्र से समारम्भ हो उसी को भागवत कहते हैं। ये सभी घटक भागवतमहापुराण में सङ्घटित हैं अत एव श्रीमद्भागवत ही अष्टादशपुराणान्तर्गत है।

---

७. श्रीपद्मपुराणम्, सं. श्रीनागशरणसिंहः, तृतीयो भागः, उत्तरखण्डः, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, चतुर्थ संस्करण, २००९, अ. २३६ / १८, पृ. २३८

८. श्रीगरुडमहापुराणम्, सं. श्रीनागशरणसिंहः, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, पंचम संस्करण, २०१२, ब्रह्मकाण्ड १ / ५२, पृ. २१८

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रौष्ठपद्यां पू(पौ)र्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ।
यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥

श्रीधरस्वामि-विरचित भावार्थबोधिनी टीका के प्रथमस्कन्ध के द्वितीय श्लोक की व्याख्या में मत्स्यपुराण के इन श्लोकों का प्रमाण देकर भागवत किसे कहते हैं यह बताया गया है। पद्मपुराण में अम्बरीष से गौतम ऋषि कहते हैं -

अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।
पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम् ॥

शुकप्रोक्त केवल श्रीमद्भागवत महापुराण है देवीभागवत नहीं।

मधुसूदन सरस्वती ने अपने ग्रन्थ "भगवद्भक्तिरसायनम्"[१] में ज्ञानयोग भक्तियोगादि के वर्णन में भागवत के श्लोकों का भी उद्धरण प्रस्तुत किया है। अप्पयदीक्षित, भट्टोजिदीक्षितादि विद्वानों द्वारा भी भागवतमहापुराण को ही स्वीकार किया है। भागवत के ऊपर की गयी अनेक टीकायें एवं 'विद्यावतां भागवते परीक्षा' यह सूक्ति ही इस ग्रन्थ की महत्ता को दर्शाती है।

उपसंहार :

इस ग्रन्थ के विषयविवेचन से यह स्पष्टरूप से समझा जा सकता है कि लेखक ने "दुर्जनमुखचपेटिका / भागवतमण्डनम्" ग्रन्थ की रचना कर भागवत की महिमा का मण्डन किया है एवं सभी भ्रान्तियों का सप्रमाण निवारण कर अपनी प्रतिभा का सुन्दर परिचय दिया है।

---

१. मधुसूदन सरस्वती, श्रीभगवद्भक्तिरसायनम्, अनुवादक एवं विवृत्तिकार - श्रीजनार्दनशास्त्री पाण्डेय, जय भारत प्रेस, वाराणसी, प्रथम संस्करण - सं. २०२८

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दुर्जनमुखचपेटिका / भागवतमण्डनम्

श्रीगणेशाय नमः ॥[१] वल्लवी[२]वल्लभं नत्वा ब्रुवे विद्वद्भिनिश्चयम् ।
भागवताभिधे ग्रन्थे[३] आर्षानार्षत्वसंशये ॥१॥

भागवतमनार्षमिति वदन्तः प्रष्टव्याः कथमनार्षत्वमिति ग्रन्थे व्यास नाम दर्शनात् ॥ यो हि ग्रन्थं लिखित्वा[४]न्यस्य नाम लिखति सो[५] हि प्रीत्या यथा विद्यारण्यै[६]र्वेदभाष्ये माधवनाम । धनादिलोभाद्वा । यथा बोपदेवेन हेमाद्रेर्नाम । अत्र च व्यास नाम लेखने[७] ग्रन्थकर्तुः किं कारणं न[८] धनादिलोभो नापि प्रीत्यतिशयः[९]। किञ्च यस्य स्वयं शक्तिर्नास्ति स धनादि दत्वाऽन्येन[१०] ग्रन्थं कारयति नैतद् व्यासस्य युज्यते । किञ्च ग्रन्थकरणं यशोऽर्थं लोभार्थं[११] वा पण्डितस्य व्यास नाम लेखने[१२] तूभयं न सम्भवति । यदि ग्रन्थकर्तुर्नाम्नि[१३] सत्यपि[१४] सन्देशः स्यात्तर्हि महाभाष्ये पतञ्जलिकृतत्त्वे, तर्कादौ गौतमकृतत्त्वे, शारीरकादौ शङ्कराचार्यकृतत्त्वे सन्देहो दुर्वारः । किञ्च चिरकालिकै[१५]र्बोपदेवादिभ्यः प्राक्तनैश्चिच्छुकाचार्यै[१६]ष्टीका प्रणयनं न सम्भवति[१७] । [१८]माधवेन[१९] विजयध्वजेन भागवते टीका कृता[२०] । तत्रादावष्टौ टीकाऽवलोक्येत्युक्तम् । हनुमट्टीकां शङ्कराचार्यटीकां[२१] चेत्याद्युक्तं तत्कथं सङ्गच्छताम् । बोपदेवस्य पञ्चशती[२२] संवत्सराणां व्यतीता[२३] । शङ्कराचार्याणां सप्तदशशती[२४] संवत्सराणां[२५] व्यतीक्रान्ता[२६] । आचार्यादिटीका कुतो न प्रवर्तत इति चेत्कठिन-त्वादधिकार्यभावात् चित्सुकीवत् किञ्च[२७] । आचार्यैर्गोविन्दाष्टके मृत्स्नामत्सीहेति[२८] यशोदेत्याद्युक्तम्[२९]। मृद्भक्षणस्य भागवतादन्यत्रादर्शनात्[३०] । किञ्च[३१] अष्टादशपुराणानां[३२] कर्ता सत्यवतीसुत इति वचनादपि व्यासकृतत्त्वं निश्चीयते । ब्रह्मवैवर्ते अष्टादशपुराणगणनायां भागवतस्य गणितत्वात् न च भगवत्या इदं भागवतमिति व्युत्पत्या देवीपुराणमेव[३३] गणितमिति वाच्यम् । तत्रोपपुराणानां मध्ये देवीपुराणस्य पृथग्गणितत्वात् । किञ्च यथोक्तम्[३४] -

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रौष्ठपद्यां पू(पौ)र्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्त्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् ।
यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः ॥

---

१. A श्रीगजाननाय नमः ; C श्रीगणाधीशाय नमः । २. A राधिका । ३. A ग्रन्थ । ४. B C कृत्वा । ५. B स । ६. A विद्यारण्ये । ७. A C लिखने । ८. B C नापि । ९. A प्रीतिः । १०. A -ऽन्यं । ११. B लोभार्थे । १२. A C लिखने । १३. A कर्तरि पुंसि । १४. A सत्यति । १५. A चिरकालक ; B चिरकालैर् । १६. A चिच्छुकाचर्यैष् ; C सुकाचार्यैष् । १७. A भवति । १८. A Om. किंच । १९. B माध्वेन । २०. A भागवतटीकाः कृताः । २१. A Om. शंकराचार्यटीकां । २२. A पंचशतं । २३. A व्यतीतं । २४. A सप्तदशशतं । २५. B C Om. संवत्सराणां । २६. A व्यतिक्रान्तं । २७. A Om. आचार्यादिटीका कुतो न प्रवर्तत इति चेत्कठिनत्वादधिकार्यभावात् चित्सुकीवत् किंच । २८. A मृत्स्नामत्तीहेति । २९. A यशोदे इत्याद्युक्तं । ३०. A [अ]सम्भवात् । ३१. A Om. किंच । ३२. A -गणना । ३३. A -मेवं । ३४. B C Om. यथोक्तम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥

पुराणान्तरे च ॥ ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ॥

हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा ।
गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥[३५]

मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे भागवतस्य लक्षणमुक्तम् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्र इत्यादिना । अम्बरीषशुकप्रोक्तमिति पद्मपुराणे अम्बरीषं प्रति गौतमोक्तिः[३६] न चैतद्[३७] देवीपुराणे सम्भवति । अप्पयवदीक्षितैः[३८] शिवतत्त्वविवेकादौ सम्मतित्वेन भागवतं स्वीकृतम् । मधुसूदनसरस्वतीभिर्भक्तिरसायने भागवतं व्याख्यातं विद्वद्जनैः[३९] पूर्णेन्द्रब्रह्मेन्द्रादि[४०] सरस्वत्यादिभिर्भागवतं स्तूयते । भट्टोजीदीक्षितैर्भागवतं स्वीकृतम् । तदपेक्षया कोऽयमधिकः पण्डितो यो निन्देद्भागवतम् । वाममार्गगाः भागवतं द्विषन्ति । विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवमित्यादि[४१] वाममार्गस्य भागवते निन्दितत्वात[४२] । किञ्च वाममार्गगा विष्णुमपि निन्दन्ति । विष्णोर्नाम न गृह्णीयान्न स्पृशे[४३]त्तुलसीदलमित्यादिना वेदमपि निन्दन्ति । त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभंड[४४] निशाचरा इति वदन्तो[४५] मांसाशिनो भागवतं निन्दन्ति ॥ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्यात्धर्मतत्त्वविदित्यादिना मांसभक्षणस्य[४६] भागवते[४७] तु निषिद्धत्वात् । द्वैतवादिनोऽपि भागवतं द्विषन्ति । भयं द्वितीयाभिनिवेशतः[४८] स्यादित्यादिना द्वैतदर्शनस्य भागवते निन्दितत्वात् ॥ किञ्च ते वेदमपि द्विषन्ति । वेदे ईश्वरो निर्गुण उक्तः । ते च सगुणं वदन्ति । वेदे जीवेश्वरयोरैक्यमुक्तम् ते तु पारमार्थिकं भेदं वदन्ति । वेदे तु आकाशो मनश्च जायत इत्युक्तं ते त्वनाद्यन्तं[४९] वदन्ति । वेदे तु[५०] मायया जगदुत्पन्नमित्युक्तं ते तु परमाणून् वदन्ति । इत्यादिवेद[५१]विरुद्धार्थ[५२]-प्रतिपादकत्वात्पाखण्ड-विशेषाण्वते ॥ [५३]पालनात्रयी[५४]धर्मस्य[५५] पा-शब्देनेह कथ्यते । तं खण्डयन्ति ये यस्मात्पाखण्डास्तेन ते स्मृता इति पाखण्डलक्षणस्य तेषु सत्वात् । किं च माधव-सरस्वतीसमये केनचित्पण्डितेन भागवतमप्रमाण-मित्युक्तम्[५६] । तदा स्वामिभिरुक्तम्[५७] । अयं जारजो "अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरः[१०],,[५८] भविष्यतीति विचारणीयम् । तदा पण्डितैर्विचारिते स गोलक "मृते भर्तरि गोलक इत्यमरः[११],,[५९] इति निश्चितम् । किञ्च

---

३५. B C Om. these verses । ३६. B C Om. अम्बरीषं प्रति गौतमोक्तिः । ३७. A चैवं । ३८. A यथावदीक्षितैः; C अप्पेयदीक्षितैः । ३९. B C विद्यमानैः । ४०. A - व्रह्लेंद्रदि; C व्रह्लेंद्र । ४१. B सुरासवमित्यादि । ४२. A निन्दित्वात् ॥ ४३. A स्पशेत् । ४४. -मनु । ४५. B वदन्तः । ४६. A -भक्षस्य । ४७. A Transposition भागवते । ४८. B Reads दिशादयेतस्येत्या । ४९. C अनाद्यनंतं । ५०. C Om. तु । ५१. A Om. वेद । ५२. C. विरुद्धर्थ । ५३. C. पालना । ५४. A -भूयी । ५५. C. धर्म्म । ५६. A -मियुक्तम् । ५७. B स्वाभिरुक्तम् । ५८. B Om. । ५९. B Om. ।

---

१०. अमरसिंह, अमरकोश, सुधाव्याख्या - भानुदीक्षित, निर्णय सागर प्रेस, मुम्बई, पञ्चम संस्करण, १९२९, २/३६, पृ. २१४

११. तत्रैव, २/३६, पृ. २१४

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बोपदेवकृतग्रन्थगणनायां भागवते त्रयो ग्रन्था उक्ताः परमहंसप्रियाख्याटीका, मुक्ताफलाख्यो ग्रन्थः, हरिलीलाख्यश्च । यदि भागवतमपि तत्कृतं भवेत्तर्हि चत्वार इति वक्तव्यम् । त्रय इति कथमुक्तम् । वैषम्ये बीजं च[६०] न पश्यामः । भागवते व्यास नाम लिखितं त्रिषु स्वनामेति । [६१]यत्तु निबन्धेषु भागवत[६२]सम्मतिर्नास्तीत्युक्तम् । तत्रोच्यते । निबन्धेषु श्राद्धोपवासादिसकामधर्मनिरूपणं क्रियते । भागवते तु श्राद्धादि[६३]निरूपणं नास्ति । यत्तु व्यासकृतपुराणान्तस्थ[६४]श्लोकानुपूर्वीसादृश्यं[६५] भागवतश्लोकेषु न दृश्यते ।[६६] अत्राप्युच्यते - सकलधर्मशास्त्रेतिहासान्तरम्[६७] । व्युत्पत्तिदशायां परम[६८]प्रेम्णा भागवतं कृतम् । अतस्तेषु[६९] षोडशभाष्येऽन्यभाष्य[७०] सकृत्[७१] पुराणान्तरवैलक्षण्यमनुमीयते । यथा शङ्कराचार्यकृत सादृश्यं शारीरक[७२]भाष्ये न[७३] दृश्यते ॥ तत्किं शङ्कराचार्यकृतं न भवति । तथा भागवतमपि । किञ्च कर्मस्वनादरात्प्रीत्य[७४]-भावान्न तत्र सौष्ठवम् । अथ भागवतं[७५] नामान्यदिति[७६] न शङ्कनीयमिति श्रीधरस्वामिवचनाच्छङ्का प्रागस्तीति गम्यते । अन्यथा न शङ्कनीयमिति किमर्थमिति चेदुच्यते । मीमांसकवैशेषिकादिभिर्वेदप्रामाण्यं[७७] साधितमिति प्राग्वेदाप्रामाण्यं[७८] शङ्कास्थिता इति न स्वीक्रियते । यथा तथा अत्रापि स्वीकार्यम् । अथास्तिकानां वेदाऽप्रामाण्य शङ्काभावेऽपि नास्तिकानां सास्थितेति समः[७९] समाधिः । यथा च मन्वादिधर्मशास्त्रेऽपि[८०] चौर्यहिंसादि[८१]-निषेधात्प्राक् तदनुष्ठानं स्थितमिति न स्वीक्रियते[८२] । तथा प्रकृतेऽपि अथ विधिना चौर्याद्यनुष्ठानाभावेऽपि रागप्राप्तं तदासीदिति[८३] । तर्ह्यत्रापि[८४] द्वेषतस्तदा शङ्कनं[८५] स्थितमिति समं[८६] सामान्य[८७]समाधानम् । वस्तुतस्तु श्रीधरस्वामिनां नायमाशयः । प्राक् शङ्कास्थितेति किन्त्वन्य[८८] एव । तथाहि । सर्गादीनि दशलक्षणानि यत्रोक्तानि तद्भागवतमिति स्थिते द्वितीयस्कन्धस्य भागवतत्वमस्तु । दशानामपि लक्षणानां सङ्क्षेपेणोक्तत्वात् । तृतीयादीनामपि तदस्तु सर्गाद्येकैकस्योक्तत्वात् । । प्रथमस्कन्धस्य तु न कथमपि[८९] भागवतत्वं एकस्यापि[९०] लक्षणस्यानुक्तत्वात् । प्रथमस्कन्धो न भागवतमिति शङ्कते कश्चित्तत्स्वामिभिर्निराक्रियते । अन्यत्प्रथमातिरिक्तं भागवतमिति कुत इत्याकाङ्क्षायामत एव उक्त-लक्षणवशादेव अष्टादशसहस्रत्व[९१]द्वादशस्कन्धसम्मितत्व गायत्री-समारम्भत्वादीनां प्रथमेन विनाऽसम्भवात् । उपोद्घातत्वेनाधिकारि[९२]निरूपणेन प्रथमस्कन्ध[९३]स्यापि[९४] । भागवतमस्ति[९५] यथा अशोच्या नन्वशोच्यस्त्वं इत्यारभ्य भगवद्गीतात्वेपि ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्य उपोद्घातत्वेन गीतात्वं तथा प्रथमस्यापि[९६] । अव्यक्तं व्यक्तमापन्नमिति[९७] सहेश्वरान्[९८] सतोवमन्यन्ति हरिप्रियान् खला इति

---

६०. A Om. च। ६१. A यत्तन्। ६२. B भागवत। ६३. B श्राद्धा-। ६४. B C पुराणान्तरस्थ -। ६५. A - पूर्वरित्यादृश्यं । ६६. C Reads इत्युक्तं । ६७. A - तिहांसांतरम्; C - हासाद्यनंतरं । ६८. A - पर; B - परमं । ६९. C अतस्ते । ७०. B Transposition षोडशभाष्येऽन्यभाष्य । ७१. C सा । ७२. B शारीकभाष्य । ७३. A Om. न । ७४. B कर्मणश्चनादरात्प्रीत्या । ७५. A भागवत । ७६. A नामान्यदपि । ७७. C प्रामाण्य । ७८. B C - प्रामाण्य । ७९. A Om. समः । ८०. A -शास्त्रे । ८१. A चौपर्हिसादि - । ८२. A स्वीक्रीयते । ८३. A तदाऽऽसिदिति । ८४. C ह्यत्रापि । ८५. A शङ्काछिनं । ८६. B Om. समं । ८७. B C Om. सामान्य । ८८. A - किंचान्य । ८९. A किंचदपि । ९०. A (ए)क - । ९१. B - साहस्र - । ९२. A उपोद्घातत्वाधिकारि । । ९३. B C Om. स्कन्ध - । ९४. A Om. भागवतमस्ति यथा अशोच्यानन्वशोचस्त्वं इत्यारभ्य भगवद्गीता इत्यारभ्य भगवतद्गीतात्वेऽपि ततः प्राक्तनस्य ग्रन्थस्य उपोद्घातत्वेन गीतात्वं तथा प्रथमस्यापि । ९५. C. भागवत्वमस्ति । ९६. A B प्रथमस्यापि । ९७. A B व्यक्तमापन्नमिमि । ९८. A Om. सहेश्वरान् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वचनाद्भगवतोऽपि निन्दकानां भागवतनिन्दने कोऽतिभारः। यो यस्य न जानाति[९९] गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम्[१००]। वने किराती[१०१] करिकुम्भजातां[१०२] मुक्तां परित्यज्य बिभर्ति गुञ्जामिति न्यायेन भगवतो भागवतस्य च[१०३] निन्दकस्योक्तेषु[१०४] चतुर्षु अन्तर्भावो बोध्यः। इदानींतनाः कवयः स्वल्पमपि भाषा[१०५] कवित्त्वं कृत्वा तत्र स्व[१०६] नाम निक्षिपन्ति। अयं तु अष्टादशसाहस्रीं कृत्वा लोभादिना विनापि व्यास नाम निक्षिपन्[१०७] भ्रान्तः स्यात्। न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दो(ऽ)पि प्रवर्तते[१०८] इति न्यायात्। किञ्च निबन्धकारैरष्टादशपुराणाना-मुपपुराणानां च मध्ये यस्यैव नाम न लिखितं तस्यैवा[१०९] प्रमाण्यं स्यात्। शङ्कराचार्यैर्वेदस्य बहूनां शाखानां मध्ये यस्य[११०] नाम न लिखितं तस्याप्रामाण्यम् स्यात्[१११]। भगवत्या इदमिति व्युत्पत्तिबलेन[११२] देवीपुराणं भागवतमिति यद्युच्यते। तर्हि गच्छतीति गौः इति व्युत्पत्तिबलेन खरोष्ट्रादेरपि गोत्वं स्यात्। मनोरपत्यं मनुष्य[११३] इति व्युत्पत्त्या श्वशूकरादेरपि[११४] मनुष्यत्वं स्यात्। अथ तत्र सास्नादिमत्वादिना[११५] लक्षणेन व्यवस्था यदि[११६] तर्ह्यत्रापि अष्टादश[११७] सहस्रत्वादिलक्षणेन व्यवस्था बोधव्या। ननु यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलोकेषु गीयते तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते[११८] इति वचनात्। स्वर्गप्राप्त्यर्थं व्यास नाम निक्षेपेण भागवतनिर्माणं केनचित्कृतमिति किं न स्यात्। मैवं कीर्तिप्रचारो[११९] हि[१२०] तदुक्तश्लोकात् स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वे[१२१] नावगम्यते[१२२]। कीर्तिश्च व्यास नाम निक्षेपात्[१२३] व्यासस्यैव न तु ग्रन्थकारस्य। अनार्षत्वमभ्युपेत्य[१२४] ब्रुवे[१२५]। अयं ग्रन्थो वेदविरुद्धार्थस्य प्रतिपादकः अविरुद्धार्थस्य वाचकः[१२६] वा। आद्येऽस्यार्षत्वेऽप्यप्रामाण्यमेव[१२७] स्याद्बृहस्पतिप्रणीत[१२८] चार्वाकशास्त्रवत्। अन्यत्रा[१२९] नार्षत्वेऽपि वेदमूलकत्वेन स्मृतिवदस्य प्रामाण्यमेव। स्मृतीनां प्रामाण्यं हि वेदमूलकत्वेन न तु ऋषिप्रणीतत्वेन[१३०]। अन्यथा कणाद[१३१] प्रणीतशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं स्यात्। तस्या[१३२] प्रामाण्यं तु पाराशराद्युपपुराणे विस्तरेण प्रपञ्चितम्। अत एव माधवरामचन्द्राचार्यप्रणीत-कालनिर्णयादेः[१३३] प्रामाण्यम्[१३४]। वाग्भट्टसङ्गहीत[१३५]- वैद्यकस्यापि चरकाद्यविरोधात्प्रामाण्यम्। ननु स्मृतीनामृषिप्रणीतत्वे सति वेदाविरुद्धार्थकत्वेन[१३६] प्रामाण्यमिति चेत् न लाघवेन वेदाविरुद्धार्थकत्वेन[१३७] तत्प्राम ाण्यस्योचितत्वात्[१३८]।

इति श्रीरामाश्रमयतिविरचिता दुर्जनमुखचपेटिका।[१३९]

इति श्रीभागवतमण्डनं सम्पूर्णतामगमत्।

-----

९९. A नो वेत्ति। १००. A नातिचित्रम्। १०१. B किरातः। १०२. A गंभी। १०३. A Om. च। १०४. A निन्दकेषु। १०५. A भाष्य। १०६. A Om. स्व। १०७. B C निक्षिपंता। १०८. C प्रवृत्तते। १०९. A B तस्यैव। ११०. B C यस्या। १११. A Om. स्यात्। ११२. B व्युत्पत्तित्वेन। ११३. A मानुष्य। ११४. A सूकरादेरपि। ११५. A शास्त्रादेर्मन्वा; B सास्नादिर्मत्वाना। ११६. A तत्रापि। ११७. B साहस्रत्वादि-। ११८. B महीयत। ११९. A -संचारस्य। १२०. A Om. हि। १२१. A -हेतुत्वम्। १२२. A अवगम्य। १२३. A निक्षेपत्वाद्। १२४. A अनार्षमभ्येत्य; B अनार्षत्वमभ्युपे। १२५. A कुर्वे। १२६. B C Om. वाचकः। १२७. A -प्रमाण्यं। १२८. A -प्रणित; B -प्रणीक। १२९. B अन्त्येनार्षत्वेऽपि। १३०. A प्रणितत्वेन। १३१. A करणाद। १३२. A तस्य। १३३. A -कालनिर्णयादौ। १३४. A प्रामाण्यात्। १३५. C संगृहीत। १३६. B वेदाविरुद्धकार्थ-कत्वेन। १३७. B वेदाविरुद्धकार्थकत्वेन। १३८. A तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्। १३९. B C इति श्रीरामाश्रमविरचिता दुर्जनमुखचपेटिका समाप्ता ॥; B कृष्णार्पमस्तु ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Subscription Rates for Journal:
Annual: (From Vol. 61 onwards)

India: ₹ 300/-

Foreign Countries: $ 50

Subscription is always payable in advance. No subscription will be accepted for less than a year. Subscription fee is to be transferred in the account of the **Oriental Institute**, the details are:

Bank : **Bank of Baroda** (Current Account at Dandia Bazar Branch, Vadodara)

Account No. : 05780200000213

Branch Code : BARB0DANDIA (Fifth Character is Zero)

Swift Code : BARBINBBRM

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संस्कृतवाङ्मये विद्यमानस्य मनोविज्ञानस्य प्रासङ्गिकत्वम्

रवीन्द्रकुमारः पण्डा*

१. भूमिका

संस्कृतवाङ्मये नैकानि लोककल्याणकारकाणि शास्त्राणि सुप्रसिद्धानि सन्ति यथा न्यायशास्त्रादीनि येषामध्ययनाध्यापनानुसन्धानानि विश्वविद्यालयेषु भवन्ति । किन्तु अनेकानि जीवनोन्नयनकराणि शास्त्राणि सम्पूर्णमुपेक्षितानि सन्ति येषां विषये संस्कृतविद्यार्थिनः प्रायोऽपरिचिताः सन्ति । अस्मिन्नेव समये महदुपकारकमस्ति प्राचीनैर्विद्वद्भिः प्रणीतं मनोविज्ञानं यस्य सामान्यपरिचयेन साकं प्रासङ्गिकत्वम् अस्मिन् प्रबन्धे मया प्रतिपादितम् । एष प्रबन्धो दिग्दर्शनमात्रम् । गौरवभयान्मया अनेके विषया नैवोपन्यस्ताः । किन्तु यदावश्यकीयं तत्तु अत्रोपन्यस्तम् ।

२. संवेगाः

विचारवत्तया मानवः प्राणिषु श्रेष्ठो भवति । स तर्कपूर्वकं विचारपूर्वकं वा स्वकार्याणि करोति । तथाप्यनेकदा तस्य चेष्टितानि तर्कविरहतानि भवन्ति । इदमवलोक्यते यत् प्रायशः जनाः संवेगेन शासिता भवन्ति । संवेगात्मकानुभवकाले जनः पूर्णरूपेणाव्यवस्थितो जायते । तस्यात्मन उपरि नियन्त्रणं नश्यति । संवेगानामुदयो बाह्यपरिस्थितिभिरान्तरिकोत्तेजनाभिश्च भवति । संवेगोदयेन जनानां व्यवहारा अस्वाभाविका भवन्ति । संवेगैर्जनानां क्रियाशक्तावपि परिवर्तनं भवति । संवेगानां तीव्रतया व्यक्तेर्विन्यासश्छिन्नो भिन्नश्च जायते । ते संवेगाः भयक्रोधः-विनोद-हर्ष-शोक-अनुराग-घृणादयो भवन्ति । भगवद्गीतायामुक्तम्-

क्रोधाद् भवति सम्मोहः
सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो
बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥
काम एष क्रोध एष
रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा
विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥[१]

'स्वाध्याय' पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. १२९-१३४. ISSN 2250-0391

* संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागः, कलासंकायः, महाराजासयाजीरावविश्वविद्यालयः, वडोदरा, गुजरात, M: 09974262038, Email : panda_rabindra@rediffmail.com

१. श्रीमद् भगवद्गीता, गूढार्थदीपिकासहिता, आंग्लानुवादकः, स्वामी गम्भीरानन्दः, अद्वैत आश्रम, कोलकाता, २०१३, ३.३७, पृ. २५५

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संवेगः परोपजीवी भवति । संवेगात्पूर्वं मूलप्रवृत्तेरावश्यकता भवति । सारमेयो रोटिकापहरणेन गुरगुरायते, मार्जारी च तस्या बालानां ताडनेन । उभयत्रापि संवेगाभ्यां पूर्वं भोजनान्वेषणमातृक-मूलप्रवृत्ती तिष्ठतः । तीव्राः संवेगाः शरीरस्यान्तरिकेष्वङ्गेषु परिवर्तनानि जनयन्ति । तानि परिवर्तनानि चाङ्गिक्यः संवेदना उत्पादयन्ति । संवेगैः पेशीषु शैथिल्यम्, तानो वा जायते, येन पेशीसम्बन्धिन्यः संवेदनाः जायन्ते ।

मनुष्याणां मानसिकं शारीरिकञ्च स्वास्थ्यं संवेगाधीनम् । तेषां नियन्त्रणेनैव जनः समाजे सम्मानं प्रतिष्ठां वा लभते । यो वारं वारं क्रुधो भवति तमनेके रोगा आक्रामन्ति । केचित् संवेगाः पाचनशक्तिमुद्दीपयन्ति, शरीरपोषणे च सहायका भवन्ति । अनुरागावस्थायां शरीरमानन्दपूर्णं भवति । तदा शरीर एवंविधानां रसानामुत्पत्तिर्भवति ये पाचनक्रियायां सहायका भवन्ति । बहूनां मानसिकरोगाणामुत्पत्तिः संवेगानामनियन्त्रणेनैव जायते । मनोविदः संवेगानां सदुपयोगस्यानेकानुपायान् वर्णयन्ति । ते च निरोध-मार्गान्तरीकरण-शोध-अध्यवसायरचनादयः । तत्र हानिकराणां संवेगानामुत्पत्तिर्यथा न स्यात्तथा विधानेन संवेगानां निरोधो भवति । तेषां संवेगानां निरोधोपायाः संस्कृतवाङ्मये विद्यमाने मनोविज्ञाने प्रदत्ताः सन्ति य अस्माकं सर्वेषां कृते उपकारका भवन्ति । संवेगानां निरोधो भवति चेन्मनो नियन्त्रितं शान्तं च भवति । मन अशान्तं भवति चेत् कथं वयं सुखं प्राप्तुं शक्नुमः ।

३. दुःखनिवृत्तेरुपायाः

भारतीयैर्विचारकैः संसारस्य त्रिविधदुःखाश्रयत्वं सम्यगवगम्य ततो निवृत्तेरुपायाश्चिन्तिताः । 'दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ'[२] इति सांख्यकारिकानुसारेण दुःखत्रयस्य कारणं स्वरूपं तत्प्रतीकारोपायान् महर्षयः प्रतिष्ठितप्रज्ञाश्चिन्तितवन्तः । मानवजीवनस्य नियन्त्रकेषु मनसः स्थानं प्रमुखमस्तीति ज्ञातमेव । यजुर्वेदस्य चतुस्त्रिंशत्तमेऽध्याये निगदितम्-

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति ।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥
सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव ।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥

मनो नाम अन्तरिन्द्रियम् । मनसो गतिर्विचित्रा । दृश्यते हि मनोभेदेन व्यक्तिभेदः । मन एव मनुष्यस्य सर्वकर्मणां नियामकम् । मनसैवेदं जगत् स्वर्गरूपे नरकरूपे वा परिवर्तितुं शक्यम् । वेदेषु उपनिषत्स्वपि मनसो वशीकरणाय, शुद्धये, उदात्तीभवनाय च प्रायेण विचारः कृतो वर्तते । 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम्' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्मनसः कार्यक्षेत्रम्, शक्तिसीमानम्, लयोपायांश्च समुपवर्णयद्भिर्मनः-सम्बन्धिरहस्यमुद्घाटितम् । भगवता व्यासेनापि वारं वारं 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः', तथा

---

२. सांख्यकारिका, ईश्वरकृष्णः, वाचस्पतिमिश्रस्य तत्त्वकौमुदीसहिता, अनुवादकः, विरूपाक्षानन्दः, पृ. १, श्लोकसंख्या १

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः[३] ॥ इत्यादिना तदेव विशदीकृतम् । भारतीयैर्न केवलं पदार्थतत्प्रत्यक्षविषयक एवोहापोहो विहितः, परन्तु मनःसम्बन्धिनां बुद्धिचित्ताहङ्काराणाम्, प्रकृतिपुरुषयोः, आत्मपरमात्मनोः, कारणकार्ययोः, हेतुहेत्वाभासानाम्, अनुभव-स्मृति-भ्रमाणां विषयेऽपि सूक्ष्मावलोकनं कृत्वा केचित् सिद्धान्ताः स्थिरीकृताः । कतिपयेन कालेन भारते मानसशास्त्रविषयकं प्रभूतं साहित्यं जातम् । एतद्विषयकाः सिद्धान्ताः सांख्ययोगन्यायवेदान्तमीमांसादिशास्त्रेषु, बौद्धजैनागमेषु, तत्सम्बन्धिस्वन्येषु च ग्रन्थेषु विकीर्णा विद्यन्ते । 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' इति सत्यतत्वं तु सर्वैरेव विदितम् । तेन प्राच्या विद्वांसो मनसः शक्तेः, तद्व्यवहारस्य, मानवस्वभावस्य, मानवबुद्धेश्च विषयेऽधिकाधिकं ज्ञातुं प्रयेतिरे । अस्य प्रयत्नस्य परिणामरूपं विपुलं मनोविज्ञानसाहित्यं विरचितमास्ते ।

भारते मनोविज्ञानविषयकं यत्किञ्चित् कार्यमतीतकालेऽभूत् तद्दर्शनशास्त्रस्याङ्गभूतमेवासीत् । ते सर्वे विचाराः दार्शनिका भवन्ति न तु वैज्ञानिका इति वयं चिन्तयामः ।

४. किं नाम मनोविज्ञानम्

मनसो विज्ञानं मनोविज्ञानं कथ्यते । यस्मिन् शास्त्रे मनसो विचाराणां व्यवहाराणां च विवेचनं भवति तद् 'मनोविज्ञानम्' इति निगद्यते । मानवव्यापाराणां कारणं मन एव । मानसिका विचारा एव क्रियाभिः प्रकाश्यन्ते । मनसि प्रतिक्षणं विचारा इच्छाश्चोत्पद्यन्ते । तेभ्यः क्रियोत्पत्तिर्भवति । एतस्य सर्वस्याध्ययनं मनोविज्ञानस्य लक्ष्यं भवति । आङ्गलभाषायां 'सायकॉलजी' इति शब्दो मनोविज्ञान-पर्यायवाची । ग्रीकभाषायाः 'साइके' 'लोगस्' इत्यनयोः शब्दयोर्योगेन तस्य निष्पत्तिः । तत्र 'साइके' इति शब्दस्यार्थ आत्मा, 'लोगस इति शब्दस्य चार्थो विचारः । प्राचीनकाले पाश्चात्त्येषु देशेषु 'सायकॉलजी' इति शब्द आत्मविज्ञानमित्यर्थे प्रयुज्यते स्म । अधुना किन्तु अयं शब्दो मनोविज्ञानमिति अर्थपरको भवति । साम्प्रतिका मनोवैज्ञानिकाश्चेतनमचेतनञ्चेति मनसो भेदद्वयं कुर्वन्ति । अतश्चेतनस्याचेतनस्य च मनसो व्यापाराणां वैज्ञानिकरीत्याध्ययनं मनोविज्ञानविषयान्तर्गतम् । मनसो व्यापारा आन्तरिकाः परोक्षा वा भवन्ति, बाह्याः प्रत्यक्षा वाऽपि । परोक्षाणां व्यापाराणामध्ययनमनुभूत्या, प्रत्यक्षाणाञ्च निरीक्षणेन क्रियते । अतो मनोविज्ञानं चेतनस्याचेतनस्य च मनसः प्रत्यक्षाणां परोक्षाणां च व्यवहाराणामध्ययनमिति ।

५. अभिनवं मनोविज्ञानम्

अनेके अत्याधुनिकाः संस्कृतविद्वांसः अस्मिन् क्षेत्रे उल्लेखनीयमवदानं कृतवन्तः । तेष्वन्यतमः प्रभुदयालः । तेन श्रीप्रभुदयालु-अग्निहोत्रिणा विरचितं मनोविज्ञानविषयकम् अभिनवमनो[४]

---

३. श्रीमद् भगवद्गीता, पूर्वदत्तम्, श्रीरामकृष्णमठ, मद्रास, १९९५, ३.१४२
अयं श्लोको भगवद्गीतायामित्थमस्ति-
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

४. अभिनवमनोविज्ञानम्, श्रीप्रभुदयाल-अग्निहोत्रिणा विरचितम्, सम्पूर्णानन्द - ग्रन्थमाला, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी, १८८६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विज्ञानमिति नामधेयं स्वतन्त्रं ग्रन्थरत्नं यत्तु वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन प्रकाशितमस्ति । अयं ग्रन्थः स्वतन्त्रो मौलिकश्च । अयं ग्रन्थः संस्कृतवाङ्मये विद्यमानं महान्तमभावं पूरयति । ये जनाः मनोविषये संस्कृतग्रन्थानामाधारेण विज्ञातुं कामयन्ते, तेषां कृते ग्रन्थरत्नमिदं महदुपकारकं भवेदिति मम विश्वासः । सरलभाषया रोचकशैल्या च प्रणीतमिदं सारगर्भकं ग्रन्थं पठित्वा अहं कदापि क्लान्तिं न लब्धवान् । मयानुभूतं यदयं ग्रन्थो मनोविषयकजिज्ञासावद्भिर्विद्यार्थिभिः पठनीयस्तथाच तस्मिन् विषये ज्ञातव्यः । अतोऽस्य अभिनवमनोविज्ञाननामधेयस्य ग्रन्थस्योल्लेखं विदुषामुपकाराय करोमि । अस्मिन् व्यस्तताबहुले काले अयं मनोविषयकचिन्तनरूपः प्रयत्नो महान् उपकारको भविष्यतीति विश्वसिमि । यतो मन एवास्माकं सुखकारणं तस्मान् मनोविज्ञानं जीवनोन्नतिकारकम् ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रास्ताविकं वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य भूतपूर्व-उपकुलपतिना सुरतिनारायणमणित्रिपाठिना लिखितम् । तत्र तेनोक्तं, "संस्कृतभाषा खल्वतीव परिमार्जिता, सकलविधानामपि तत्त्वानां विशेषत आध्यात्मिकानां तत्त्वानामभिव्यक्तावतीव योग्या वर्तते । अभिव्यञ्जकभाषाधीनः खलु शास्त्राणां विकास इति सुविदितमेतत् । तेनाधुनिकविज्ञानानामाधुनिकदर्शनानाञ्च तत्त्वानि संस्कृतभाषयाऽभिव्यक्तानि सन्ति महद् वैशिष्ट्यं भजेयुः । तेषां गुणदोषा अपि स्पष्टा भवेयुः । अतीव कठिनमेतत् कर्म । भारतीयदर्शनप्रतिपादकानां संस्कृतभाषया निबद्धानां मूलग्रन्थानां वश्यता, तथैव पाश्चात्त्यदर्शनग्रन्थानां मूलत एव साक्षात् परिचय इत्युभयं यस्य विदुषोऽस्ति, स एवोत्साहसमन्वितः सन्नस्य सम्पादने योग्यो भवेत्"[५] ।

एतादृश उत्साहसमन्वितः पण्डितवर्यः प्रभुदयालु अग्निहोत्रिमहोदयो यस्य संस्कृतसेवा सुविदिता । तस्याः बलवत्याः सुरभारतीसमुपासनायाः परिपक्वफलरूपमिदं ग्रन्थरत्नं पण्डितरत्नानां विनोदाय प्रबोधनाय च संस्कृतवाङ्मये विद्योतते ।

अस्मिन् ग्रन्थे भूमिकां विहाय पञ्चविंश अध्यायाः सन्ति । भूमिकापि अतिविस्तृता तथाच सारगर्भिणी । समग्रस्य ग्रन्थस्य संक्षेपप्राप्तये सहायिनी प्रमोददायिनी च । तस्यां भूमिकायां ग्रन्थकारो लिखति-

गतायाः ख्रीष्टशताब्द्या अन्तिमे चरणे अस्याश्च प्रारम्भे योरोपीयदेशैर्विज्ञानक्षेत्रेऽद्भुतं नैपुण्यं प्रदर्शितम् । विज्ञानक्षेत्रे नवीनैराविष्कारैस्तेषां देशानामुत्पादनक्षमताया अभूतपूर्वोन्नतिर्जाता । यया समृद्धास्तत्रत्या जिज्ञासवो द्विगुणितोत्साहेन सर्वास्वेव दिशासु नवनवरहस्योद्घाटनाय प्रायतन्त । तेन विज्ञानविषयेषु प्रभूतं साहित्यं निर्मितमभूत् । अतीतकाले भारतीयैरपि शास्त्रस्य सर्वास्वेव शाखास्वाश्चर्यकारि वैचक्षण्यं प्रदर्शितम् । "एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः" इति न कस्यचिन्मिथ्याराष्ट्राभिमानिनो गर्वोक्तिरपि तु सत्यमेव । परं कालवशात् पारतन्त्र्यमुपगतेऽस्मिन् देशे पारस्परिककलहमिथ्याभिमानदम्भदारिद्र्यशिक्षालस्यादिभिः पदं कृतमत्र । तेनाध्ययनाध्यापनानुसन्धानादेर्गतिर्निरुद्धेव जाता । येषु विषयेषु देशोऽयं जगद्गुरुरासीत्, तेष्वेवायं परमुखापेक्षी जातः । खगोलविज्ञाने, मनोविज्ञाने, भाषाशास्त्रे, गणिते, भूमितिशास्त्रे च सर्वाग्रणीरयं देशो नगण्योऽभवत् ।[६]

५. तत्रैव, प्रास्ताविकम्, पृ. ख

६. तत्रैव, प्रास्ताविकम्, पृ. ग, घ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

६. भारतीयदर्शनस्य प्रभावः

मनोवैज्ञानिकविचारेषु भारतीयदर्शनस्य प्रभावः सुस्पष्टः । भारतीयाः सर्वे विचारका आत्मनः सत्तामङ्गीकुर्वन्ति । चेतोवृत्तिनिरोधस्यावश्यकतामप्यत्रत्याः सर्वे सम्प्रदायाः स्वीकुर्वन्ति । तथाच भारतीयाः परमेश्वरविषयिणीं श्रद्धां प्रमुखां मन्यन्ते यतः सा चित्तैकाग्र्यस्य साधिका भवति । भारतीयदृष्टौ चित्तैकाग्रता लक्ष्यभूता, यतोऽव्यवस्थितमप्रतिष्ठितं बह्वासक्तं चित्तं नोन्नतिसाधकं भवति । अत एव चित्तवृत्तिनिरोधं द्रष्टुः स्वरूपावस्थितौ कारणं मन्यमानेन योगसूत्रकृतेश्वरप्रणिधानं साधनरूपेण परिगणितम् । व्यास्त्यान-संशय-प्रमादालस्याविरति-भ्रान्ति-दर्शनालब्धभूमिकत्वानस्थितत्वरूपचित्तविक्षेपाणां निराकरणाय तत्त्वाभ्यास-श्चोपदिष्टः । यमनियमासनादिभिः मनसे नियन्त्रणं कर्तव्यमिति चोपदिष्टम् । अभ्यास-वैराग्याभ्यामपि तत् शक्यम् ।

न्यायशास्त्रे प्रवृत्तेः मनोवैज्ञानिकी व्याख्या समुपलभ्यते । केचिन्नैयायिकाः प्रवृत्तिमात्मनः कृतिं मन्यन्ते । सा चास्येच्छापूर्विका क्रिया । इच्छाया एव प्रवृत्तेः समुत्पत्तिः । इच्छा च ज्ञानाज्जायते । कस्यचिद् वस्तुनो ज्ञानमेव तद्विषयिणीमिच्छां जनयति । इच्छां च प्रवृत्तिं करोति । इच्छायाः स्थितिरेव प्रवृत्तयेऽलं भवति । तदर्थमिच्छायाः स्थितेः संज्ञानं नावश्यकम् । न चैका प्रवृत्तिरन्यस्याः प्रवृत्तेर्जननी, नापि तत्प्रवृत्तिसंज्ञानं वाऽन्यप्रवृत्तिजनकं सम्भवति । असंज्ञाताऽपीच्छा प्रवृत्तिं जनयितुं शक्ता ।

कारिकावल्यां मनो न चेतनमिति प्रोक्तम् । मनसोऽणुत्वात्प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसि ज्ञानसुखादिसत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यर्थः । अयोगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते ।[७]

याज्ञवल्क्यस्मृतौ यतिधर्मप्रकरणे मनसरुत्पत्तिविषये कथितम्-

इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखं धृतिः ।
धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छाहङ्कार एव च ॥
प्रयत्न आकृतिर्वर्णः स्वरद्वेषौ भवाभवौ ।
तस्यैतदात्मजं सर्वमनादेरादिमिच्छतः[८] ॥

तथाच-

मनश्चैतन्ययुक्तौऽसौ नाडीस्नायुशिरायुतः ।
सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसस्मृतिमानपि ॥[९]

---

७. कारिकावली, मुक्तावली मयूख प्रकाश व्याख्योपेता (प्रत्यक्षखण्डान्ताः), व्याख्याकारः, सूर्यनारायणशुक्लः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी, २०१३, पृ. ११२

८. याज्ञवल्क्यस्मृतिः विज्ञानेश्वरप्रणीतमिताक्षरा व्याख्या-संवलिता, सम्पादकः, आर. के. पण्डा, भारतीय-कलाप्रकाशन, दिल्ली, २०११, पृ. ४७२

९. तत्रैव, पृ. ४७२

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वेदान्तशास्त्रस्य महान् प्रतिष्ठापकः स्वामी विद्यारण्यो लिखति यत् ईश्वराज्ञया प्राज्ञस्य भोगाय तमःप्रधानप्रकृतेः वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । प्रकृत्याः पञ्चभिः सत्त्वांशैः क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् उत्पन्नम् ।

तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद्‌द्विधा ।
मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका[१०] ॥

एवञ्च-

बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते ॥[११]

वेदान्तसारे सदानन्दो मनसो लक्षणमित्थं करोति :

'मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः' । मनसि चित्तस्यान्तर्भावो भवति । 'अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिः' चित्तमिति तस्य लक्षणं तेन तत्र प्रदत्तम् । मनस्तु ज्ञानेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयकोशो भवति ।[१२] एतादृशाः सूक्ष्माः विचाराः लभ्यन्ते अनेकेषु ग्रन्थेषु ।

७. उपसंहारः

एतादृशं मनोविज्ञानं यस्य सामान्यः परिचयो मयाऽत्र कारितः संस्कृतवाङ्मयस्य महाज्ञाननिधिरूपमस्ति । अस्य विज्ञानस्य महती प्रासङ्गिकता मया अनुभूयते । यदा देशे साम्प्रतं योगविज्ञानस्य प्रचुरः प्रसारः प्रचारश्च भवति तदा मनोविज्ञानस्यापि स्वतन्त्ररूपेण अध्ययनमत्यावश्यकम् । शनैः शनैरिदं विज्ञानं जनान् समाकर्षति । अस्य अनेके शाखा अपि विवर्धन्ते । किन्तु अस्माकं मनोविज्ञानमुपेक्षितमस्ति ।

-----

१०. पञ्चदशी, सम्पादकः आंग्लानुवादकश्च स्वामी स्वाहानन्दः, श्रीरामकृष्णमठ, मद्रास, १९६७, श्लोकसंख्या १.२०, पृ. १३

११. तत्रैव, श्लोकसंख्या १.२३, पृ. १३

१२. वेदान्तसारः, आंग्लानुवादः, स्वामी निखिलानन्दः, अद्वैताश्रम, कोलकाता, २००२, पृ. ४५-४६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

''तस्मिन् दिने'' इति कथासङ्ग्रहस्य विहङ्गवीक्षणम्

प्रियव्रतमिश्रः*

आचार्यभागीरथिनन्दवर्यैः योऽयं कथासङ्ग्रहः ''तस्मिन् दिने[1]...'' इत्यभिधानकः प्राकाशि बुधजनसमक्षं नूनं स संस्कृतसाहित्यशेवधेरुदासीनपक्षमतितरामुद्धर्त्तुं समर्थ इत्यत्र नासत्यवादविभीषिका । यद्यपि बृहत्कथामञ्जरी, कथासरित्सागर इत्यादयः प्राचीनकथाग्रन्था लोकलोचनसरणिङ्गतास्तथापि संस्कृतजगति यावता परिमाणेन काव्यग्रन्था इतरे वा ग्रन्थाः प्राकाश्यमुपयान्ति साम्प्रतं, न तथा कथाग्रन्था इति कथनस्याभिप्रायः ।

चतुर्दशकथोपबृंहितः सङ्ग्रहोऽयं सुधीपाठकानां पुरस्तात् तदेतत्सर्वमपि तत्त्वं प्रकटयति यच्च कथाग्रन्थेष्वहेयम् । ग्राम्यजीवनं, पारिवारिकी स्थितिः, नगरस्याधुनिकजीवनशैली, देशात्मबोधः, धर्मनिरपेक्षता, आधुनिककोविद(ड) समस्या, शिक्षा इत्येते समेऽपि विषयाः कथासङ्ग्रहेऽत्रान्तर्भाविता इति सर्वाङ्गीणसङ्ग्रहोऽयमिति तु निर्विवादश्लिष्टा भणितिः ।

तत्रादौ ''तस्मिन् दिने'' शीर्षकितेनारब्धा पौरस्त्यकथा । इयञ्च कथा लेखकस्य स्वात्मगाथेति वर्णनशैल्याभिज्ञातुं शक्यते । माता बाल्यकाल एव स्वपित्रोः सोदरस्य च परलोकगमनेन खिन्नापरेण (पितामहेन) पालिता पश्चात्तत्पुत्रेण परिणीता विपुलकष्टमेवासहिष्ट । दाम्पत्त्यस्य प्रारम्भे पुनरपत्यद्वयस्य कालकरालगर्भगमनं वीक्ष्य इतोऽपि म्लानमनाः सर्वदा दूयमानेन मनसा क्लेशजातं साहं साहं पाषाणमिवाभासत । मध्येकालं पतिश्चापरिचितेन रुजा पीडितः स्तोकान्मुक्तः । एवं दारुणकालेऽपि उन्मना सा सर्वदा विधेर्विधानं मत्वा कालान्तरे दुहितरं पुत्रचतुष्कञ्चाजीजनत् । चन्द्रमा इव समेऽपि वर्धिष्णवः कालक्रमेण विद्यालयं प्रायुः । प्राथमिकशिक्षायां न तथा महान् व्ययश्चेदपि यदोच्चशिक्षार्थं सर्वेऽपि सन्नद्धास्तदा पितरौ पुनरपि व्याकुलितमनसौ कथङ्कारमेतेषां विद्यालाभः स्यादिति चिन्तितौ । चेतसि चासीत् यद् आस्माकीनाः समेऽपि समुचितशिक्षामवाप्य समाजे प्रतिष्ठिता भूयासुरिति । कथञ्चित् दुःखमजस्रं सोढ्वापि नैजाभूषणानि च विक्रीय स्वपुत्रान् पाठयामासुः । त्रयो भ्रातरः साम्प्रतं सर्वकारीयोद्योगे संलग्नाः । तृतीयस्तु कृषि-गोधन-गृहव्यापारनिपुणः समजनि । कियद्दुःखं हृदये निवेश्य फलमवापुरिति त एव जानते । क्रमेण समेऽपि परिणयबन्धनेन ग्रथिता

'स्वाध्याय' – पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. १३५-१४८. ISSN 2250-0391

* व्याकरणविभागः, श्रीरामसुन्दरसंस्कृतविद्याप्रतिष्ठानम्, रमौली, दरभङ्गा, M: 09939622062, Email: shabda.priyavrat@gmail.com

१. भागीरथिनन्दः, तस्मिन् दिने, अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स, दिल्ली, २०२०

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वंशविस्तारमकार्षुः । साम्प्रतं पुत्रैः वधूभिः पौत्रादिभिश्च सह कालं व्यतियापयतः पितरौ । मातुरशीतिवर्षवयसि पिता वैकुण्ठं जगाम । सम्प्रति सर्वेऽपि स्व स्वकर्मक्षेत्रेषु निमग्नास्तत्र तत्र निवसन्ति माता च तृतीयात्मजेन सह ग्राम एव वसति । गृहपर्वसु बन्धुमेलनावसरेषु वा समेऽपि एकत्रिता भवन्ति मात्रा सह कालश्च यापयन्ति ।

एवं क्रमेण कथायामस्यां लेखकः स्वात्मवृत्तं व्यनक्ति । कथाया आदावेव प्रकृत्योपमा या परिकल्पिता गद्यकाव्ये न तथा भूरिशो दृश्यते । नूनं जननी सर्वंसहा परं यथा चित्रणमत्र लेखकेन प्रास्ताविं तदतितरां हृदयं विदारयति । प्राचीनग्राम्यदृश्यमत्र स्फुटमभिव्यक्तम् । प्रौढपदावली कथाया अस्या चारुत्वं तन्तनीति । ग्रामीणभोज्यपदार्थानां नामानि अत्र कथायां मोदावाहकानि । यथा- आरसपिष्टकम्, चणकमोदकम्, गुडलाजमोदकम् इत्यादीनि । भावसागरे सन्तरता लेखकेनात्र स्वहृदयमेव व्यक्त्यकारि ।

द्वैतीयीकी कथा तावत् ''कर्मावतारः'' इति । अन्वर्थनामिकेयं कथा पण्डितरामचन्द्रनामकस्य अविरतनिजकर्मणि संश्लिष्टस्य कस्यचित् सत्पुरुषस्य जीवनवार्त्ता । ''समणा'' नामके कस्मिँश्चिद्ग्रामे कपिञ्जलब्राह्मणवंशपरम्परायां कश्चन पण्डितपरिवारो बभूव । तत्राभूत् जगद्बन्धुनामा पण्डितः तस्य चत्वारस्तनयाः । तेष्वेकः पण्डितरामचन्द्र इति । दत्तककुलनन्दनत्वेन ग्रामान्तरं गतस्य कनीयसः भ्रातुः संरक्षणाय तद्ग्रामेऽन्यस्मिन् परिवारे परिणीय तत्रैव वसतिं चक्रे । पण्डितपरिवारे जातत्वात् देवार्चनविधिः तस्य मुख्यकर्म । गृहजामातृत्वेन च श्वशुरालयस्य कृषि-गोसेवादिषु च संलग्नः । कनीयसः सहोदरस्य गानगणे च मुख्यगानसहायकः इति त्रितयं कार्यं तेन प्रत्यहं निर्वहणीयम् । अतः उषसि सूर्योदयात्प्रागेवोत्थाय निजकर्मसु रतिमानयं पण्डितवर्यः । उच्यते च ग्रामजनैर्यत् रामचन्द्रोदये अरुणोदय इति । एवं व्यतीते च काले अकस्मात् श्वशुरो दिवं प्रयातः पत्नी च अकस्मात् शोथरोगाक्रान्ता एकपादविहीना समजनि । सम्प्रति पण्डितवर्यस्य इतोऽपि कष्टं द्विगुणितम् । पत्नी चलितुमशक्ता सर्वदा सहायकमपेक्षते । अतः पण्डितवर्यः क्वापि याति चेत् सायङ्कालात्प्रागेव प्रत्यावर्त्तते । सन्तानविहीनौ जम्पती पश्चाज्जेष्ठभ्रातुः कन्यकां सरोजिनीं मध्यमभ्रातुश्च तनयं गोलकविहारिणम् अपत्यत्वेनाग्रहीष्टाम् । सम्प्रति पण्डितसदने आनन्दलहरी विकीर्णा । पण्डितवर्योऽयं सत्सु निजपारिवारिककर्मसु सर्वदा जनानां सहायकत्वेन सर्वत्रोपातिष्ठत । सर्वस्मिन् कर्मणि च पुरो धावन् प्रामुख्यं भजते स्म । अतो ग्रामेऽस्य महान् आदरः परिवारस्याप्ययं प्रेयान् । गृहे यदि कश्चन उत्सवः परिपाल्यते चेत् किं वस्तु कुत्रास्तीति गृहिण्यो न जानन्ति चेदपि रामस्तु अवश्यं विजानीते इति ज्येष्ठभ्राता जागदीति स्म । परन्तु एकस्यां निशायां गृहस्य पृष्ठकपाटं भङ्क्त्वा केचन दुर्वृत्ता गृहान्तर्देशं प्रविश्य पण्डितप्रवरं भाययन्तः वस्तूनि च नाशयन्तः कानिचन वस्तूनि अपाहार्षुः । नूनमिदं प्रतिवेशिनः परिचितस्य वा कार्यमिति विज्ञाय खिन्नमनस्कः पुनरुत्थितः । कालान्तराले च पार्श्वग्रामे पुत्र्याः विवाहं सम्पाद्य पुत्रस्य प्रशिक्षणश्च समापयन् परिणयं च कारयित्वा पौत्रादिभिः सहानन्देन कालमयापयत् । एतदवसरे पत्नी दिवं जगाम ततश्च स्वयं पण्डितवर्यो रामचन्द्रोऽपि ऐहिकलीलां परिसमाप्य सम्प्रति श्मशानभूमौ काष्ठानामुपरि चिरशयाना दृश्यते । गोलकविहारी चिताग्निं संस्थापयति । नायं चिताग्निः अपि तु वैदिकाग्निरिति उपस्थिताः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

समेऽपि कथयन्ति । सर्वस्मान्मुखात् पण्डितप्रवरस्य प्रशंसैव श्रूयते परं प्रश्नोऽयमवशिष्यते यत् आजीवनं निजकर्त्तव्यपथे प्रायन्नसौ सर्वदा अन्यस्य साह्यमेवाकार्षीत् प्रीतिवर्षाश्चाकृत, परं कीदृशं प्रतिदानं तस्मै? के खलु वराकाः तस्याहितमिच्छन्ति स्म? इति निरुत्तराः समेऽपि ।

कथायामस्यां लेखकस्य लेखनी अव्याहततया हृदयमस्पृशत् । कर्मनिष्ठता कीदृशी स्यात्? समापन्ने कष्टे च मनुष्यः कथं पुनरूर्ध्वमुखो भवेत्? दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः[2] कथं भूयात्? परेषाञ्च सहायता कथमाचरणीयेति? नूनं जीवनशिक्षिकेयं कथा । वर्णनशैली तु सर्वथा मर्मस्पर्शिनी । भाषा प्रौढा लालित्यभरिता च । मध्ये तावत् प्रान्तीयभाषायाः प्रयोगसरणिः विदन्नेवानुसृतेति भावयामि । यथा - को मेरुर्बतोत्खातः? इति । अन्यत्र च यद्यपि प्रान्तीयभाषायां ''जगबन्धु'' इत्यपभ्रंशप्रयोगो दृश्यते चेदपि प्रधी लेखकस्तु ''जगद्बन्धुः'' इत्येव शुद्धं पदं प्रायौक्षीत् इति लेखनचातुर्यं व्याकरणपरिनिष्ठितत्वञ्च विज्ञातुं शक्यते ।

''सामुद्रिकः प्रवातो दृढमूलमपि महावृक्षमुत्पाटयति । वज्र उत्तुङ्गतालवृक्षमपि क्षणेन दारयति । वर्षर्तौ प्रचण्डो गिरिनदीजलधारावेगो निमेषमात्रेण प्लावयति गृहाणि, दहति ग्रामान् निमेषेषु वैशाखवह्निः....'' इति पदावली लेखकस्य कल्पनातीतं कल्पनं व्यञ्जयति ।

तार्त्तीयीकी कथा तावत् ''परन्तु'' इति । कस्मिँश्चिद्देशे केनचित्सहानायासेन वाचोयुक्त्या सम्बन्ध आरभ्यते । स च सम्बन्धः कालक्रमेण घनीभूतः उभयोर्मनसि नवाङ्कुरमुत्पादयति । अङ्कुरितः स सम्बन्धः समयान्तराले महीरुह इव प्रतिभासते । तत्र न विद्यते स्थानं कापट्यस्य छलनस्य वा । ईश्वरानुप्राणितमानविकप्रीतिरिव तत्र निष्कल्मषं व्यज्यते । स एव मनोगतभावो लेखकस्य प्राप्तानुभवस्य कथायामस्यां विषयवस्तु । लेखको यदा हरियाणाप्रदेशस्य पलवलनामकस्थाने सर्वकारीयोद्योगे वृत्तिरतस्तदा शाकापणिकेन केनचित् प्राप्तवयस्केन (प्रायशः ७०वर्षदेशीयः) शाकक्रयणव्याजेन परिचयः समजनि । क्रमेण तद्दिशि यदा खलु लेखकः शाकानयनाय याति स्म आहूय वृद्धः तदापणादेव शाकानि नेतुं प्रोचयति स्म । लेखकेन सह मूल्यविषयेऽनासक्तः स्यूते स्वमनसा शाकानि निक्षिपति स्म । दीनमेनं वीक्ष्य तस्य अहेतुकप्रीतिश्चानुभूय लेखकोऽपि तं मनाग् नावरुणद्धि स्म । शाकानुसारेण कदाचिदाधिक्येन तस्मै तन्मूल्यं दत्त्वा प्रत्यावर्त्तते स्म । स च आपणिकोऽपि न गणयतीति अहो! प्रीतेः विश्वासस्य च पराकाष्ठा । लेखकः तं ''चाचा'' इति सम्बोधयति वृद्धश्च तिलकभालं दृष्ट्वा ''पण्डितजी'' इत्याकारयति स्म । एवं क्रमेण तयोः सम्बन्धः प्रावर्धिष्ट । कदाचित् तं वृद्धं धूमवर्त्तिकां (बीडीति भाषायाम्) ज्वालयितुमुद्यतं दृष्ट्वा तत्पानान्निवारयितुं यदा लेखकः प्रायतत तदा ममोत्साहमेषा वर्धयति स्फूर्त्तिञ्च जनयतीति युक्तिं प्रादर्शयत् । यद्वा भवतु धूमपानं हानिकारकमेवेति यदा लेखकोऽवादीत् तदावितथमेव वदति पण्डितजी परन्तु......इत्युक्त्वा वाचं विससर्ज । एकदा यदा वृद्धस्य निमन्त्रणेन तच्छस्यक्षेत्रमयासील्लेखकस्तदा प्रातरारभ्य एकेन तक्रचषकेण मध्याह्नं यावत् परिश्रमं वीक्ष्य ''परन्तु''

२. श्रीमद्भगवद्गीता, २/५६

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इत्यस्योत्तरमवाप । एवं काले गते लेखकः प्रोन्नतिमवाप्य देहलीनगरमव्रजीत् । नागरजीवनस्य व्यस्ततायां विस्मृतिं गतः स वृद्धः पुनरेकदा पलवलनगरगमनावसरे यदा सम्मुखीनस्तदा मुखं परावृत्त्यातिष्ठत् । मनसि सन्तापबाहुल्येनेषत्क्रोधमुखस्य तस्य नेत्रयोः अश्रूणि निसृतानि । तदा त्रपाविष्टो लेखकः बाहूभ्यामावृत्य क्षमायाचनमकृत । सहसा च तन्मुखे आनन्दस्यन्दः प्रवाहितः । कालान्तरे पुनर्यदा लेखकः तत्स्थानमगमत् तदा तत्पुत्रमुखात् तस्य मृत्युवार्त्तामाकर्ण्य क्षणं यावत् स्थाणुरिव न पदमेकं सर्त्तुमशकत । कथायामस्यां मानवयोः पारस्परिकः यः सम्बन्धः लेखकेन प्रास्तूयत मन्ये दृषदोऽपि अश्रूणि निस्सरन्ति । कथाप्रस्तावस्य या शैली अत्रानुसृता सा कथामिमां सजीवं प्रस्तौति । द्वयोः मानवयोः सम्बन्धे न धनं न बलं न रूपं न यौवनं न शिक्षा न दीक्षा न जातिः न धर्मः न वर्णः कारणमपि तु निष्कल्मषचित्तमेव निदानमिति साक्षादत्रानुभवितुं शक्नुमः । ''चाचा'' इति पदं प्रयुज्य कथायां नूनं स्वात्मगतभावं शीर्षे समस्थापयल्लेखकोऽत्र । वर्णनशैली तु प्रशस्येति प्रागपि प्रोक्तं कथायामस्याश्च पुनरुच्यते ''द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति'' न्यायेन ।[३]

तुरीयेयं कथा ''रेवारोधसीति'' । ''अमरकण्टक'' नामकस्य प्रसिद्धतीर्थक्षेत्रस्य वनशोभाचित्रणेन आरब्धेयं कथा । तत्रत्यनर्मदामन्दिरस्य रात्रिकालिकसेवां समाप्य यदा अर्चको नीलकण्ठनामा स्ववसतिं यातुं प्रचक्राम तदा कलकलनादान्तर्गते नर्मदायाः प्रवाहरवे नारीरोदनस्वरमश्रौषीत् । शब्दं विज्ञाय यदा तद्दिशमयासीत् तदा सन्ततित्रयेण परिवृता काचिन्नारी मन्दरुदितस्वरेण परिलक्षिता । तस्याः अगतिकगतिं विज्ञाय स्वगृहप्रदेशं प्रापयमास । अपरस्मिन् प्रभाते निवृत्तभोजनां ताञ्च पप्रच्छ पण्डितनीलकण्ठवर्यो यत् कुतोऽत्रामरकण्टकागमनम्? किं प्रयोजनम्? का चा भाविनी योजनेति? तदा अबला स्त्री नैजकष्टशिल्ष्टवृत्तमाश्रवयत् । सर्वधर्मसमन्विते ''आगरा'' इति प्रसिद्धे नगरे जनिं प्राप्य अत्यन्तलालनेन पालिता सा न कदापि कष्टद्वारे पदं न्यक्षिपत् । पितुरत्यन्तस्नेहेन भ्रात्रोश्च परिरक्षणेन सा राजकन्येव गृहे परिवर्धिता । कालान्तरे समीपस्थग्रामवास्तव्येन मनोरञ्जनेन सह परिणीय राजधानीं देहलीं प्राप । तत्र च पतिः आरक्षिविभागे कार्यं कुरुते स्म । द्वयोः जीवनमत्यन्तं मधुमयं सुखमयञ्चासीत् । कालान्तरे वर्षद्वयव्यवधानेन कन्यकाद्वयं प्रासौषीत् । सुखेन कन्यकाद्वयेन कालं यापयन्तीं तां मनोरञ्जनपितृस्वसा प्रैरयत् यत् लक्ष्मी-सरस्वत्यौ कन्यके त्वया प्राप्ते परं विना कुलनन्दनेन कुलं कथं वा अग्रे वर्धेत? कन्यके कस्य मणिबन्धे बध्नीतां रक्षासूत्रम्? को वा सम्पादयेत् पूर्वपुरुषेभ्यः पिण्डदानपरम्पराम् इत्यादिभिः प्ररोचनवचोभिः । एवं क्रमेणान्येषामप्युपदेशवचनैः परिवर्त्तितचित्ता वर्षद्वयात्परं पुत्रमेकं प्रासूत । कालक्रमेण चन्द्रकला इव तिस्रोऽपि सन्ततयः अवर्धन्त । तेन व्ययोऽपि वर्धितः । एवं व्ययबाहुल्येन व्यग्रमना मनोरञ्जन एकदाऽवोचत् यदहं सुष्ठु यानं चालयामि अतः प्रातःकाले यदि यानशिक्षणाभ्यासं कारयेयं तदा आयोऽपि वर्धेत तेन सुखेन जीवामः इति । अधिकं न दोषाय इति परिकल्प्य मयाऽपि अङ्गीकारः प्रदर्शितः । कालक्रमेण जनाः शिक्षणाय आयासिषुः धनागमश्च वरीवृध्यते स्म । सुखेन व्यतीयमाने काले कदा दुःखमापतितमिति देव एव जानीयात् । एवं वाहनचालनशिक्षणसन्दर्भे कयाचित् मल्लिकानामधेयया सह प्रणयबन्धनेन बद्धः मनोरञ्जनः कालक्रमेण अस्मान् न्यक्कृतवान् । ततः पीडितमानसाहं

३. नागेशस्य लघुशब्देन्दुशेखरे कारकप्रकरणे न्यायः कश्चित् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कदाचिन्मत्पितामहीसकाशादश्रौषम् अमरकण्टकविषये यत् अत्राम्रजम्बूपनसादिफलानि भूयिष्ठानि लभ्यन्ते वने । अतः फलं भुक्त्वा नर्मदाजलञ्च पीत्वा मे सन्ततयः जीवनं कथञ्चिद्यापयन्तीति विचिन्त्यात्रागमम् । एतद्वृत्तजातं सर्वमाकर्ण्य पण्डितनीलकण्ठो विगलितचित्तः परोपकारमानसः मन्दिरप्रशासकैः सह वार्त्तां विधाय मन्दिरपरिचारिकाकर्मणि तां न्ययोजयत् । एतदवसरे बालाः विद्यालयं गताः क्रमेण शिक्षां समाप्य ज्येष्ठा सङ्गणककेन्द्रे नियुक्ता कनीयसी च विद्यालयशिक्षिकारूपेण कार्यमारभत । पुत्रः आभियान्त्रिकविद्याधिगमनाय रायपुरे निवसति । सम्प्रति ज्येष्ठकन्यायाः विवाहावसरः परन्तु कन्यादानं तु पित्रा कर्त्तव्यम् । किमत्र मनोरञ्जनः पितृधर्ममपालयत् येन सोऽस्मिन् कर्मणि नियुज्येत? शास्त्रेषु च उक्तमप्यस्ति पञ्चविधेषु पितृभेदेषु अन्नदातापि पिता इव । अतः नीलकण्ठः कन्यादानाय साम्प्रतं सज्जः । कथायामस्यां लेखकः समदिक्षत यन्न केवलं जननमेव पितुः कर्म अपि तु पालनमपि तस्य धर्मः । सुखेषु दुःखेषु च यदि साहचर्यं नाचरति तर्हि न स पितृवाच्यः । लेखनी तु अत्र मानसं विगलयति । पूर्वकथावदत्रापि प्रान्तीयप्रयोगस्याभासोऽनुभूतः । यथा- समुद्राय शङ्खपरिमितमिव इति । लौकिकव्यवहारे भृशमेतादृशाः प्रयोगाः समुपलभ्यन्ते ।

''सूचीभेद्यतिमिरान्धकारितसायन्तनसमये'' इत्येतादृशी प्रयोगसरणिः लेखकस्य भाषानैपुण्यं प्रकटीकरोति । प्रातःकालिकः सूर्योदयसमयः यथा वर्णितः लेखकेनात्र नूनमावर्जयति चित्तम् ।

सा प्राचीनायिका पूर्वमेवोत्थिताऽऽम्रवनवृक्षशिखरात् परिपक्वं पृथुलं चाम्रमेकमुन्नीय शनैर्दिग्वलयपथेनाऽऽकाशमभितः प्रसारयति । तदपि वृत्ताकारमाम्रफलं क्रमेण पृथुतां दधत् निरालम्बगगनवक्षसि उद्भासते । नूनं सा प्राची सहकारवनान्तर्हिता सती स्वतर्जन्यग्रेणाधस्तात् ईषदीषद्वलसङ्क्रान्त्या उपरीकरोति तत् । तेनापि तस्य वर्णः परिवर्तते । किमयमाम्रविशेषो दिनकरो वा! दिनकर इति विज्ञाय दिवसागमं निश्चिकाय सा ।

अत्र वर्णने या आलङ्कारिकच्छटा दृश्यते नूनं सा व्यनक्ति लेखकस्य व्यक्तित्वम् ।

ततः मानवस्य सहजस्वभावमभिव्यञ्जयितुमपरा कथा आरब्धा ''पलितच्छद्मना जरा'' इति । न कश्चिदिह जगति आत्मानं वृद्धत्वेन परिचाययितुं वाञ्छति किं बहुना अपरेण परिहासेन उक्ते सति म्लानमुखो वा स्यात् क्रोधान्वितो वा स्यात् अथवा गोपयितुं वा प्रयतेत इति सार्वजनीना सार्वकालिकेयं कथा । उमाकान्तनामा एकदा प्रभाते स्वनासारन्ध्रान्तर्गतं धवलकेशमेकं दृष्ट्वा खिन्नमनस्कोऽसौ किं जरा मा आलिङ्गीत् इति व्यचिन्तयत् । ततः निवृत्तस्नानोऽयं कार्यालयं प्रयाय आदिनं तद्विषय एव मनसा निगृणाति स्म । ततः तद्दिने स्वयानासौविध्यकारणात् लोकयानेन गृहं प्रति प्रत्यावर्त्तितुं महता सम्मर्देनाऽपि प्रविवेश । तत्र च याने द्वे बालिके उपविष्टे एनं वीक्ष्य ''अङ्कलजी'' उपविशन्तु इत्युक्त्वा स्वस्थानं तत्याज तयोरेका । यद्यपि मन्दहासमन्तरा न किञ्चिद्वक्तुमयं समर्थस्तथापि तस्याः वचनेन नितान्तमाहता । किमियं माम् ''अङ्कल'' इति सम्बोधयतीति । सप्ताहान्ते नापितशालां गच्छत्ययं शिरःकेशकर्त्तनाय । एकस्यां शालायां सर्वदा तस्य गमनम् आ बहोः कालात् । स च नापितः अत्यन्तानुरागी

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अस्मिन् । तस्मिन् दिने केशकर्त्तनात्परं स नापितः किं कृष्णीकरोमि वा केशानिति कर्णेजप इव अवोचत् । श्रुत्वा च तस्य वचनं क्रुद्धोऽयमुमाकान्तः किं मे केशाः श्वेता इति यत् कृष्णीकरोषि त्वम्? ततः विमना इव ततः समायातः । कतिचन दिनानन्तरं दन्तमूले पीडानुभूता । यद्यपि पत्नी गृहचिकित्सामकार्षीत् तथापि कष्टमसहमानो दन्तचिकित्सकान्तिकं जगाम । तत्र च चिकित्सकोऽतर्कयत् दन्तेषु विक्रिया काचित् समजनि । कुतः इति पृष्टे वयो गते दन्ततन्तुः शिथिलो भवति तेन विक्रिया ततश्च पीडा । तदर्थमौषधमुपदिशामि । यद्यनेन न शाम्यति तर्हि दन्तोत्पाटनमेव वरमिति जगाद । निशम्य तदेतत् वृत्तजातं पुनः चेखिदीत्युमाकान्तः, न दन्तपीडया अपि तु वार्धक्यावस्थामनुमाय । ततः कालान्तरे वस्त्रक्रयणाय आपणं प्रययौ । तत्र च नाना वर्णयुतं वस्त्रमेकं चिकाय । वस्त्रापणिकश्च तदावादीत् यद्यूनां कृते समीचीनमिदं भवते तु धूसरवर्णो वा धवलवर्णो वा सम्यग् भवेदिति । एतत्सर्वं श्रुत्वा यद्यपि कष्टमन्वभूत् नूनमहं जराक्रान्त इति तथापि मनसि धैर्यं समपादयत् । यतो हि पञ्चपञ्चाशद्वर्षवयसि यद्यहं व्याकुलितो भवामि अशीतिवर्षदेशीयाः कथङ्कारं प्रातरेवोद्यानेषु धावन्तो दरीदृश्यन्ते? कथञ्च ते हर्षेण कालं यापयन्तीति? अतो वयोविषये न मुधा चिन्तनीयं प्रत्युत निजकर्मणि रतः सन् वर्तमानमेव संस्मर इति ।

लेखकस्येयं कथा मनोविनोदिनीति तु निश्चप्रचम् । त्रैकालिकसत्यमत्र प्रास्तावि लेखकेनात्र हासच्छलेन । न कश्चित् स्वस्य वयोगतविकारमत्र निदर्शयितुमीहते ज्ञाते च पुनरज्ञात इव नटति । आत्मानञ्च सर्वदा गोपयितुं वाञ्छति । तदेतत्सर्वमपि तथ्यजातं मनोहरशैल्या यथोचितशब्दसंहारैश्च प्रास्तौल्लेखकः । ''अङ्कल जी-चाय'' इत्यादयो देशजशब्दाः यथास्थानं प्रायुजीति अनुकरणशब्दानामपि संस्कृतभाषायामनुप्रयोगोऽनुमत इति सुष्ठु शास्त्रसम्मतमतमत्र प्राकाशि ।[४]

ततः आरब्धा कथान्या ''वक्रसरलता'' इति । ग्रामीणजनानां मनस्सु भावना नगरवासिनां विषये भवति यन्नगरे प्रायशो जनाः वञ्चयितुमुपक्रमन्ते, धूर्त्तस्वभावयुक्ता भवन्तीति तस्य मूर्त्तिमत्स्वरूपमत्र कथायां प्राकाटि लेखकेन । लेखकस्य स्वानुभूतिरत्र उच्चावचरूपिणी प्राकाश्यं गता । एकदा देहलीनगरे कलाविकासपरिषदः कार्यालयं गन्तुकामो लेखको रणाङ्गणे योद्धेव मेट्रोयानमारूढवान् । तत्र महानगर्यां मेट्रोयानारोहणं नाम पर्वतारोहणमिव कार्यम् । तत्र महासम्मर्दे प्रविष्टोऽयं कस्मिँश्चित्कोणे कथञ्चित् पादमास्थाय दण्डायमानो बभूव । हस्ते चासीत् कश्चन दीर्घस्यूतः तदन्तः लघुस्यूतोऽपरः यत्रान्ते च आसन् लेखकस्य परिचयधनाहारणादीनि अत्यावश्यकपत्राणि । एतदन्तराले काश्चन अर्धजरत्यः महिलाः शिशुभिः साकं लेखकं परितः अवातिष्ठन् । तेषु च लघुबालः कश्चित् रोदिति स्म । तञ्चानन्दयितुं लेखकेनापि प्रयासस्तस्मिन् क्षणे विहितः । ततः प्राप्तव्यस्थानकमवगत्य लेखकः मेट्रोयानात् अवातरत् । ततः कलाविकासपरिषदः कार्यालयगमनवेलायां जङ्गमदूरवाणी स्वसहजस्पन्दनेन लेखकं जागरयामास । लेखकः यदा भाषितवान् तदा जसवन्तसिंहनामा कश्चन पुरुषः प्रावोचत् यत् भवतां परिचयपत्रादिसंयुतस्यूतो मद्धस्तगतः । भवान् याने एव विस्मृत्यागमदिति प्रतिभाति । अत्र भवतः संख्यां लब्ध्वा दूरवाणीमकार्षम्

४. अनुकरणं चानितिपरम् (१.४.६२) इति पाणिनीयसूत्रानुरोधात्

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इति । एतच्छ्रुत्वा आश्चर्यचकितो लेखकः क्षणाभ्यन्तरे समतर्कयत् यत्ताः महिला एव धनस्यूतं मत्वा अपाहार्षुः धनञ्चालब्ध्वा तत्रैव चाक्षिपन्निति । ततः लेखकस्तं सत्पुरुषं जसवन्तसिंहमन्वरुधत् यत् एकहोराभ्यन्तरे अहं भवत्सविधं प्राप्स्यामीति अङ्गीकारश्च प्रदर्शितः सिंहमहोदयेन । ततः कार्यालयं गत्वा कार्यालयीयाधिकारिणं वृत्तजातं सर्वमुक्त्वा झटिति निजकार्यं कर्त्तुं प्रार्तिथत । अधिकारी च वक्तव्यं सर्वमुक्त्वामुञ्चत । अत्रावसरे जसवन्तसिंहः त्वरते स्म ममान्यत्र गन्तव्यमित्यप्यवोचत् । अस्तु तर्हि तत्रैवाहमायास्यामि तावत् भवान् तत्रैव गच्छत्विति अस्थिरस्वरेण लेखकस्तं प्रत्युदतरत् । ततः तदुक्तस्थानं प्राप्य मन्दहासेन तस्मात् वस्तुजातं सर्वं सङ्गृह्य चायपानादिसौजन्यं प्रदर्श्य धन्यताविष्कृतिश्च व्याहृत्य निर्गतः तस्मात् स्थानात् । एतदवसरे परिचितस्य शक्तिनाथमहोदयस्य दूरवाणी आगता ततः तेन सह मिलित्वा वृत्तजातं सर्वमश्रावयल्लेखकः । शक्तिनाथश्चाह- जसवन्तसिंहः साधुपुरुषः इति कृत्वा न किञ्चिदभवत् भवतः अन्यथा एषु दिनेषु नगरे दुर्वृत्ताः एवं काण्डानि विरचय्य ततः बलाद्धनं पृच्छन्ति आहूय पीडयन्ति हानिश्च जनयन्ति । अतः एकलस्य भवतस्तत्र गमनमनुचितमिति न जानाति भवान् प्रायश इति । आकर्ण्य एतत् हठात् कार्यालयाधिकारी मनसि आगतः । स खलु परिचितः सर्वं ज्ञात्वापि कुतो न मां न्यरौत्सीत् एकाकी गन्तुम् । स तु अत्राभिजनः सर्वं जानीते कुतो नावारुद्ध? स तु सरलः सज्जन इति चिन्तयामि । अथवा सरलातायां वक्रतापि निलीना इति स्वानुभवमत्र चारु समुपवर्णयल्लेखकः ।

वस्तुतः नागरिकजीवनशैली साम्प्रतं तथैव दृश्यते । न कश्चित् अन्यस्य विषये चिन्तयति । निजेष्वेव जीवन्ति जनाः । हृदि कापट्यञ्च भृशं धारयन्ति । केचन च साधवोऽपि भवन्ति यथा जसवन्तसिंहः इति । जीवनशिक्षिकेयं कथा नूनं सर्वैः अवगन्तव्या । समाजं परिचाययितुमवश्यं कथेयं समर्थेति तर्कयामि । मध्ये मध्ये हासपरिहासव्याजेन लीलया कथामग्रे निनाय लेखकोऽत्रेति पुनरपि श्लाघ्या तस्य लेखनी ।

ततः साम्प्रतिकजागतिकसमस्यां कोरोना (Covid-19) महामारीमित्याख्यां मनसि निधाय ''कोविदः'' इति कथाविशेष आरब्धः । स्वोदरपोषणाय गृहान्निष्क्रान्तास्तत्र तत्र राज्येषु स्थितानां श्रमिकाणां व्यथा किं बहुना वैश्वजनीना स्थितिरत्र चित्रवत्प्रास्तावि लेखकेन । दीनानाथनामा कश्चिच्छ्रमिकः ग्रामे स्वपरिवारं यथायथं पोषयितुमसमर्थः स्वभार्यया करुणया अपत्येनैकेन च पितरौ विहाय राज्यान्तरे वसति तत्र च कस्मिँश्चिदुद्योगशालायां कार्यं कुरुते । यद्यपि ग्रामेऽस्ति किञ्चित्परिमाणेन भूमिः सा चोर्वरा तथापि आवर्षं दैवदुर्विपाकेन प्राकृतिककोपेन च निषण्णा । अतः परिवारं चालयितुं कष्टं सहमानः स राज्यान्तरं गन्तुं मनश्चक्रे । यद्यपि प्रारम्भे एकलो गच्छामीति आसीत् धीस्तथापि पित्रोः आग्रहेण स्वपत्नीं पुत्रं च सहैव निनाय । व्यतीतं संवत्सरमेकम् । सम्प्रति गृहं गन्तुं पित्रोः दर्शनाय च लालसा प्रवृद्धा । अपरेऽस्मिन् मासे प्रयास्याव इति निरनैष्टां दम्पती तदर्थञ्च गृहजनानां कृते वस्तूनि शनैः शनैः क्रेतुमारब्धा पत्नी करुणा । एवमानन्दमयक्षणान्तराले अश्रुतपूर्वः अननुभूतपूर्वः अदृष्टोपूर्वोऽयं भूताणुः कोरोना (Covid-19) इत्याख्यो चीनदेशप्रभवोऽखिलेऽपि विश्वे स्वकलेवरं व्यसारयत् । किंकर्त्तव्यविमूढाः जनाः अगतिकगतिकः सर्वोऽपि सर्वकारः सङ्गरोध एवास्य निदानं यावत्पर्यन्तं नास्त्यस्य शमनोपाय इति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विचिन्त्य कीलितः सर्वोऽपि व्यापारः कीलितं गमनागमनं कीलितानि च अखिलानि अनुष्ठानानि । एवं हठात् जगदिदं स्थाणुरिवाभासत । एवं स्थितौ कथं वा आयायात् दीनानाथ स्वपरिवारमानीय ग्रामं प्रति? कानिचित् दिनानि सञ्चितेन धनेन जठराग्निः शान्तिमवाप । परं दैनिकश्रमिकस्य कियान् वा आयः? कियद्वा संरक्षेदसौ? सर्वकारेण यावत् साहाय्यरूपेण दत्तं न तावत् पर्याप्तमतः स्वामातृभूमिं प्रत्यावर्त्तितुं मनश्चकार । गमनागमननिरोधात् यानाभावेन पद्भ्यामेव गन्तुं केचन सन्नद्धाः । कष्टेन गच्छन्तः द्वित्रदिनात्परं सर्वकारसाहाय्येन कृच्छ्रेण तावत् कथञ्चिद्रेलयानमारूह्य प्रखण्डमुख्यालयं प्रापुः । तत्र च राजनियमानुसारेण सर्वकारीयव्यवस्थायां चतुर्दशदिनानि व्यतियापितानि । ततः तस्मान्मुक्तौ यदा गृहं प्रविविशतुः तदा न तावच्छब्दः श्रुतः । गृहे सर्वाणि वस्तूनि इतस्ततः पतितानि । अन्तश्च माता पितुः चरणं निगृह्य पतिता । पितापि अचेतनः । पुत्रस्य कण्ठरवं श्रुत्वा मात पस्पन्द । दीन! आयाहि, पश्य, पितरं तव मार्गं वीक्ष्य म्लानोऽयम् । एहि श्रूयताम्! दीन आगतः इति । ततः पिता अक्षिणी उद्घाट्य मन्दस्वरेण दीन आगतः इत्युक्त्वा स्वप्राणान् तत्याज ।

एवं हृदयविदारिकां घटनां कथाव्याजेन प्राकाशयल्लेखकोऽत्र नूनं प्रासङ्गिकीयं कथा । एषु दिवसेषु या च दुःस्थितिः निखिलेऽपि विश्वे दर्दृशीति अक्षरशः प्रमाणीकृत्य प्रत्यपीपददत्र लेखकः । अत्रापि लोकसरणिमादृत्य केचन प्रयोगाः कृताः । यथा - समुद्राय शङ्खजलप्रदर्शनमिव इति । भाषा अत्यन्तसरला सुबोध्या चेति नूनं सर्वजनहृदयवेदनीयेयं कथा ।

रिक्तहस्तायाः उपस्थितिर्न मानाय इति कश्चन प्रयोगो लेखकेनात्र व्यधायि नूनं लौकिकव्यवहारं प्रकटयति । अस्य मूलं क्वचिद्भागवतेऽपि परिलक्ष्यते । दक्षयज्ञं प्रति सती यदा गन्तुमिच्छति तदा शङ्करेणोच्यते ।

''अग्रेऽग्रे नित्यानन्दः तमनु रामः'' इत्यग्रिमायां कथायां सहोदरयोः अनाविलसम्बन्धः प्रकटीकृतः । कलिकलुषितेऽस्मिन् काले यद्यपि तत्तादृशः सम्बन्धः सहोदराणामथवा सम्बन्धिनां विरलतयैव गोचरीभवति परं लेखकोऽत्र स्वप्रत्यक्षविषयमेवोपास्थापयदिति ''कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी'' इति भवभूतिवचनं स्मृतिपटलमान्दोलयति ।

कस्मिँश्चिद् ग्रामे नित्यानन्दरामचन्द्राविति भ्रातरौ आस्ताम् । बाल्ये वयस्येव पित्रोः स्वर्लोकगमनेन द्वावपि सर्वो भारः स्वस्कन्धे निरूह्य कालं निन्यतुः । रामलक्ष्मणाविव द्वयोर्मध्ये आसीत् सम्बन्धः । ज्येष्ठो नित्यानन्दः भ्रातरि स्नेहशीलो गृहकार्यं सर्वं सम्पादयति स्म कनीयान् च रामचन्द्रः ज्येष्ठभ्रातुः न किञ्चिदपि कष्टं स्यादिति कृषिकार्यं गोसेवादिनिखिलकार्यं कुरुते स्म । द्वयोर्मध्ये तथाविधः स्नेह आसीद्यद् प्रातरारभ्य निशापर्यन्तं शौचस्नानभोजनादिकार्यं मिलित्वैव कुरुतः यदिदानीं नावलोक्यते परिवारे । रामचन्द्रः ज्येष्ठभ्रातुः न किञ्चिदपि वचनमतिशेते तदादेशेनैव सर्वं कार्यं विदधाति ज्येष्ठोऽपि तस्य यथा बह्वायासो न स्यात् तथाचरति । एवं द्वयोर्मध्ये यद्यप्यासीत् निष्कलङ्कितभावस्तथापि द्वयोर्मध्ये जायते च कदाचिन्मृदुकलहोऽपि । कृषिकार्ये निमग्नो भवान् किं वा जानीयात् जगद्विषये इति ज्येष्ठ

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आक्षिपति । कनीयान् च कर्कटिकालवाले कियज्जलं देयमित्यपि न जानाति तथापि आत्मानं बृहस्पतिरिव मनुते । एवं द्वयोः कलहे जाते भोजनाद्विरक्तौ स्वं स्वं शयनकक्षं प्रविशतः ततः पुत्रवधूनां प्ररोचनया पुनः परस्परं सहैव भोजनं कुरुत इत्यासीद् द्वयोरविनाभावसम्बन्धः । मधुराधिक्ये मुखे नीरसताऽऽयाति तत्र चापेक्षते कटुप्रभावः समान्तराले भोजनस्वादनिर्वहणाय । एवमेव दिवसे गते द्वावपि वृद्धत्वदेहलीं प्रविष्टौ । नित्यानन्द इच्छति बहु कष्टमनेन सोढमतः आदौ अयमेव यमगृहं गच्छति चेत् तस्य सर्वाः क्रियाः ज्येष्ठत्वेन सम्पाद्य अहमपि प्रयास्यामि । रामश्चन्द्रश्चेहते यदादौ ज्येष्ठ एव प्रयातु । मम गमनात्परं तस्य कार्यं को वा कुर्यात्? अतः स गच्छति चेत् तत्कार्यं सर्वं सम्पाद्याहमपि यमनिलयं प्राप्स्यामीति । एवं काले गते रामचन्द्र आदौ दिवं जगाम । परिणतवयःप्रभावात् नित्यानन्दः वेत्तुं नाशकत । दशाहकर्मणि आगतान् बन्धून् आगमनकारणं पृच्छति च । सर्वेषां मुखात् कारणं विज्ञाय आकाशमवलोक्य किमपि गृणन्निव प्रतीयाय । कथामाध्यमेन यद्दृश्यमत्र लेखकेन प्रास्तावि तत्तु साम्प्रतिककाले विरलैव । अहो! भ्रातृभावः, अहो! अवरस्य प्रवरं प्रति सम्माननम्, अहो! ज्यायसः कनीयसं प्रति प्रीतिः । सर्वमिदं गाथेव प्रतिभासते । वर्णनचातुर्यं भाषाशैली प्रसङ्गप्रस्तावश्चातितरां मनो मोदयति । केचन तादृशाः शब्दाः अत्र समुद्भाविताः (Coined words) ये च शब्दाः अर्वाचीनकाले तद्भाषयैव संस्कृतज्ञा अपि प्रयुञ्जते । यथा -Bed Tea इति । अत्र लेखकेन शय्यापीतचायमिति अभिनवशब्द आविष्कृतः । खैनी इति प्रान्तीयभाषायां तदत्र पिष्टतमालपत्रमिति । प्राचीनकृषीवलानां पर्यावरणज्ञानमत्र प्रस्फुटितं तद्यथा- पश्चिमाकाशे रोहिते दृष्टे वृष्टिरवश्यम्भाविनीति । ग्रामीणक्षेत्रेषु पुरा शौचार्थगमनवेलायां यदुपवस्त्रं धार्यते तदत्र स्मारितं लेखकेन । एवञ्च भारतीयप्राचीनसंस्कृतेः उद्वेजिकेयं कथेति निश्शङ्कं वक्तुं शक्नोमि ।

अपरेयं कथा ''चित्रदर्शनम्'' इत्याख्या अद्यतनसमाजस्य दर्पण इव बाभास्यते । कथमद्यतना युवानः दिग्भ्रान्ताः सन्तः उत्पथमनुसरन्ति । निर्गते काले केचन पश्चात्तापेन आत्मानं सबलीकुर्वन्ति केचन च मार्गान्तरमन्विषन्तीति प्रकाशिकेयं कथा । ''सुकुमार'' इति कश्चन भविष्णुश्छात्रः एकादशकक्ष्यापर्यन्तमतिविशिष्टत्वेन परिगण्यते स्म । मातापित्रोः प्रेष्ठोऽयं सर्वाः कामनाश्च तै पूर्यन्ते स्म । द्वादशकक्ष्याप्रवेशात्परं षण्मासपर्यन्तं दैनिककक्ष्याः प्राचलन् ततः स्वाध्यायविरामः प्राप्यते छात्रैः । एतदवसरे गृहाध्ययनं गृहशिक्षकादध्ययनं प्राचलत् । परं साम्प्रतिके काले अन्तर्जालमाध्यमेनापि अध्ययनं श्रेयसे कल्पत इति कृत्वा पितरं लक्ष्मीकान्तं दूरवाणीयन्त्रमेकं क्रेतुं पप्रच्छ । पुत्रस्योत्कर्षं को वा पिता नेच्छति? सहसा पिता यन्त्रमेकमदापयत् । कानिचन दिनानि तस्मिन् दूरभाषयन्त्रं सुखायाकल्पिष्ट । परं यन्त्रमिदं यावत्पुण्याय तावत्पापायेति महतां निर्वचनम् । अनीप्सितं यादृच्छिकं च चित्राणि तत्र विना प्रयत्नेनापि परापतन्ति । एवमेकदाऽनिच्छया चित्तोत्तेजकं चित्रमेकमपश्यत् तत्र सुकुमारः । क्रमेणाभ्यस्तः तादृशानपेक्षितचित्रदर्शनेन समयं व्यतीयाय वयःप्रभावात् । ततः द्वादशकक्ष्यायाः परीक्षायां कथञ्चित् तृतीयश्रेण्यामुदतरत् । एतद्दृष्ट्वा पिता तु दूयमानेन मनसा पुत्रं बहुधातर्जयत् । उच्चशिक्षायै समुचिते महाविद्यालये प्रवेशो दुश्शक इति विज्ञाय कस्मिँश्चिन्नैजमहाविद्यालये भूयिष्ठं शुल्कं प्रदाय प्रावेशयत् । सम्प्रति प्रत्यहं महाविद्यालयं गच्छति सुकुमारः परन्तु क तादृशाः मेधाविनश्छात्राः अत्र भवेयुः । अत्र

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तु धनमहिम्ना अवरा एव प्रविशन्ति । अवकाशेषु पुरातनानि मित्राणि ये खलु प्रतिष्ठितेषु महाविद्यालयेषु प्राविशन् तान् वीक्ष्य आत्मानं हीनं मेने । किमिदमनिष्टं मयाचरितम् इति पश्चात्तापेन पुनरध्ययने चित्तैकाग्र्यं समपादयत् । बुद्धिमान् परिश्रमी चायं स्नातककक्ष्यायां पुनः नवनवतिप्रतिशतमङ्कान् लब्ध्वा राज्ये श्रेष्ठेषु दशसु अन्यतमोऽजायत । दृष्ट्वैतत् पितरौ सम्बन्धिनः अन्ये च प्रतिवेशिनः हर्षोल्लासमन्वभूवन् । कालान्तरे च सुकुमारः भारतीयप्रशासनसेवायां प्रविश्य मातापित्रोः स्वप्नं चरितार्थतां निनाय ।

कथयानया लेखको समाजाय सुसन्देशः प्रेषितः । कौमारावस्थाप्रवेशनेन पुत्रादयः दिग्भ्रान्ता बोभूयन्ते तत्र च महद्दायित्वमस्ति पित्रोः । न केवलं वाञ्छितदानेन स्वकीयकर्त्तव्यपालनं सेत्स्यति तत्र च निरीक्षणमपि अत्यावश्यकम् । तस्मिन् वयसि प्रायशः सदसद्विचारक्षमता न प्रौढा तत इतोऽपि गुरुतरो भारः अभिभावकानाम् । कथाव्याजेन परिहासेन वा सम्प्रति गृहस्थमहिलानां दूरभाषसत्राणि मनोविनोदाय प्रास्तौल्लेखकोऽत्र । वर्णनकौशलं पूर्ववत्प्रशस्यमित्यत्र न पुनर्द्विरुक्तिः । शब्दसन्दोहः स्यन्दतेऽत्र कथानिर्झरिण्याम् ।

''अन्नं वै ब्रह्म'' इत्यौपनिषदं वचः आश्रित्य कथेयमारब्धा । दरिद्रस्य समाजे का खलु परिस्थितिः? कथं स्वोदरपोषणाय सर्वदा यतमानोऽपि दैवेन ताडितः श्रेष्ठिभिरपमानितः दुःखमेवानुभवति । ग्रामीणपरिदृश्यमत्र कथायां यथायथं प्रतिफलितम् । नीलकण्ठ इति कश्चित् कृषीवलः बाल्ये तत्पिता कथङ्कारमुदरपोषणाय कष्टमसहिष्टेति स्मरति । कृषकस्तु आवर्षं कृषिक्षेत्रे शीतवर्षाग्रीष्मादिभिः पीडितः अजस्रं कष्टञ्च सोढ्वा अपरिमितञ्च परिश्रम्य कदाचित् अनावृष्टिकारणात् कदाचिदपि कीटोत्पातेन दुःखमेव तद्द्वारि उपतिष्ठते । एवं नीलकण्ठपिताऽपि कष्टेन स्वपरिवारं पोषयितुमक्षमः कदाचित् श्रेष्ठिनमाश्रितवान् । श्रेष्ठी च किञ्चिदृणं दत्त्वा अवधिं परिकल्प्य सवृद्ध्या मूलं प्रत्यर्पितुं वचनं स्वीचकार । काले प्राप्ते ऋणं प्रतिदातुमसमर्थं नीलकण्ठपितरं श्रेष्ठिनः मल्लाः बलात् श्रेष्ठिगृहमनैषुः । श्रेष्ठी च अपमानवचनेन तर्जितवान् । अपमानितोऽपि स्वापत्यानां मुखं स्मृत्वा द्विगुणवृद्धिं दातुं प्रतिवचनं ददौ । एवमासीत् कष्टान्वितं वृत्तं नीलकण्ठपितुः । स्मारं स्मारं तद्दिने रात्रौ कृषिक्षेत्रे शस्यरक्षणाय स्वपुत्रेण सहावर्त्तत नीलकण्ठः । एतदन्तराले कश्चित् तमसाच्छन्नवेलायाः व्याजेन धान्यं चोरयितुं प्रायतिष्ट तत्र च शब्दमाकर्ण्य नीलकण्ठस्तद्दिशं प्रययौ । करदीपसाहाय्येन तन्मुखमद्राक्षीत् । आसीत् स परिचित एव ग्रामीणः । तस्य मुखाद् चौर्यकारणं विज्ञाय स्वपितुः कष्टमस्मार्षीत् । दरिद्रः स्वोदरपोषणायापत्यानाञ्च मुखे अन्नकणं निधातुं किं वा न करोतीति ।

लेखकोऽत्र देशे परिदृश्यमाना समस्या कथायामुदलेखीत् । अद्यापि सैषा करुणस्थितिः निखिले देशे सर्वत्र च राज्येषु दरीदृश्यते । ''बुभुक्षितः किं न करोति पापम्'' इति चाणक्यवचनं साक्षाद्द्वयमनुभवितुं शक्नुमः पदे पदे । अस्यामपि कथायां लेखकस्य प्रान्तीयप्रयोगस्य प्रतिकृतिरनुभूयते । यथा - अभावे स्वभावो नश्यतीति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अपरापीयं कथा ''गजाननः'' इति समाजं मुकुरं दर्शयितुमारब्धा । धर्मेण प्रतिष्ठितेऽस्मिन् देशे कथं धर्मनाम्ना धार्मिकवेशधारिणः स्वामिनः धर्ममेव नाशयन्ति जनान् च वञ्चयन्तीति कथायाः अस्या मुख्याधारविषयः । एकस्मिन् मठे प्रवरस्वामिनां सेवकत्वेन बभूव कश्चन गजानननामा । मठस्य सर्वाः व्यवस्थाः तयैव सुचारुरूपेण निरूह्यते स्म । अतः स्वामिनां प्रीतिपात्रतां भेजे । परिणते च वयसि मठस्य सर्वोऽपि भारः तस्मिन् न्यस्तः । स्वामिभिः दीक्षितः सम्प्रति विशुद्धानन्दनाम्ना मठस्योत्तराधिकारिरूपेणाभिषिक्तः । अर्वाचीनोऽयं स्वामी मठस्य विकासाय नवीनाः योजनाः आरभत । यथा - धर्मप्रचारार्थं मठस्य शाखाः ग्रामेषु उद्घाटिताः, सन्यासिनीनां कृते भवनानि निर्मितानि, गोसेवार्थं गोशाला, गमनागमनसौकर्याय च चतुश्चक्रयानानि क्रीतानि । एवं क्रमेण प्रत्यहं ग्रामं ग्राममटाट्यमानो जनाँश्च उपदिश्य ततः तैः दानपेटिकायां प्रदत्तानि धनानि सङ्गृह्य विशालभवनानि ऐश्वर्ययुतानि वस्तूनि च व्यवास्थापयत् । जनाँश्च सर्वे तद्वार्त्तया मोहिताः तच्छरणमेव आयासिषुः । एवं जनानां हृत्सु स्वकीयं व्यक्तित्वं संस्थाप्य स्वानुचरेण योजनां कृत्वा तत्क्षेत्रस्य विधानसभासदस्यरूपेण निर्वाचने विजयश्रियमलभत । इतः परं भवदीयाः सर्वाः समस्याः अपाकरोमीति प्रतिज्ञाय ततो राजधानीं प्रतस्थे । एवं राजकीयवृत्तौ प्रविष्टः स्वात्मगतमनीषां पूरयन्नसौ न जनानां विषये व्यचिन्तयत् न वा मठस्य विषये । क्रमेण प्रधानहीनो मठो नष्टतां गतः अयश्चान्तर्निहितः । धर्मसंस्थापनाय महाजनैः स्थापितोऽयं मठः अधर्माधिकारिणा विनष्ट इति अद्यतनसमाजस्य साक्षाच्चित्रमत्र प्रस्तुतं लेखकेन । अधुनायं व्यवसायः खलु सुलभः । न धनस्य चिन्ता, न सर्वकाराय करदानस्य चिन्ता । मूढा भक्ता अहमहमिकया स्वकीयां समस्यामानीय आगच्छन्ति । सरसवचसा परितृप्ताः भूरिशो धनं दत्त्वा च प्रयान्तीति खलानां दुष्टानां मनस्सु नितान्तं द्रढीयानयं खलु विश्वासः । विवेकहीनास्ते मानवाः तेषां जाले आबद्धा कष्टमेव सहन्ते नान्यत् । उच्चाभिलाषिणस्ते च धूर्त्ताः जनानेवं वञ्चयित्वा ऐश्वर्येण कुकृत्येन च सधैर्यं समाजे विचरन्तीति हा! धिक् विवेकशून्यताम् । कथायाः अन्तिमे च समदिक्षत लेखकः -

''सकृदपि लवणसागराङ्गसङ्गमाप्य सुधासममपि गङ्गाजलं न पुनश्च मधुरीभवतीति नूनं सचेतसः विषयेऽस्मिन् जागरुका भूयासुरिति निवेदना'' ।

कथासङ्ग्रहेऽस्मिन् इयञ्च कथा विशिष्टा ''इकबालः'' इति । धर्मवैभिद्येऽपि देशे या धर्मैकता अस्माकं पूर्वजैः परिकल्पिता सा पुनः खण्डिता साम्प्रतम् । मनस्सु भेदभावना नितरां वरीवृध्यते । तत्र च राजनेतारः स्वार्थसाधनाय अग्नौ घृतस्थापनमिव कार्यं कुर्वते । वैरमसूया प्रत्यहं प्रवर्धते अस्मासु । घातप्रतिघातश्च दरीदृश्यते । एवंभूते काले कथेयं नितान्तं प्रासङ्गिकी भेदभावनां दूरीकर्त्तुं मनसः ।

इकबालनामकः कश्चित् सैनिकः कारगिलरणाङ्गणे शत्रुगोलिकाभिः आहतः तत्सखायौ साईमन-धर्मपालौ तत्सविधमधाविष्टाम् । इकबालः तौ प्रावोचत् ममेयं वार्त्ता नूनं मत्पितरौ शर्मदम्पती जानीयाताम् इति । आश्चर्यचकितावुभावपि ननु ''इकबालः'' इति मुस्लिमजनं सर्वमश्रावयत् इकबालः । ''रहमान खान्'' इत्यस्यापत्यम् इकबालः, एकदा ईद् इति प्रधानपर्वावसरे मित्रैः सह पतङ्गक्रीडां क्रीडन् यदा कलहः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सञ्जातस्तदा इकबालेन ताडितस्य एकस्य मुखात् रक्तपातो बभूव । पिता यदि जानीयात्तदा मां ताडयेदिति भीया अरण्यदिशमधावत् । धावं धावं श्रान्तः एकस्मिन् वृक्षमूले आश्रितः निद्रां चकार । प्राप्तेऽन्धकारे भयाक्रान्तः केनचित् पुरुषेण रक्षितः तेन सह तद्गेहञ्च गतः । स आसीत् लक्ष्मणशर्मा प्राप्तावसरः सैनिकः । वृत्तान्तं सर्वमाकर्ण्य शर्मदम्पती निजगृहे इकबालं पालयामासतुः । द्वादशकक्ष्योत्तरं पालितपितुः प्रेरणया भारतीयसेनायां प्रविष्टः । पाकिस्तानप्रशिक्षितातङ्कवादिभ्यः स्वदेशरक्षणाय कटिबद्धोऽयं बहुधा तान् मृत्युशय्यायां न्यपातयत् । ''हिन्दु-मुस्लिम्'' इति भावना तु लोकविभेदकारिणी, अनेकतायामेकतेति मूलमन्त्रः । अन्यथा क्व इकबाल? क्व च शर्मदम्पती? क्व वा एते आतङ्कवादिनः येऽत्र आतङ्कं प्रसारयन्ति? ते न हिन्दवः न वा मुस्लिमजनाः अपि तु मानवतायाः ते शत्रवः । परकीयप्रचोदितवचोभिः प्रेरिताः सम्प्रति समाजे परस्परेभ्यो असूयन्ति सत्यासत्यविचारविमूढाः सरलान् जनाँश्च घ्नन्ति । न मिथो दृश्यतेऽत्र साम्यभावः । एवम् स्थितौ कथेयं नितान्तं सुधीपाठकान् जागरयति निर्मलभावमारोपयति चेतसः कश्मलञ्च न्यक्कारयति ।

इयमपि कथा ''धर्मः'' इति साम्प्रतिकसमाजस्य कुरीतेरपनोदनाय अतिविशिष्टा वर्त्तते । समाजे च प्रचलतीयं कुरीतिः यद् गृहे यत्किञ्चिदघटनं घटते तत्सर्वस्योत्तरदायिनी स्त्री भवति पुरुषस्तु सर्वदा अकल्मष एव । यदि पुरुषस्य पत्नी मृता चेत् वंशरक्षणाय तस्य द्वितीयविवाहः शास्त्रानुमतः परमाद्य एव वयसि यदि पत्न्याः पतिः मृतश्चेत् इयं कलङ्किनी पापिनी, अस्या एव कारणात् पतिः मृतः इति । न पुनरियं द्वैतीयीकविवाहयोग्येति तिरस्कार्या ।

सुन्दरपुरग्रामे कमलेति काचित् सद्य ऊढा योषित् सुमङ्गली । विवाहस्यैकवर्षाभ्यन्तरे वाहनविमर्दनेन मृतः पतिः हठात् । सम्प्रति श्वशुरालये गृहस्य कोणे दुःखेन निवसन्तीयं कथञ्चित् दिनानि यापयति स्म । परं तस्याः देवरस्तु वराकः नैनामिच्छति । भ्रातुः मरणानन्तरं गृहे इयं मा भवत्विति तस्य मनीषा, येन सकलं गृहं सकला च भूमिः तदीया स्यात् । एकल एव सम्पूर्णसाम्राज्यस्य सम्राट् स्यात् । अतः कथञ्चित् ग्रामपञ्चसभासदस्येभ्यः उत्कोचं प्रदाय तां ग्रामादपसारयितुं वाञ्छति । लोभोपहतचेतसश्च ते इयं खलु अशुभङ्करी कलङ्किनी इति लोकापवादं संरचय्य ग्रामान्निष्कासयितुं प्रायतिषन् । एतदवसरे कमलायाः पत्युः मित्रमपि कमलेशः तद्ग्रामे एव निवसति । तस्य पत्नी च पञ्चषेभ्यो मासेभ्यः प्राक् सर्पाघातेन दिवङ्गता । तस्य पिता चेच्छति यत् कमलेशः पुनः विवाहबन्धने बद्धः स्याद्येन वंशो वृद्धिं यायात् । अतः ग्रामपञ्चसभासदस्येभ्यो भोजयित्वा विवाहानुमतिं स्वीचकार । ते च सदस्याः सहर्षं भुक्त्वा नूनमयं वंशविस्तारार्थं परिणयं कुर्यादिति समतर्कयन् । एतद्विज्ञाय कमलेशः स्वपितरमुवाच अहं पुरुष इति मह्यं विवाहानुमतिः सा च नारी इति तस्याः ग्रामनिष्कासनमिति न युज्यते । अतः यद्यहं विवहामि चेत् कमलामेव । पुत्रस्य सद्बुद्ध्या प्रसन्नचित्तः पितापि अङ्गयकार्षीत् । यदा विवाहसमय आसन्नो माङ्गलिक वाद्यञ्चाश्रूयत तदा ग्रामीणैः ज्ञातमद्य कमला-कमलेशयोः परिणय इति । विज्ञायैतत् ग्रामपञ्चसदस्याः कुपिताः । भोजनार्थं निमन्त्रयितुं गतः कमलेशः तदा अवोचत् भवद्भिः उक्ता सर्वेऽपि नियमा अस्माभिर्यथाशक्ति पालिता अतः मन्ये ग्रामे कस्यापि विप्रतिपत्तिर्न स्यादिति । अहन्तु प्रतिजाने

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यदहं कमलया सह विवाहं रचितवान् न तु कमला मया सहेति । एवञ्च ग्राममर्यादापि रक्षिता कमलापि सुरक्षिता ।

कलुषितसमाजस्य दुःस्थितिरत्र यथावद्वर्णिता । अत्याधुनिके कालेऽपि यत्र स्त्रीपुरुषयोः भेदो न्यक्क्रियते, सर्वत्र तासां सहभागिता दृश्यते, सर्वस्मिन् कर्मणि च ताः समर्था दृश्यन्ते सभामुखेषु च प्रबुद्धाः नारीशक्तिं प्रबोधयन्ति तत्र तादृश्यान्यपि स्थानानि सन्ति यत्राद्यापि नार्या सह दास्येव व्यवहारो दृश्यते । ''बेटी बचाओ बेटी पढाओ'' इति सर्वकारीययोजनायाः निदर्शनभूतेयं कथा समाजात् कालुष्यं निवारयितुमतितरां प्रशस्येत्यत्र न विसंवादः ।

कथासङ्ग्रहेऽस्मिन् अन्तिमकथा ''शिक्षा'' इति । शिक्षामन्दिरे कथङ्कारं शिक्षायाः दुरवस्था? भविष्णुविद्यार्थिनां कुत्र बत स्थितिः? कथञ्च निजपरभावना शिक्षकाणां मनस्सु एषु दिनेषु प्रवर्धत इति साम्प्रतिकशिक्षायाः दीनावस्थात्र वर्णिता । कस्मिँश्चिद् ग्रामे अशोकनामा कश्चन मेधावी छात्र आसीत् । बाल्ये एव मातृवियोगेन खिन्नः पित्रा सह शस्यक्षेत्रादुत्पादितेन धान्यकणेन कथञ्चित् जीवनं निर्वाहयति स्म । अध्ययनेऽप्रतिमोऽयं सर्वाधिकैः अङ्कैः दशमकक्ष्योत्तीर्णा उच्चाध्ययनार्थं नगरं गन्तव्यमिति पितरं प्रावोचत् । तदर्थं धनमावश्यकमतः कथञ्चित् धनव्यवस्थां कृत्वा तमध्ययनाय पिता प्रेषयामास । महाविद्यालये प्रवेशात् परं तत्र दृष्टा तेन दुःस्थितिः । न कश्चित् पाठयति अपि तु स्वार्थसिद्धये छात्रद्वारा कोलाहलमान्दोलनं वा कारयन्ति शिक्षकाः । अयञ्चाध्ययनशीलः सुशीलनामकेनाध्यापनशीलेनाध्यापकेन परिचयमाप्तवान् । स एक एव तत्र निरन्तरमध्यापनशीलः अतः अन्यैः अध्यापकैः सह तस्य न भवति सङ्गतिः । तेन सह अशोकस्य सम्पर्कं विज्ञाय अन्येऽध्यापकाः अस्मै असूयन्ति स्म । एवं कालं व्यतीतं स्वपरिश्रमेण स्नातककक्ष्यायां सम्यगङ्कान् सम्पादयामास । ततः वर्षद्वयं स्नातकोत्तरकक्ष्यायां प्रविष्टः उत्तमाङ्कैः उत्तीर्णतां लेभे । ततो धनाभावात् अग्रे पठितुमसमर्थः उद्योगार्थं तत्र तत्रावेदनमकार्षीत् । प्रायशो यत्र गच्छति तत्र त एव अध्यापका भवन्ति स्म अतः न्यक्कुर्वन्त्येनम् । नेतृणामथवान्येषां ज्येष्ठानां प्रभावात् अन्यस्योद्योगो भवति । अस्य किङ्करस्य तु न कश्चिदासीदभयदाता । एवं कालक्रमेण निषण्णमानसोऽयं किं करवाणि इति विचिन्त्य स्वनिकेतनमेव कोषागारे बन्धकरूपेण संस्थाप्य धनं किञ्चित् स्वीचकार । तेन लब्ध्वेकं प्ररोटिकोद्योगं (ब्रेड फेक्ट्री) आरेभे । स्वकर्मणि यत्नवानसौ क्रमशः स्वोद्योगं समवर्धयत । कालक्रमेण सम्पूर्णेऽपि राज्येऽस्य नाम प्रसृतम् । निजकर्मणि निष्ठावानसौ श्रेष्ठेषु खाद्योद्योगकारिषु अन्यतमः समजनि । एवं कदाचित् तेषामध्यापकानां दूरवाणी आयाति स्वपुत्राणामुद्योगाय । परमयोग्योऽयं कथं वा तान् सुयोग्यान् नियोक्तुं शक्नुयात् ।

शिक्षाजगति दृश्यमानेयं समस्या न तिरोहिता कस्यापि साम्प्रतम् । तामिमां समस्यां शिक्षकः सन् लेखकः सधैर्यं प्रत्यपीपददिति नूनमत्र प्रणम्यः । समाजस्य भिन्नां भिन्नां समस्यां सम्मुखीकृत्यात्र स्वानुभवेन सर्वाः कथाः लेखकेन प्रस्ताविताः । कुत्रचिद् दृश्यते मातुरनाविलस्नेहश्चेदपरत्र कर्त्तव्यनिष्ठायाः पराकाष्ठता । कुत्रचिदहेतुकी प्रीतिश्चेदपरत्र जनकस्यानादरः पालयितुश्च असीमस्नेहः । कुत्रचिज्जरायाः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चिन्ता चेदपरत्र वक्रसरलता । कुत्रचिद्धर्मनिरपेक्षता चेदन्यत्र साम्प्रतिकशिक्षायाः दुरवस्था । एवं समस्याबाहुल्येऽपि नवरसरुचिरोऽयं कथासङ्ग्रहः । विद्यतेऽत्र करुणादिनवरसानां सङ्गमः । वर्णनशैली तु नितरां सावलीलरीत्या प्रसरति प्रत्येकं कथासु । भाषाऽत्यन्तस्पष्टा प्रौढा बुधजनसंवेद्येति सर्वगुणसम्पन्नोऽयं कथासङ्ग्रहः । नवीनशब्दानामाविष्कारः प्रान्तीयभाषाप्रयोगस्य संस्कृते व्यवहारः तदेतत्सर्वं लेखकस्य रचनचातुर्यं भाषासंस्कारं गभीरचिन्तनञ्च वेदयति । नूनं कथासङ्ग्रहोऽयमधीतीनां मोदाय कल्पते इत्यत्र न विसंवादः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्थानिवल्लक्षण-लक्ष्याणि

स्वामी जपसिद्धानन्दः*

शोधपत्रस्वरूपम् - शोधपत्रेऽस्मिन् सप्त भागाः । प्रत्येकं विभागे उपविभागाः स्फीताक्षरैः दर्शिताः । सुबोधसौकर्याय विषयः अनुच्छेदैः अनुच्छिन्नः । आदावेव सूक्ष्मरूपेण वस्तुनिर्देशे सति ईप्सितार्थस्य अन्वेषणं सुलभं त्वरितं च स्यात् । विभागास्तावत् -

१. उपक्रमः
२. सूत्रार्थः
३. सूत्रारम्भप्रयोजनम्
४. लक्ष्यस्थानानां न परिगणनम्
५. लक्ष्यस्थानानि
६. मुनित्रयमतानुगृहीतं हि लक्ष्यम्
७. उपसंहारः

शोधलक्ष्यम् - ''स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'' इति सूत्रस्य लक्ष्यस्थानानां परिशीलनम् । लक्ष्यस्थाननिर्णये प्राचीनानां प्रयासः, सिद्धान्तिमतस्य अवलोकनम् । लक्ष्यभूतेषु प्रयोगेषु प्रक्रियादशायां क्व, कथं स्थानिवद्भावः अन्वेति इति पर्यवेक्षणं च ।

शोधप्रविधिः - अत्र अष्टाध्यायीसूत्रसङ्ख्योल्लेखे आदौ अष्टाध्याय्याः क्रमिकसङ्ख्या, ततः सिद्धान्तकौमुद्याः दर्शिता । मध्ये निबन्धम् उदाहृतौ, आश्रितग्रन्थावलौ च एम्.एल्.ए पद्धतिः संस्कृतोचितविपरिणामैः संश्रिता । विपरिणामानि यथा - परिभाषादिसङ्ख्या अपि अन्ते निवेशिता, अध्येतृणाम् अञ्जसा बोधाय । उदा - (प.शे.। पृ.२६३, परिभा.१२१)

१. उपक्रमः

शास्त्रं शब्दात्मकस्य भगवतः शरीरम् । तथाहि - ''शब्दमूर्तिधरस्यैतद् वपुर्विष्णोर्महात्मनः ॥'' (शर्मा। पृ.९५) इति ।[१] अतः शास्त्राध्ययनं यज्ञः । तत्र दत्तमतिः भवति निश्चयेन प्राप्तोत्तमगतिः । शास्त्राणि द्वेधा - श्रुतिः, स्मृतिश्चेति । श्रुतीनां षडङ्गानि । तेषु मुख्यं व्याकरणम् । तत्र शिरोमणिरिव राजते पाणिनीयकम्, लोके वेदे उभयत्र शब्दसंस्कारोपयोगित्वात् । वेदे च सर्वशाखोपकारि इति भगवान् भाष्यकृत् । तथाहि - ''सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्'' (शास्त्री, भार्गवः । भा.५. पृ.२२०,

---

'स्वाध्याय' – पु. ५८, वर्ष २०२१, पृ. १४९-१७२. ISSN 2250-0391

* संस्कृत-दर्शन-विभागस्य-रामकृष्ण-मिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक शोधसंस्थानम् बेलुडमठः, हावडा-जनपदम्, पश्चिमबङ्गराज्यम् -७११२०२, Email: japasiddhananda@gmail.com

१. श्रीविष्णुमहापुराणे १ अंशे, २२ अध्याये, ८५ श्लोकः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सू.६.३.१४) इति । पाणिनीयतन्त्रे पञ्च कृतयः । तासु अष्टके प्रथमे प्रथमपादे षट्पञ्चाशम् - ''स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'' इति । शक्यते सूत्रपर्यालोचनम् अनेकधा कर्तुम् । अर्थविमर्शः, औचित्यविचारः, प्रकारनिर्णयः, मतभेदचिन्तनम्, दर्शनदृशा अनुसन्धानम्, इत्येवं सूत्रम् बहुधा शक्यम् अध्येतुम् ।

प्रकृतपत्रे स्थानिवत्सूत्रस्य लक्ष्यस्थानानि परिशील्यन्ते । लक्ष्यसिद्ध्यर्था हि लक्षणप्रवृत्तिः । लक्षणं सूत्रम्, लक्ष्यं प्रयोगस्थलम् । एतदुभयं मिलितं सत् व्याकरणम् उच्यते । तथाहि - ''लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् ॥ लक्ष्यं च लक्षणं च एतत्समुदितं व्याकरणं भवति । किं पुनर्लक्ष्यम्, किं लक्षणम्? शब्दो लक्ष्यः, सूत्रं लक्षणम् ॥'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.१. पृ.७९) इत्युक्तं भगवता भाष्यकृता पस्पशायाम् । लक्ष्यस्थलानां पर्यवेक्षणेन स्थानिवद्भावस्य प्रभावस्य परिचयः स्यात् । समग्रवाङ्मये स्थानिवद्भावः अन्तःप्रवाहरूपेण प्रक्रियाम् अवधारयति इत्येतत् सत्यादनपेतं वचः । अत्र आदौ सूत्रार्थम्, सूत्रारम्भप्रयोजनं च सङ्क्षेपेण उपस्थाप्य प्रयोगस्थलं प्रति उपसृप्यते ।

२. सूत्रार्थः

''स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ'' (१.१.५६/४९) इति त्रिपदात्मकं सूत्रम् । स्थानिवत् आदेशः अनल्विधौ इति सूत्रगतपदच्छेदः । स्थानिवत् इति अव्ययपदम् । आदेशः इति पुँल्लिङ्गे प्रथमाविभक्तौ एकवचनम् । अनल्विधौ इति पुँल्लिङ्गे सप्तम्येकवचनान्तम् ।

स्थानिवत् - ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्माद् भौवादिकात् धातोः अकर्मकात् अनिटः परस्मैपदिनः स्थितिः इत्यर्थे ''भावे'' (३.३.१८/३१८४) इत्यधिकारपठितेन ''ल्युट् च'' (३.३.११५/३२९०) इत्यनेन ल्युट्प्रत्यये स्थानम् इति रूपम् । ''भावे ल्युडन्तः'' (झा, नरेश। सू. ११९, पृ.४५) इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण भावल्युटा निष्पन्नः स्थानशब्दः क्लीबः । स्थानम् अत्र प्रसङ्गः । स्थानम् अस्य वर्णस्य (पदादेः वा) अस्ति इत्यर्थे ''अत इनिठनौ'' (५.२.११५/१९२२) इति सूत्रेण इनिप्रत्यये स्थानिन् इति रूपम् । स्थानी इत्यत्र वर्णनिबन्धनं पुंस्त्वम् । स्थानी स्थितिमान् इत्यर्थः । स्थितिमान् प्रसङ्गवान् । यस्य प्राप्त्यवसरः विद्यते सः स्थानी इति यावत् । स्थानिना तुल्यं कार्यं प्राप्नोति इत्यर्थे ''तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'' (५.१.११५/१७७८) इति वतिप्रत्यये स्थानिवत् इति रूपम् । ''तद्धितश्चासर्वविभक्तिः'' (१.१.३८/४४८) इति सूत्रेण तस्य अव्ययसंज्ञा ।

आदेशः - आङ्पूर्वकात् दिश अतिसर्जने इति धातोः तौदादिकात् सकर्मकात् अनिटः उभयपदिनः आदिश्यते असौ इत्यर्थे ''अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'' (३.३.१९/३१८६) इत्यनेन कर्मणि घञि आदेश इति रूपम् । ''घञबन्तः'' (झा. नरेश। सू.३६, पृ.२२) इति लिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वम् । आदेशः उपदेशप्रकारेषु अन्यतमः । अस्मिन् सूत्रे श्रौतः आनुमानिकः इति उभयरूपोऽपि आदेशः ग्राह्यः ।

अनल्विधौ - विधीयते इति विधिः । विपूर्वकात् डुधाञ् धारणपोषणयोः इति धातोः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आदादिकात् सकर्मकात् अनिटः उभयपदिनः आकारान्तात् कर्मणि कारके विवक्षिते ''उपसर्गे घोः किः'' (३.३.९२/३२७०) इति सूत्रेण किप्रत्यये विधिः इति रूपम् । अनल्विधौ इत्यत्र अल् इति वर्णवाची, न तु वर्णसमूहबोधकः प्रयोजनाभावात् । अलम् आश्रयते इति अलाश्रयः । पचादेराकृतिगणत्वात् ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः'' (३.१.१३४/२८९६) इत्यनेन आङ्पूर्वकात् श्रिञ् सेवायाम् इति धातोः अच्प्रत्यये अलाश्रयः इति रूपम् । कर्मण्यण् इत्यनेन निष्पन्ने तु अलाश्रायः इति स्यात्, अतः न अण् । भाष्यानुरोधिनी इयम् अचा व्युत्पत्तिः । वर्णविशेषणत्वात् पुंस्त्वम् । अलाश्रयो विधिः अल्विधिः । ''विशेषणं विशेष्येण बहुलम्'' (२.१.५७/७३६) इत्यनेन कर्मधारयसमासे, ''शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम्'' इति वार्तिकेन आश्रयशब्दस्य लोपे अल्विधिः इति रूपम् । न अल्विधिः अनल्विधिः, तस्मिन् अनल्विधौ ।

सूत्रे भागद्वयम् - अस्मिन् सूत्रे द्वौ भागौ - 'स्थानिवत् आदेशः' इति विध्यात्मकः, 'अनल्विधौ' इति निषेधरूपः । स्थानिनः धर्मान् आदेशः प्राप्नोति इति विध्यंशस्य अर्थः । अलाश्रिते कार्ये कर्तव्ये तु आदेशः स्थानिधर्मान् न प्राप्नोति इति निषेधांशस्य अर्थः । तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदौ ''आदेशः स्थानिवत् स्यात्, न तु स्थान्यलाश्रय-विधौ'' इति ।

विध्यंशस्य अर्थः - स्थानिनि ये धर्माः ते आदेशे अपि द्रष्टव्याः । स्थानिनि विद्यमानाः कार्यप्रवृत्तिप्रयोजकाः ये धर्माः ते आदेशे अतिदेष्टव्याः इति यावत् । ततः निमित्तसद्भावात् तत्तच्छास्त्रेण कार्यं प्राप्स्यति । किंविधः आदेशः स्थानिवत् स्यात्? सर्वविधः आदेशः । तद्यथा धात्वादेशः, अङ्गादेशः, पदादेशः, लोपादेशः इत्येवं सर्वोऽपि आदेशः स्थानिवत् स्यात् । आदेशः प्रत्यक्षानुमानिकभिदा पुनर्द्विधा । तयोरपि अत्र सङ्ग्रहः । यत्र यत्र स्थानिवद्भावेन प्रयोगः निर्वोढव्यः तत्र सर्वत्र आदेशः स्थानितुल्यः आपादनीयः इति सूत्रांशस्य आशयः । आदेशमात्रं यथा स्थानिवत् स्यात् इति धिया एव सामान्यवचनं दीक्षितस्य - 'आदेशः स्थानिवत् स्यात्' इति ।

निषेधांशस्य अर्थः - अनल्विधौ इतीदं बह्वर्थसमर्थं पदम् । अत्र नञ् प्रसज्यः । पर्युदासेन अपि अर्थं व्याख्यान्ति विद्वांसः, नागेशादीनां तु प्रसज्य इति मतिः । प्रसज्यः निषेधकृत् । तथा हि - ''अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधौऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥'' (झळकीकर, पृ.५८४) इति ॥ ''निषेधाश्च वरीयांसः'' (प.शे., पृ.२६३, परिभा.१२१) इति न्यायेन अनल्विधौ इत्येतत् अस्मिन् सूत्रे प्राधान्यम् आवहति । अस्य अर्थव्याप्तिः विशाला गभीरा च । अनल्विधपदस्य निष्कृष्टार्थग्रहणम् अन्तरा स्थानिवद्भावं जिज्ञासमानाः संशयारूढाः भवन्ति । स्थानिवद्भावावधारणम् अन्तरेण सूत्रान्तराणां प्रवृत्तौ सन्देदिह्यन्ते अध्येतारः । अनल्विधौ इत्यत्र नञः प्रसज्यत्वात्, सप्तम्याः च विषयार्थत्वात् तदर्थः एवं सम्पद्यते - अल्विधिविषयके कार्ये कर्तव्ये आदेशः स्थानिना तुल्यः न भवति, स्थानिगतधर्मान् न प्राप्नोति इति यावत् । एवं च - 'आदेशः स्थानिधर्मान् लभते, वर्णाश्रिते कार्ये कर्तव्ये तु न लभते' इति फलितः अर्थः । तदुक्तं दीक्षितवृत्तौ - 'न तु स्थान्यलाश्रयविधौ' इति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

३. सूत्रारम्भप्रयोजनम्

स्वरूपभेदात् अप्राप्तिः - फलचिन्ताम् अन्तरा न क्वापि प्रवर्तते लोकः । उच्यते च - ''प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते'' इति । अतः सूत्रारम्भ-प्रयोजनं विधेयम् आदौ । व्याकरणशास्त्रे शब्दव्युत्पत्तिप्रक्रियायाम् अन्यस्य स्थाने अन्यः आदिश्यते । प्रतिशब्दं स्वरूपभेदात् एकस्य विहितं कार्यम् अन्यस्य न प्राप्नोति । अतः आदेशे सादृश्यारोपणार्थम् चेष्टा इष्टा । सा च सूत्रारम्भणरूपा । अनेन सूत्रेण आदेशः स्थानिवत् आपाद्यते, स्थानिगताः धर्माः आदेशे आरोप्यन्ते । तद्यथा - ''अस्तेर्भूः'' (२.४.५२/२४७०) इति सूत्रेण अस्धातोः आर्धधातुके परे भूभावः उक्तः । स्थानिवत्सूत्रेण ''भू इत्येतत् अस्धातुवत् भवतु'' इति आरोपः क्रियते । तेन अस्धातोः ये धर्माः - धातुत्वम्, सत्तार्थप्रतिपादकत्वम् - इत्यादयः ते भू इत्यत्रापि भवन्ति । तेन तिङ्-कृत्-आदिप्रत्ययाः भू इत्यस्मादपि सिद्ध्यन्ति । असति स्थानिवत्सूत्रे अस्धातोः विहितं कार्यं भू इत्यस्य न स्यात् । धातोः विहितः भू इत्यस्मात् कथं प्रवर्तेत? अनेन सूत्रेण भू इत्यत्र धात्वादिधर्माः अतिदिश्यन्ते, ततः तत्तत्कार्यसिद्धिः । अतः स्थानिगतधर्माणां धातुत्वादीनाम् आदेशे अतिदेशार्थं सूत्रम् आरम्भणीयम् । अत्रेयं शङ्का - ननु लोकन्यायात् सिद्धे सादृश्ये सूत्रारम्भः व्यर्थः? इति ।

लोकतस्सिद्धं सादृश्यम् - 'आदेशः स्थानिसदृशः स्यात्' इत्येतत् 'तत्स्थानापन्नः तद्धर्मान् लभते' इति लोकन्यायेनैव सेत्स्यति । लोके अन्यस्य स्थाने नियोजितः अन्यः तद्धर्मान् तत्कार्याणि च लभते । गुरोः स्थाने नियुक्तः गुरुपुत्रादिः गुरोः धर्मम् (उपदेशकत्वादिम्), तत्कार्याणि (पादपूजादीनि) च विन्दते । जनाः गुरौ यथा व्यवहरन्ति गुरुपुत्रादौ अपि तथैव पूजापुरःसरम् आचरन्ति इति दृष्टचरं लोके । इमम् अर्थं ब्रुवन्त्यः स्मृतयश्च अत्र अनुकूलाः । तथाहि - ''तत्राचार्ये प्रेते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तेत'' (कृष्णमाचार्य), ''गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति'' (कश्यप) इत्यादयः । तथा अत्रापि आदेशः स्थानिवत् भविष्यति लोकतः एव इत्यतः, न विद्यते अर्थः अनेन सूत्रेण इति आक्षेपकर्तुः आशयः । दर्शितः अयम् आक्षेपः प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि । तथाहि - ''लोकात् एतत् सिद्धम् । तद्यथा - लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति, लभते असौ तत्कार्याणि । तद्यथा - उपाध्यायस्य शिष्यः याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते ॥'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.१, पृ.४४५) इति ॥ शास्त्रेष्वपि अयम् आरोपः प्रसिद्धः । तद्यथा मीमांसाशास्त्रे - ''प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या'' (सप्ततीर्थ, भूतनाथ॥ भा.२, पृ.२५१) इति । प्रकृतिभूतदर्शकार्यादिः अङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पशुयागादौ अतिदिश्यन्ते । यथा वा ''दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्'' (पञ्चोलि। पृ.९७) इति । तथा अत्राऽपि लोकतः, शास्त्रतश्च स्थान्यादेशयोः सादृश्ये सिद्धे सूत्रारम्भः व्यर्थः एव इति चेत् न । लोकशास्त्रन्यायप्रसारः प्रतिरुध्यते अत्र शास्त्रे ।

लोकशास्त्रन्यायनिवृत्तिः - लोकात् शास्त्रान्तरात् च विद्यते अत्र शास्त्रे भेदः । लोके अन्यस्य स्थाने नियुक्तः अन्यः तत्कार्याणि निर्वृत्तिं लभते । शास्त्रे च शब्दाः प्रयुक्ताः अर्थप्रत्यायनार्थाः प्रत्याय्य

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्थं विरमन्ति । क्रियायाम् अङ्गत्वं न भजन्ते । उक्तं च हरिणा - ''यो य उच्चार्यते शब्दो नियतं न स कार्यभाक् । अन्यप्रत्यायने शक्तिर्न तस्य प्रतिबध्यते ॥'' (शुक्लः, रामगोविन्दः। श्लो.६१, पृ.७३) इति । व्याकरणे तु न तथा । आदेशः उपस्थाप्य स्वम् अर्थं न विरमति । स्थानिगतकार्याणि प्राप्नोति, प्रक्रियायां सहकुरुते च । अतः लोकतः शास्त्रान्तराच्च विद्यते वैलक्षण्यं शब्दशास्त्रे । अर्थप्रत्यायने अपि विद्यते वैलक्षण्यम् अत्र शास्त्रे । यतो हि अत्र शब्दशक्तिं शास्ति ''स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा'' (१.१.६८/२५) इति सूत्रम् । लोक-शास्त्रान्तर-सादृश्य-प्रतिबन्धकं हि तत् । ''शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना'' (सि.कौ. भा.१, पृ.३५) इति तदर्थः । एवञ्च 'तत्स्थानापन्नः तद्धर्मान् लभते' इति लोकन्यायः अत्र अकिञ्चित्करः । शब्दशक्तौ अपि विद्यते भेदः अत्र शास्त्रे । व्यवहारे शब्दः अर्थं व्यपदिशति । शब्दशास्त्रे तु शब्दः शब्दं निर्दिशति, न तदर्थम् इति विशेषः । यथा - लोके उच्चारितः ''अग्निः'' दाहकशक्तिमन्तं ज्वलन्तं पदार्थं प्रत्यायति । व्याकरणसूत्रे तु अग्निशब्देन वह्निपदार्थः न उच्यते, ''अ ग् न् इ'' इत्ययं वर्णसमूहः बोध्यते । अत एव ''अग्रेर्ढक्'' (४.२.३३/१२३६) इति सूत्रेण विहितः ढक्-प्रत्ययः शब्दात् योज्यते, न तु चुल्ल्यादिषु ज्वलतः वह्निपदार्थात् । एवं च आनुपूर्वीविशिष्टं स्वस्य रूपं बोधयति शब्दः, रूपाणि च प्रतिशब्दं भिद्यन्ते । अतः स्थानी अन्यः आदेशः अन्यः । एवंस्थितौ अन्यस्य विहितम् अन्यस्य न प्राप्नोति, स्वरूपभेदात् । अस्तेः विहितं भू इत्यत्र न स्यात् । अतः सूत्रारम्भणरूपो यत्नविशेषः सार्थः । हन्त्यादेः वधाद्यादेशाश्च सङ्गच्छन्ते ।

स्थानिधर्मप्रापणे उदाहरणम् - स्थानिवत्सूत्रम् आदेशे स्थानिधर्मम् अतिदिशति इत्यत्र उदाहरणं यथा - ''आङो यमहनः'' (१.३.२८/२६९५) इति विहितम् आत्मनेपदं वधादेशे अपि भवति । तथाच - ''हनो वध लिङि'' (२.४.४२/२४३३) इत्यनेन 'हन हिंसागत्योः' इति धातोः वधादेशः क्रियते आर्धधातुके लिङि । वध्यात् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । असति स्थानिवत्सूत्रे ''आङो यमहनः'' (१.३.२८/२६९५) इति आङ्पूर्वकात् हन्तेः विहितम् आत्मनेपदं वधादेशे न स्यात् । आङ् इति उपसर्गात् परम् अकर्मकक्रियावचनाभ्यां ''यम उपरमे'', ''हन हिंसागत्योः'' इति धातोः आत्मनेपद-प्रत्ययाः भवन्ति इति ''आङो यमहनः'' (१.३.२८/२६९५) इत्यस्य अर्थः । आयच्छते, आयच्छेते, आहते, आघ्नाते इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । स्वरूपभेदात् हन्तेः प्राप्ताः एते वधस्य न स्युः । इष्यन्ते च वधादेशे अपि । अन्यथा वधादेशः व्यर्थयेत । स्थानिवत्सूत्रेण ''वधः हनसदृशः भवतु'' इति आरोपः क्रियते । ततः आङ्पूर्वस्य वध इत्यस्यापि आत्मनेपदप्रत्ययाः भवन्ति, आवधिष्ट इत्यादिरूपाणि सिद्ध्यन्ति । अतः सत्यपि स्वरूपभेदे आदेशे स्थानिकार्याणां प्रापणार्थम्, लोकन्याय-निवर्तकशास्त्र-प्रबाधनार्थं यत्नः करणीयः । स च यत्नविशेष एव सूत्रारम्भः । तदुक्तं लघुशब्देन्दुशेखरे - ''स्थान्यादेशयोर्भेदात् स्वं रूपमित्युक्तेश्च तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते, यथा गुरोः स्थाने शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते इति लोकन्यायेन स्थानिकार्यमादेशे न स्यादतः स्थानिवत्सूत्रम् ।'' (शास्त्री बाल। भा.१, पृ.पृ. २११-२१२) इति ॥ अतः आदेशे स्थानिधर्मारोपार्थम् इदं सूत्रं सार्थकम् । वस्तुतस्तु, नैतदस्ति प्रयोजनम्, ज्ञापकलभ्यत्वात् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ज्ञापकसिद्धः स्थानिधर्मलाभः - आचार्येण सूत्रकृता ''युष्मदस्मदोरनादेशे'' (७.२.८६/३९३) इति शासता स्थानिवद्भावः अभ्युपगतः प्रतीयते । युष्मद् अस्मद् इत्येतयोः अनादेशे हलादौ विभक्तिप्रत्यये परतः आकारदेशः भवति इति सूत्रार्थः । तेन युष्मद्+भिस् इत्यादिषु युष्माभिः इति आकारघटितरूपाणि भवन्ति । युष्मद्+ङसि इत्यत्र ''पञ्चम्या अत्'' (७.१.३१/३९७) इति आदेशे कृते, 'अनादेशे' इति निषेधात् दीर्घः न भवति । विभक्तौ उच्यमानं कार्यं कथम् आदेशे आशङ्क्ते? आदेशेऽपि विभक्तिप्रयुक्तं कार्यं सङ्क्रामति इति पश्यतः एव अनादेशशासनं सार्थकं स्यात् । अनादेशपदं स्थानिवद्भावसत्त्वे बीजम् । यदि स्थानिगतं विभक्तिकार्यम् आदेशः न प्राप्स्यत् तर्हि युष्मदस्मत्सूत्रे 'अनादेशे' इति नैव न्यवेशयिष्यत् । एवं च ज्ञापनात् एव स्थानिवद्भावे सिद्धे सूत्रं व्यर्थम् इति चेत् । मैवम् । अनल्विधौ इति प्रतिषेधार्थम् अपेक्षितत्वात् । तद्यथा द्यौः, पन्थाः, सः इत्यादिषु यथाक्रमं दिव्, पथिन्, तद् इत्यतः स्थानिवद्भावेन हल्ङ्यादिलोपः न प्रसज्येत । तथा हि - दिव्+स् इति दशायाम् ''दिव औत्'' (७.१.८४/३३६) इत्यनेन औकारादेशे दि+औ+स् इत स्थिते औ इत्यत्र स्थानिवद्भावेन वकारनिष्ठं हल्त्वम् आश्रित्य ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्'' (६.१.६८/२५२) इत्यनेन स् इत्यस्य लोपे प्राप्ते अनल्विधौ इत्यनेन निषिध्यते । तेन द्यौः इति इष्टरूपं भवति । अतः अलाश्रितेषु विधिषु स्थानिवद्भावप्रतिषेधार्थं सूत्रारम्भणं सार्थकम् इति चेत् । नैतदस्ति प्रयोजनम्, तस्याऽपि ज्ञापकसिद्धत्वात् ।

अलाश्रितप्रतिषेधोऽपि ज्ञापकलभ्यः - अल्विधौ प्रतिषेधार्थम् इदं सूत्रं न अपेक्ष्यते, सूत्रकारप्रवृत्त्या प्राप्यते । तथाहि - ''अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति'' (२.४.३६/३०८०) इत्यत्र ल्यब्ग्रहणं दर्शयति यत् अल्विधौ आदेशो न स्थानिवत् इति । जग्ध्यादेशः तकारादौ किति प्रत्यये परतः विहितः । ल्यप् न कित् न वा तादिः । तथाऽपि स्थानिवद्भावात् ल्यपि कित्त्वमादाय जग्ध्यादेशः प्राप्नुयाद् एव । ल्यपः स्थानिनः त्वः कित्त्वात् तादित्वाच्च । अतः ल्यब्ग्रहणं व्यर्थमेव इति चेत् । न । व्यर्थं सत् ल्यब्ग्रहणं प्रतिषेधं ज्ञापयति यत् अल्विधौ आदेशो न स्थानिवत् इति । कित्त्वं तकारादित्त्वं च अल्सम्बन्धिनौ धर्मौ । तद्धर्माश्रितः विधिः जग्ध्यादेशः, तस्मिन् कर्तव्ये आदेशो न स्थानिवत् । त्वानिष्ठं कित्त्वं तादित्त्वं च ल्यपि न आरोप्यते । ततः जग्ध्यादेशः न प्राप्नुयात् इति पश्यन् आचार्यः ल्यब्ग्रहणं करोति, गमयति च अल्विधौ आदेशो न स्थानिवत् इति । एवम् इङ्गितेनैव स्थानिवद्भावप्रतिषेधे सिद्धे सूत्रारम्भस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेव इति चेत् । मैवम् । अस्ति प्रयोजनविशेषः ।

विशेषातिदेशे सार्थक्यम् - यत्र सामान्यातिदेशः तत्र विशेषधर्मः न अतिदिश्यते । विशेषधर्माणाम् आरोपणे चरितार्थम् इदं सूत्रम् । विशेषे अतिदिष्टे सामान्यस्तु नान्तरीयकतया उपतिष्ठते एव । तद्यथा - नीलघटत्वं विशेषधर्मः, घटत्वं सामान्यधर्मः । 'नीलघटः अस्ति' इत्युच्यमाने 'घटः अस्ति न वा' इति न कोऽपि अप्रमत्तः पृच्छेत् । अस्ति सामान्ये विशेषस्य सत्त्वासम्भवात् । स्थानिनि केचन धर्माः सामान्याः, केचन विशेषाः च भवन्ति । अधिकदेशवर्ती धर्मः सामान्यः, अल्पदेशवर्ती धर्मः विशेषः उच्यते । यत्र यत्र घटत्वं तत्र सर्वत्र नीलत्वं भवेदेव इति न । अतः नीलत्वं विशेषधर्मः । यत्र यत्र

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नीलघटत्वं तत्र सर्वत्र घटत्वं तु भवत्येव । नीलत्वम् अतिरिच्य रक्तघटादिष्वपि घटत्वस्य सत्त्वात् । घटत्वम् अधिकदेशवर्ती सामान्यधर्मः, नीलत्वम् अल्पदेशवर्ती विशेषधर्मः । सामान्यधर्मे अतिदिश्यमाने विशेषधर्मः न अतिदिश्यते । तद्दर्शितं प्रकृतसूत्रे भाष्ये वार्तिकावतारणपूर्वकम् - ''सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः ।'' सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा - 'ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यम्' इति । सामान्यं यद् ब्राह्मणकार्यम्, तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा, न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते, यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते ॥'' इति ॥ (शास्त्री, भार्गवः। भा.१, पृ.४४७)

भाष्योक्तेः सोदाहरणं व्याख्यानम् - भाष्योक्ते उदाहरणे सामान्यधर्मः इत्युक्ते ब्राह्मणनिष्ठ-अग्रासनादिलभनकर्तृकत्वम् । विशेषधर्मः माठरे कौण्डिन्ये वा यद् वर्तते तत् ब्राह्मनिष्ठ-परिवेषणकर्तृकत्वम् । परिवेषणकर्तृकरूपः विशेषधर्मः क्षत्रिये न अतिदिश्यते, केवलम् अग्रासनादिलाभकर्तृकत्वरूपः सामान्यधर्मः एव अतिदिश्यते इत्यर्थः । तथा प्र+दीव्+ल्यप् इत्यत्र स्थानिभूत-त्वाप्रत्ययनिष्ठं त्वात्वं ल्यपि अतिदिश्यते । तस्य कृत्त्वात् प्रत्ययकार्यं ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' (१.२.४६/१७९) इति प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते । किन्तु वलादित्वरूपः स्वरूपनिष्ठः विशेषधर्मः न अतिदिश्यते । यदि अतिदिश्येत तर्हि ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' (७.२.३५/२१८४) इति इडागमापत्तिः स्यात् । अतः ''सामान्यातिदेशे हि विशेषाऽनतिदेशः'' इति वचनेन विशेषाऽनतिदेशे प्राप्ते स्थानिवत्सूत्रेण विशेषधर्माः अपि अतिदिश्यन्ते । नो चेत् अग्रहीत् इत्यत्र ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इति सिचः लोपः न स्यात् । अग्रहीत् इति रूपस्य सिद्धिक्रमः दर्श्यते अनुपदमेव । स्थानिनिष्ठाः कार्यप्रवृत्तिनिमित्तभूताः ये विशेषधर्माः तेषामपि आदेशे अतिदेशः यथा स्यात् इत्येतदर्थम् इदं सूत्रम् आरम्भणीयम् ।

सामान्यधर्मातिदेशे उदाहरणम् - स्थानितायाः व्यापकधर्माः सामान्यधर्माः उच्यन्ते । यथा सुप्त्वम् । स्थानितायाः व्याप्यधर्माः विशेषधर्माः उच्यन्ते । यथा वलादित्वम् । स्थानिनः धर्मः स्थानिता । स्थानितायाः व्यापकौ द्वौ धर्मौ - प्रथमः स्थानितावच्छेदकधर्मः । द्वितीयः स्थानितावच्छेदकस्य व्यापकः । सामान्यो यथा - ''ङेर्यः'' (७.१.१३/२०४) इत्यत्र ङेनिष्ठं ङेत्वम् । ''ङेर्यः'' (७.१.१३/२०४) इत्यत्र ङेनिष्ठं सुप्त्वम् । राम+ङे इति दशायां ''ङेर्यः'' (७.१.१३/२०४) इति सूत्रेण यादेशः क्रियते । ''सुपि च'' (७.३.१०२/२०२) इत्यनेन यञादौ सुपि परे अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घः विधीयते । तेन रामाय इति भवति । अत्र स्थानी एकारः, तस्मिन् सुप्त्वरूपधर्मः वर्तते । तस्य यादेशे अतिदेशेन यञादिसुप्परकत्वात् सुपि च -सूत्रेण दीर्घः भवति । अत्र स्थानितावच्छेदकः ङेत्वम्, न तु एत्वम् । स्थानषष्ठी-प्रकृत्यर्थता-वच्छेदकधर्मस्यैव स्थानिता-वच्छेदकत्वनियमात् । ङेत्त्वं तु न अल्त्वव्याप्यधर्मः, ङकार-एकाररूप-अल्-समूहनिष्ठः धर्मः सः । अतः अत्र अनल्विधौ इति प्रतिषेधः न भवति । अत्र स्थानितावच्छेदकधर्मः ङेत्वम्, तस्य व्यापकः धर्मः सुप्त्वम्, सुप्त्वस्य ङेभिन्नस्थलेषु अपि सत्त्वात् । स्थानितावच्छेदकधर्मः, स्थानितावच्छेदकव्यापकधर्मः इति इमौ उभौ - अपि सामान्यधर्मौ एव ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विशेषधर्मातिदेशे उदाहरणम् - विशेषधर्मः स्थानितावच्छेदकव्याप्यधर्मः । स च स्थानितावच्छेदकधर्म-स्थानितावच्छेदक-व्यापक-धर्मेतरधर्मरूपः । यथा अग्रहीत् इति रूपसिद्धौ आश्रीयमाणम् इट्त्वम् ।

अग्रहीत् इति रूपस्य सिद्धिः - ''ग्रह उपादाने'' इति धातोः क्रैयादिकात् सकर्मकात् सेटः उभयपदिनः कर्तरि भूतसामान्ये विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इति सूत्रेण लुङ्लकारे अनुबन्धलोपे ग्रह्+लुङ् इति जाते, ''लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इत्यनेन अडागमे, अ+ग्रह्+लुङ् इति जाते, प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां तिप्तस्झिसूत्रेण तिबादेशे अ+ग्रह्+ति इति स्थिते, ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इति शपि प्राप्ते तं बाधित्वा ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२१) इत्यनेन च्लिविकरण-प्रत्यये अ+ग्रह्+च्लि+ति इत्यवस्थायाम्. ''च्लेः सिच्'' (३.१.४४/२२२२) इति सिजादेशे अनुबन्धलोपे अ+ग्रह्+स्+ति इति जाते, ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' (७.२.३५/२१८४) इति इडागमे अ+ग्रह्+इ+स्+ति इति स्थिते ''इतश्च'' (३.४.१००/२२०७) इत्यनेन तिपः इकारलोपे, ''अपृक्त एकाल्प्रत्ययः''(१.२.४१/२५१) इति तकारस्य अपृक्तसंज्ञायाम् अ+ग्रह्+इ+स्+त् इत्यत्र, ''अस्ति सिचोऽपृक्ते'' (७.३.९६/२२२५) इत्यनेन ईडागमे अ+ग्रह्+इ+स्+ई+त् इति जाते, ''ग्रहोऽलिटि दीर्घः'' (७.२.३७/२५६२) इति सूत्रेण इटः इकारस्य दीर्घे अ+ग्रह्+ई+स+ई+त् इति जाते, स्थानिवद्भावेन इटः ईकारस्य इट्त्वबुद्ध्या ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इत्यनेन सकारलोपे अ+ग्रह+ई+ई+त् इति स्थिते, सिज्लोपशास्त्रस्य त्रिपादिस्थत्वात् ''पूर्वत्रासिद्धम्'' (८.२.१/१२) इति असिद्धत्वे प्राप्ते ''सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः'' इति वार्तिकेन (सि.कौ. भा.३, पृ.८८), सिज्लोपस्य सिद्धत्वात्, अकः सवर्णाच्परकत्वात् ''अकः सवर्णे दीर्घः'' (६.१.१०१/८५) इति सवर्णदीर्घे एकादेशे अग्रहीत् इति रूपम् ।

विशेषधर्मातिदेशदर्शनम् - ''अ+ग्रह्+इ+स्+ई+त्'' इति दशायां ''ग्रहोऽलिटि दीर्घः'' (७.२.३७/२५६२) इत्यनेन इटः दीर्घे कृते ग्रह्+ई+स्+ई+त् इति स्थितौ, 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति वचनात् ''अचश्च'' (१.२.२८/३५) इति परिभाषाया उपस्थानाच्च इकारस्य दीर्घविधौ अच एव स्थानित्वेन स्वीकारात् तत्र स्थानितावच्छेदकधर्मः इत्वम्, स्थानितावच्छेदक-व्यापकधर्मः अच्त्वम् । तदितरधर्मः इट्त्वम्, स च स्थानितावच्छेदकव्याप्यधर्मः अजन्तराणां व्यावर्तकत्वात् । स एव अत्र विशेषधर्मः । कृतेऽपि स्थानिवद्भावे सामान्यधर्मः अच्त्वम् एव उपतिष्ठते न तु इट्त्वरूप-विशेषधर्मः, 'सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः' इति वचनात् । सूत्रारम्भण-रूपविशेष-यत्नं विना ईकारे इट्त्वातिदेशस्य अशक्यत्वात् ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इति सलोपो न स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तवार्तिक-पाठापेक्षया प्रकृतसूत्रे अनल्विधौ इति निषेधो वक्तव्यः इत्युक्तं भाष्ये । तेन विशेषधर्मस्यापि अतिदेशः कर्तुं शक्यते यदि सः विधिः अल्त्वव्याप्य-धर्मावच्छिन्नः न स्यात् । प्रकृते इट्त्वम् अल्त्वव्याप्यधर्मः न, सामान्यधर्मः अपि न । स्थानिवत्सूत्रेण इट्त्वस्य ईकारे अतिदेशात् अग्रहीत् इति सिद्ध्यति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवञ्च लक्ष्येषु विशेषधर्माणामपि अतिदेशो यथा स्याद् इत्येवमर्थं स्थानिवल्लक्षणम् सार्थकम् ।

४. लक्ष्यस्थानानां न परिगणनम्

प्राचां परिगणनप्रयासः - कानि पुनः स्थानिवत्सूत्रस्य लक्ष्यस्थानानि? काँस्कान् धर्मान् आदेशः लभते? इति चेद् उच्यते - स्थानिवत्सूत्रस्य लक्ष्याणां सङ्ख्यापरिमितिः, तदतिदिदिक्षितधर्माणां परिगणनं वा नास्ति । सूत्रस्यास्य लक्ष्यस्थानानि यथासम्भवं तत्र तत्र प्रयोगेषु द्रष्टव्यानि । यद्यपि कैश्चित् प्राचीनैः लक्ष्यस्थानपरिगणनप्रयासः अकारि, न सः क्षोदक्षमः इति तम् उपेक्षन्ते पाणिनीयाः । विचारोऽयं प्रौढमनोरमायां महावैयाकरणेन श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन व्यधायि । तथाहि - ''धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्यय-सुप्तिङ्पदादेशा इति प्रोचोक्तम् । किं तत्परिगणनम् उदाहरणमात्रं वा? नाद्यः । सिच्-क्स-चङ्-अङादीनां श्नादेशस्य शानचश्च असङ्ग्रहापत्तेः । नान्त्यः । अव्ययस्य अङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहण-वैयर्थ्यात् । प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्, कृत्त्वेन सिद्धत्वाच्च इत्याशयेनाह - आदेश इति । ''इति॥ (प्रौ. पृ.६५-६७) ।

प्राग्भिः उक्तं परिगणनं न । यतः, सन्ति इतोऽपि स्थानानि यत्र सिजादेशादिषु स्थानिवत्त्वेनैव शिष्टैः प्रयोगाः निरूढाः । कानि पुनः तानि? सिच्-क्स-चङ्-अङ्-चिण्-रूपाः च्लेः आदेशाः । ''च्लेः सिच्'' (३.१.४४/२२२२) इति सिजादेशः, ''शल इगुपधादनिटः क्सः'' (३.१४५/२३३६) इत्यादिसूत्रैः क्सादेशः, ''णि-श्रि-द्रु-स्रुभ्यः कर्तरि चङ्'' (३.१४८/२३१२) इत्यादिभिः चङादेशः, ''अस्यति-वक्ति-ख्यातिभ्योङ्'' (३.१.५२/२४३८) इत्यादियोगैः अङादेशः, ''चिण्ते पदः'' (३.१.६०/२५१३) इत्यादिभिः चिणादेशः इति द्रष्टव्यम् । प्राग्भिः उक्ते वाक्ये न केवलं च्लेरादेशानाम् असङ्ग्रहः, श्नादेशस्य शानचश्च अग्रहणम् । ''हलः श्नः शानज्झौ'' (३.१.८३/२५५७) इति श्ना इत्यस्य शानजादेशः कृतः । इदं सर्वं ''धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्यय-सुप्तिङ्पदादेशा'' इति प्राचां वाक्ये न आकलितम् । अतः नेदं परिगणनं भवितुम् अर्हति । तर्हि इदम् उदाहरणप्रदर्शनं स्यात् । तदपि न, अव्ययम् इति पृथगुपादानात् । अङ्गपदयोरेव अव्ययस्य अन्तर्भावात् । तर्हि प्राचीनानां वाक्यस्य अर्थः कः? इति चेदुच्यते -

शब्दरत्नकारस्य व्याख्या - प्राचां वचनम् उपलक्षणमात्रम् । उपलक्षणत्वं नाम स्वबोधकत्वे सति स्वेतरबोधकत्वम् । प्राग्भिः दर्शितानि अन्यान्यपि ग्राहयन्ति इति यावत् । प्रौढमनोरमायाः, शब्दरत्नटीकायाम् एवं व्याख्यायि - ''इदमुपलक्षणम् । अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोद्ध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र तु अस्यैव[२] दोषत्वमिति भावः । नन्वव्ययस्य अङ्गत्वे

---

२. ''अत्र'' = मनोरमावाक्ये, ''अस्यैव'' = अव्ययपदस्यैव ।

३. अस्मिन् वाक्ये द्विः प्रयुक्तस्य ''तत्त्वम्'' इत्यस्य ''पदत्वम्'' इत्यर्थः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्त्या कथं तेन अव्ययसङ्ग्रहः अत आह - पदेति । तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वम्[३] इति भावः ।''इति । (प्रौ. पृ.६६)

''प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् ।'' इति उपरि उल्लिखितस्य मनोरमा-मूलग्रन्थस्य अयम् अभिप्रायः - काशिकायां अव्ययादेशस्य उदाहरणत्वेन ''प्रस्तुत्य'' इत्यादि दर्शितम् । तथाहि - ''अव्ययादेशोऽव्ययवद् भवति । प्रस्तुत्य । उपहृत्य । उपस्तुत्य ।'' इति । एतन्मन्दम् इति मनोरमाकारः । अत्र नैतत् मन्दम् इति आक्षेप्तुं शक्यम् । तम् आक्षेपम् एव प्रदर्श्य प्रत्याचष्टे शब्दरत्नकृत् - ''न च सर्वे सर्वपदादेशाः'' इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्य अव्ययत्व-सिद्धिः इति वृत्त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृश-स्थान्यदेश-भावकल्पने मानाभावादिति दिक् ।'' (प्रौ. पृ.६७) ।

शब्दरत्नकारस्य आकूतम् - 'प्रकृत्वा' इत्यस्य कृत्स्नस्य स्थाने 'प्रकृत्य' इति कृत्स्नः आदेशः भवतु - ''सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः'' इत्युक्तत्वात् । श्रौतः आनुमानिकः इति सर्वोऽपि आदेशः अत्र सङ्गृह्यते इति खलु उच्यते । अत्राऽपि तेनैव न्यायेन निर्वाहः भवतु इति एनम् आक्षेपं मनसि निधाय प्रतिवदति शब्दरत्नकारः हरिदीक्षितः - न, एवं स्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावः । प्रमाणं नास्ति इति यावत् । यतः अर्थवान् एव स्थानी स्वीक्रियते, अत्र च क्त्वाप्रत्ययः अर्थवान् इत्यतः तस्यैव ल्यबादेशः उचितः । ''एरुः'' (३.४.८६/२१९६) इत्यत्र तु केवलयोः इकारोकारयोः अर्थवत्त्वाभावात् तेस्तुः इति आनुमानिक-स्थान्यादेश-पर्यन्तम् अनुधावनम् आपतितम् । अर्थवतः सत्त्वेऽपि ततः अग्रे सरन् 'प्रकृत्वा' इत्यस्य 'प्रकृत्य' इति कल्पनं न उचितम् इत्यर्थः । अतः प्राचां वाक्यम् उपलक्षणम् इत्येव अभ्युपेयम् इति हृदयम् ।

५. लक्ष्यस्थानानि

स्थानिवत्सूत्रस्य लक्ष्याणां परिगणनाभावात् अत्र निदिदर्शयिषया कतिपयान्येव लक्ष्यस्थानानि परिशील्यन्ते । यथा-धातु-अङ्ग-कृत्-तद्धित-सुप्-तिङ्-पदादेशाः, सिच्-क्स-चङ्-अङ्-चिण्रूपाः च्लिप्रत्ययादेशाः, शानज्रूपः श्नादेशः, दीर्घरूपः इडादेशः च ।

१. धात्वादेशः धातुवत् - ''अस्तेर्भूः'' इति अस्तेः स्थाने विहितः भूः धातुवत् । भविता ।

''अस्तेर्भूः'' (२.४.५२/२४७०) इत्यस्य 'अस्-धातोः भूभावः स्याद् आर्धधातुके परे इति' अर्थः । अस्धातोः धात्वधिकारे विहिताः प्रत्ययाः आदिष्टाद् भुवः न स्युः, स्वरूपं शास्त्रस्य बुद्धौ उपस्थितत्वात् । अतः धात्वादेशे स्थानिवद्भावः आश्रीयते । भू-इत्यस्य स्थानिवद्भावेन धातुत्वम् आश्रित्य डारौरसादयः तिबादेशाः, तव्यत्-तव्य-अनीयर्-तुमुन्-ण्वुलादयः कृदादेशः, सनादयश्च भवन्ति । तेन भविता, भवितव्यम्, भवनीयम्, भवितुम्, भविता, बुभूषति इत्यादयः सिद्ध्यन्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

२. अङ्गादेशः अङ्गवत् - ''किमः कः'' इत्यनेन इमः स्थाने विहितः कादेशः अङ्गवत् । केन ।

''किमः कः'' (७.२.१०३/३४२) इत्यस्य किमः कः स्याद्विभक्तौ इति सूत्रार्थः । कै शब्दे इत्यस्माद् भौवादिकाद् धातोः सकर्मकात् अनिटः परस्मैपदिनः ''कायतेर्डिमिः'' (सि.कौ। भा.४, पृ.२८१) इति औणादिके डिमिप्रत्यये निष्पन्नोऽयं किम्-शब्दः । किमः कादेशे '' नानर्थकेऽलोन्त्य-विधिरनभ्यासविकारे'' (प.शे.। पृ.२४७, परिभा.१०५) इति परिभाषया अलोऽन्त्यविधेः बाधितत्वात् किम्शब्दस्य इमः अकारादेशे क इति रूपम् । तृतीयैकवचनविवक्षायां क+टा इति स्थिते, ''टाङसिङसामिनात्स्याः'' (७.१.१२/२०१) इति सूत्रेण टा इत्यस्य इनादेशः । अकारान्तम् अङ्गं तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । कादेशस्य च अङ्गत्वं स्थानिवद्भावम् अन्तरा न सम्भवति । अतः किम्-स्थानिके कादेशे किम्-निष्ठम् अङ्गत्वम् अतिदिश्यते । ततः टाङसिसूत्रप्रवृत्तिः निरङ्कुशा ।

३. कृदादेशः कृद्वत् - ''समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'' इति क्त्वास्थाने विहितः ल्यप् कृद्वत् । प्रकृत्य ।

डुकृञ् करणे इत्यस्माद् तानादिकात् सकर्मकाद् अनिटः धातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' (३.४.२१/३३२०) इत्यनेन क्त्वाप्रत्यये, ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' (७.२.१०/२२४६) इति इण्निषेधे, कृत्वा इति जाते, प्रकर्षेण कृत्वा इत्यर्थे प्रोपसर्गेण ''कुगतिप्रादयः'' (२.२.१८/७६१) इति प्रादिसमासे प्र+कृत्वा इति स्थिते, ''समासेऽनञ्पूर्वे कत्वो ल्यप्'' (७.१.३७/३३३२) इत्यनेन क्त्वा इत्यस्य ल्यपि आदेशे, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' (६.१.७१/२८५८) इति तुगागमे प्रकृत्य इति रूपम् । ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' (६.१.७१/२८५८) इति सूत्रस्य 'कृत्संज्ञके पिति परे ह्रस्वस्य तुक् आगमः स्यात्' इति अर्थः । कृत्संज्ञा च ''कृदतिङ्'' (३.१.९३) इति सूत्रेण विहिता । तस्याधिकारः ''पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु'' (३.४.६६/३१७८) इति पर्यन्तम् । तत्रैवान्तःपाति क्त्वाविधायकं शास्त्रम् । ल्यब्विधायकस्य तु सप्तमे प्रथमे पठात् तत्र कृदधिकाराभावात्, ल्यपः पित्त्वे सत्यपि कृत्त्वाभावात् तुक् न स्यात् । अत्र क्त्वादेशे ल्यपि स्थानिवद्भावेन क्त्वानिष्ठकृत्त्वस्य अतिदेशात् स्वनिमित्तसद्भावात् तुङ्निर्वाधः ।

४. तद्धितादेशः तद्धितवत् - ''ठस्येकः'' इति विहितः ठस्थानिकः इकादेशः तद्धितवत् । रैवतिकः ।

''ठस्येकः'' (७.३.५०/११७०) इति सूत्रस्य 'अङ्गात्परस्य ठस्य इकादेशः स्यात्' इत्यर्थः । रेवत्याः अपत्यम् इत्यत्र ''रेवत्यादिभ्यष्ठक्'' (४.१.१४६/११६९) इति सूत्रेण अपत्यार्थे ठक्प्रत्यये, ''ठस्येकः'' (७.३.५०/११७०) इति इकादेशे, ''किति च'' (७.२.११८/१०७६) इति आदिवृद्धौ, ''यचि भम्'' (१.४.१८/२३१) इति रेवतीशब्दस्य भसंज्ञायाम्, ''यस्येति च'' (६.४.१४८/३११) इति टिलोपे, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' (१.२.४६/१७९) इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, पुंसि प्रथमैकविवक्षायां सुप्रत्यये रैवतिकः इति रूपम् । अत्र ''ठस्येकः'' (७.३.५०/११७०) इति सूत्रेण विधीयमानः इकादेशः

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न तद्धितसंज्ञकः । ''तद्धिताः'' (४.१७६/५३०) इति सूत्रम् आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्ति अधिकुरुते । ''ठस्येकः'' (७.३.५०/११७०) इति तदधिकाराद् बहिर्भूतम् इत्यतः तद्धितत्वाभावात् प्रातिपदिक-संज्ञानुपपत्तौ प्रसक्तायां स्थानिवद्भावेन समाधीयते । अत्र इकादेशे ठक्प्रत्ययवृत्ति-तद्धितत्वातिदेशात् स्वप्रवृत्तिनिमित्त-सद्भावात् ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' (१.२.४६/१७९) इति प्रातिपदिकसंज्ञा निष्प्रत्यूहा ।

५. अव्ययादेशः अव्ययवत् - 'प्रकृत्वा' इति अव्ययस्य स्थाने कल्पितः 'प्रकृत्य' इत्यादेशः अव्ययवत् ।

डुकृञ् करणे इति धातोः ''समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'' (३.४.२१/३३२०) इत्यनेन क्त्वाप्रत्यये, कृ+त्वा इति जाते, ''एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'' (७.२.१०/२२४६) इति इण्निषेधे, कृ+त्वा इत्यत्र, प्रकर्षेण सम्पाद्य इत्यर्थे प्रोपसर्गेण ''कुगतिप्रादयः'' (२.२.१८/७६१) इति प्रादिसमासे प्र+कृ+त्वा इति जाते, ''क्त्वा तोसुन् कसुनः'' (१.१.४०/४५०) इत्यनेन क्त्वान्तस्य अव्ययसंज्ञायाम्, ''समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'' (७.१.३७/३३३२) इत्यनेन क्त्वा इत्यस्य स्थाने ल्यबादेशे, ''ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'' (६.१.७१/२८५८) इत्यनेन तुगागमे, प्रकृत्य इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' (१.२.४६/१७९) इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वौजसमौट्सूत्रेण औत्सर्गिके सुप्रत्यये प्रकृत्य+स् इति स्थिते, ''अव्ययादाप्सुपः'' (२.४.८२/४५२) इत्यनेन सुब्लुका भाव्यम् । ल्यब्घटितस्य प्रकृत्य इत्यस्य अव्ययत्वाभावात् सुब्लुक् न स्यात् । अतः प्र+कृ+त्वा इति अव्ययसंज्ञायुक्तस्य क्त्वान्तस्य स्थाने प्र+कृ+त्य इति ल्यबन्तस्य आदेशं प्रकल्प्य तस्मिन् स्थानिवद्भावेन अव्ययत्वमादाय अव्ययादाप्सुपः इति शास्त्रप्रवृत्त्या सुब्लुक्, ततः प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात् ''सुप्तिङन्तं पदम्'' (१.४.१४/२९) इति पदसंज्ञा । अत्र अव्ययस्थानिकः अव्ययादेशः स्थानिवत् । इदं काशिकाकारादीनाम् अनुसारेण । मनोरमाकारादयस्तु अव्ययं तु अङ्गे पदे वा अन्तर्भवति इति अभिप्रयन्ति ।

६. सुबादेशः सुब्वत् - ''ङेर्यः'' इति विहितः ङेस्थानिकः एरादेशः सुब्वत् । रामाय ।

रामशब्दात् सम्प्रदानैकत्वविवक्षायां स्वौजसमौट्सूत्रेण ङेप्रत्यये, ''ङेर्यः'' (७.१.१३/२०४) इति यादेशे ''सुपि च'' (७.३.१०२/२०२) इति सूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थं स्थानिवद्भावः अपेक्ष्यते । यञादौ सुपि परे अदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् इति ''सुपि च'' (७.३.१०२/२०२) इत्यस्य अर्थः । यादेशे ङेस्थानिनिष्ठ-सुप्त्वातिदेशेन सुप्त्वलाभात् स्वप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् सुपिचसूत्रस्य गतिः निरर्गला ।

७. तिङादेशः तिङ्वत् - ''तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः'' इति विहितः तिङादेशः तिङ्वत् । अभवताम् ।

भू सत्तायाम् इति धातोः कर्त्रर्थे अनद्यतनभूतविवक्षायाम् ''अनद्यतने लङ्'' (३.२.१११/२२०५) इति लङ्लकारे, भू+ल इति स्थिते ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इति अडागमे, अ+भू+ल इत्यत्र, प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायां लस्य तिप्तस्झिसूत्रेण तसादेशे, अ+भू+तस् इति

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्थिते, ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इति सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इति शब्विकरणे, अ+भू+अ+तस् इति जाते, पुनः शपः सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ''सार्वधातुकार्धधातुकयोः'' (७.३.८४/२१६८) इत्यनेन गुणे अ+भो+अ+तस् इति स्थिते, ''एचोऽयवायावः'' (६.१.७८/६१) इति अवादेशे, अ+भव्+अ+तस् इति जाते ''तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः'' (३.४.१०१/२१९९) इति तसः तामादेशे, अभवताम् इति रूपम् । अत्र प्रक्रियायाम् अ+भव्+अ+तस् इति दशायां ''तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः'' (३.४.१०१/२१९९) इति विहितः तामादेशः तिङ् न इत्यतः तिङन्तत्वाभावात् पदसंज्ञायाः अप्राप्तिरूपः दोषः प्रसक्तः । स्थानिवद्भावेन तस्-स्थानिनिष्ठतिङ्त्वधर्मः तामादेशे अतिदिश्यते । तिङ्त्वातिदेशेन अभवताम् इत्यस्य तिङन्तत्वात् स्वप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् ''सुप्तिङन्तं पदम्'' (१.४.१४/२९) इति सूत्रस्य प्रवृत्तौ बाधाभावात् पदसंज्ञा सिद्ध्यति ।

८. **पदादेशः पदवत् - ''बहुवचनस्य वस्नसौ'' इति पदस्थानिकौ वस्नसादेशौ पदवत् । सोऽव्याद् वो नः ।**

'सः अव्यात् वः नः'[४] इति वाक्ये दकारान्तात् त्रिषु लिङ्गेषु वर्तमानाद् युष्मद्-शब्दात् पुँल्लिङ्गविवक्षायाम् ''अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'' (१.२.४५/१७८) इत्येनेन प्रातिपदिक-संज्ञायाम्, कर्मणि बहुवचनविवक्षायाम्, स्वौजसमौट्शस्-सूत्रेण शसि अनुबन्धलोपे, युष्मद्+अस् इति स्थिते, सुबन्तत्वात् ''सुप्तिङन्तं पदम्'' (१.४.१४/२९) इत्यनेन पदसंज्ञायाम्, ''बहुवचनस्य वस्नसौ'' (८.१.२१/४०५) इति सूत्रेण पदात् परस्य अपादादौ स्थितस्य षष्ठीबहुवचनान्तस्य युष्मद्+अस् इति पदस्य वस् इति आदेशे, ''ससजुषो रुः'' (८.२.६६/१६२) इति रुत्वेन भाव्यम् । किन्तु ''ससजुषो रुः'' (८.२.६६/१६२) इत्यनेन पदान्तस्य सस्य रोः विधानात्, वस् इत्यस्य पदत्वाभावात्, सूत्रं न प्रवर्तेत । अत्र स्थानिवद्भावेन पदस्थानिके वसादेशे पदत्वम् अतिदिश्यते । ततः स्वनिमित्तसद्भावात् ''ससजुषो रुः'' (८.२.६६/१६२) इत्यस्य प्रवृत्तौ, रुत्वे, ''खरवसानयोर्विसर्जनीयः'' (८.३.१५/७६) इति विसर्जनीयादेशे वः इति परिनिष्ठितं रूपम् । एवं नः इत्यत्रापि । एवम्भूतेषु स्थानेषु पदादेशः पदवत् ।

९. **च्लेः सिजादेशः च्लिवत् । असेधीत् इत्यत्र च्लिनिष्ठार्धधातुकत्वातिदेशेन इडागमः लघूपधगुणश्च ।**

षिध गत्याम् इति धातोः भौवादिकात् सकर्मकात् सेटः परस्मैपदिनः ''धात्वादेः षः सः'' (६.१.६४/२२६४) इति सादेशे, कर्तरि भूतसामान्ये विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इति सूत्रेण लुङि, ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इत्यनेन अडागमे, अ+सिध्+ल् इति स्थिते

---

४. सः भगवान् युष्मान् अस्मान् च रक्षतु इत्यर्थः । अव इति रक्षणादौ वर्तमानात् धातोः भौवादिकात् आशीर्लिङि अव्यात् रूपम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रथमैकवचनविवक्षायां तिप्तस्झिसूत्रेण तिबादेशे अ+सिध्+ति इति जाते, तिपः ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इत्यनेन सार्वधातुकसंज्ञायां ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इत्यनेन शपि प्राप्ते तं प्रबाध्य[५] ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२२१) इति च्लिप्रत्यये, अ+सिध्+लि+ति इति जाते ''आर्धधातुकं शेषः'' (३.४.११४/२१८७) इत्यनेन आर्धधातुकसंज्ञायाम्, ''च्लेः सिच्'' (३.१.४४/२२२२) इति सिजादेशे अ+सिध्+स्+ति इत्यत्र इडागामः, लघूपधगुणः च स्यात् । किन्तु उभयोः प्रवृत्तौ आर्धधातुकत्वस्य अपेक्षितत्वात् सिचः तदभावात् सूत्रे न प्रवर्तेते ।

अत्र सिचः स्थानिवद्भावेन च्लिनिष्ठार्धधातुकत्वातिदेशे ''आर्धधातुकस्येड्वलादेः'' (७.२.३५/२१८४) इत्यनेन इडागमः, ''पुगन्तलघूपधस्य च'' (७.३.८६/२१८९) इति लघूपधस्य अङ्गस्य इकः गुणादेशश्च सिद्ध्यति । ततः अ+सेध्+इ+स्+ति इति जाते ''इतश्च'' (३.४.१००/२२०७) इति तिपः इकारलोपे अ+सेध्+इ+स्+त् इति जाते, ''अस्तिसिचोऽपृक्ते'' (७.३.९६/२२२५) इति अपृक्तसंज्ञकस्य त् इत्यस्य ईडागमे अ+सेध्+इ+स्+ई+त् इति जाते, ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इति ईटि परे इटः परस्य सस्य लोपे अ+सेध्+इ+ई+त् इति जाते ''अकः सवर्णे दीर्घः'' (६.१.१०१/८५) इत्यनेन सर्वणदीर्घे असेधीत् इति रूपम् । अत्र च्लेः सिजादेशः च्लिवत् । तेन च्लिनिष्ठम् आर्धधातुकत्वम् सिचि अतिदिश्य इट् गुणः च विहितः ।

१०. च्लेः क्सादेशः च्लिवत् । अलिक्षत् इत्यत्र च्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वम् अतिदिश्य क्सस्य ककारस्य इत्संज्ञा ।

लिह आस्वादने इति धातोः आदादिकात् सकर्मकात् अनिटः उभयपदिनः कर्तरि भूतसामान्ये विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इत्यनेन लुङ्लकारे अनुबन्धलोपे, लिह्+ल् इति स्थिते, ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इति अडागमे अ+लिह्+ल् इति जाते, प्रथमैकवचनविवक्षायां तिप्तस्झिसूत्रेण तिबादेशे सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इत्यनेन प्राप्तं शपं येननाप्राप्तिन्यायेन बाधित्वा ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२२१) इति च्लिप्रत्यये अ+लिह्+लि+ति इति स्थिते, ''च्लेः सिच्'' (३.१.४४/२२२२) इत्यनेन प्राप्तं सिजादेशं प्रबाध्य ''शल इगुपधादनिटः क्सः'' (३.१४५/२३३६) इति च्लेः क्सादेशे अनुबन्धलोपे अ+लिह्+क्स+ति इति जाते, ''हो ढः'' (८.२.३१/३२४) इति ढत्वे, अ+लिढ्+स+ति इत्यत्र, ''षढोः कः सि'' (८.२.४१/२९५) इत्यनेन अ+लिक्+स+ति इति जाते, ''आदेशप्रत्यययोः'' (८.३.५९/२१२) इत्यनेन सस्य षत्वे ''अ+लिक्+ष+ति इति स्थिते, ''इतश्च'' (३.४.१००/२२०७) इति 'ति' इत्यत्र इकारलोपे अलिक्षत् इति रूपम् ।

---

५. ''येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति'' इति परिभाषया अवश्यं प्राप्यमाणः शप् च्लिना बाध्यते । अनया परिभाषया विशेषशास्त्रोद्देश्य-विशेषधर्मावच्छिन्नवृत्ति-सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यक-शास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः उच्यते । (शास्त्री, सदाशिवः । प.शे. । परिभा.५८, पृ.१७३) एवम् उत्तरत्रापि बाधस्थलेषु बोध्यम् ।

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अत्र अ+लिह्+लि+ति इति दशायां ''शल इगुपधादनिटः क्सः'' (३.१.४५/२३३६) इति च्लेः क्सादेशे ''लशक्वतद्धिते'' (१.३.८/१९५) इत्यनेन इत्संज्ञा, तदनु अनुबन्धलोपश्च भवेत् । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्यान् लशकवर्गान् प्रति इत्संज्ञां विधत्ते लशक्वशास्त्रम् । आदेशभूतस्य क्सस्य प्रत्ययत्वाभावात् इत्संज्ञाशास्त्रं न प्रवर्तेत । अत्र स्थानिवद्भावः आश्रीयते । स्थानिभूत-च्लिवृत्ति-प्रत्ययत्वम् क्सादेशे अतिदिश्य, ककारस्य इत्संज्ञा विधाय, ''तस्य लोपः'' (१.३.९/६२) इति लोपः क्रियते । अत्र च्लेः क्सादेशः च्लिवत् । तेन च्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वं क्सादेशे अतिदिश्य इत्संज्ञा विहिता ।

११. च्लेः चङादेशः च्लिवत् । अशिश्रियत् इत्यत्र च्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वम् अतिदिश्य इत्संज्ञा इयङादेशश्च ।

श्रिञ् सेवायाम् इति धातोः भौवादिकात् सकर्मकात् सेटः उभयपदिनः कर्तृभिन्ने क्रियाफले कर्तरि भूतसामान्ये च विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इत्यनेन लुङि श्रि+ल् इति स्थिते, ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इत्यनेन अडागमे अ+श्रि+ल् इति स्थिते, प्रथमैकवचनविवक्षायां तिप्तस्झिसूत्रेण तिबादेशे अ+श्रि+ति इति जाते, तिपः ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इति सार्वधातुकसंज्ञायां ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इति शपि प्राप्ते तं येननाप्राप्तिन्यायेन प्रबाध्य ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२२१) इति च्लिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अ+श्रि+लि+ति इति जाते, ''च्लेः सिच्'' (३.१.४४/२२२२) इति प्रसक्तं सिजादेशं पुनः येननाप्राप्तिन्यायेन प्रबाध्य ''णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्'' (३.१.४८/२३१२) इत्यनेन चङादेशे अनुबन्धलोपे अ+श्रि+अ+ति इति जाते, ''चङि'' (६.१.११/२३१५) इति द्वित्वे अ+श्रि+श्रि+अ+ति इत्यत्र ''पूर्वोऽभ्यासः'' (६.१.४/२१७८) इति पूर्वस्य अभ्याससंज्ञायाम्, ''हलादिः शेषः'' (७.४.६०/२१७९) इति रेफलोपे अ+शि+श्रि+अ+ति इति जाते, ''अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७/२७१) इत्यनेन इकारस्य इयङादेशे, अ+शि+श्रिय्+अ+ ति इति जाते, ''इतश्च'' (३.४.१००/२२०७) इति तिपः इकारलोपे अशिश्रियत् इति रूपम् ।

अत्र अ+श्रि+लि+ति इत्यवस्थायां चङादेशे चङ प्रत्ययत्वाभावात् ''चुटू'' (१.३.७/१८९) इत्यनेन इत्संज्ञा न स्यात् । तथा अ+शि+श्रि+अ+ति इति दशायाम् अचिश्नुसूत्रेण इयङादेशो न स्यात् अजादौ प्रत्यये परे तस्य विहितत्वात् चङः प्रत्ययत्वाभावात् । उभयत्र स्थानिवद्भावः अश्रीयते । स्थानिभूतच्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वं तदादेशे चङि अतिदिश्य ''चुटू'' (१.३.७/१८९) इति प्रत्ययादेः इत्संज्ञा, तथा अचिश्नुसूत्रात् अजादिप्रत्ययनिमित्तकः इयङादेशश्च साध्यते ।

१२. च्लेः अङादेशः च्लिवत् । अवोचत् इत्यत्र च्लिस्थानिकस्य अङादेशस्य प्रत्ययत्वम् अतिदिश्य उमागमः ।

वच परिभाषणे इत्यस्माद् धातोः आदादिकात्, सकर्मकात्, अनिटः परस्मैपदिनः कर्तरि भूतसामान्ये

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इति सूत्रेण लुङि वच्+ल् इत्यत्र, ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इत्यनेन अडागमे अ+वच्+ल् इति स्थिते, एकत्वविशिष्ट-प्रथमपुरुष-विवक्षायां तिप्तस्झिसूत्रेण तिबादेशे, अ+वच्+ति इति जाते, ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इति सार्वधातुकसंज्ञायाम्, ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इति शपि प्राप्ते तं येननाप्राप्तिन्यायेन प्रबाध्य ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२२१) इति च्लिप्रत्यये, अनुबन्धलोपे, अ+वच्+ल्+ति इति जाते, ''अस्यतिवक्ति-ख्यातिभ्योऽङ्'' (३.१.५२/२४३८) इत्यनेन च्लेः अङादेशे अ+वच्+अ+ति इति स्थिते, ''इतश्च'' (३.४.१००/२२०७) इति तिपः इकारलोपे, अ+वच्+अ+त् इति जाते, ''मिदचोऽन्त्यात्परः'' (१.१.४७/३७) इति सूत्रसहकृतेन ''वच उम्'' (७.४.२०/२४५४) इत्यनेन अङि परे वचेः अङ्गस्य उमागमे अ+व+उ+च्+अ+त् इति स्थिते, ''आद्गुणः'' (६.१.८७/६९) इत्यनेन गुणे एकादेशे अ+वो+च्+अ+त् इति जाते सर्ववर्णसंयोगे अवोचत् इति रूपम् ।

अत्र अ+वच्+अ+त् इति दशायाम् उमागमेन भाव्यम् । स च उमागमः अङि परे अङ्गस्य विहितः यस्मात् प्रत्ययः विहितः तदादेरेव अङ्गसंज्ञाविधानात्, अङः प्रत्ययत्वाभावात् अङ्गसंज्ञाविरहात् उमः अप्राप्तौ स्थानिवद्भावेन च्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वम् अङि अतिदिश्य अङ्गसंज्ञां विधाय उमागमं कृत्वा अवोचत् इति निष्पाद्यते । अत्र च्लिस्थानिकः अङादेशः च्लिवत् प्रत्ययत्वेन गृहीतः ।

१३. च्लेः चिणादेशः च्लिवत् । अभावि इत्यत्र च्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वम् अतिदिश्य इत्संज्ञा, अङ्गस्य वृद्धिश्च ।

भू सत्तायाम् इति धातोः भौवादिकात् अकर्मकात् सेटः परस्मैपदिनः भावे भूतसामान्ये विवक्षिते ''लुङ्'' (३.२.११०/२२१८) इति सूत्रेण लुङि भू+ल् इत्यत्र, ''लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः'' (६.४.७१/२२०६) इत्यनेन अडागमे अ+भू+ल् इति जाते, तिप्तस्झिसूत्रेण लस्य स्थाने अष्टादशानां युगपत्प्राप्तौ ''भावकर्मणोः'' (१.३.१३/२६७९) इति सूत्रसहयोगेन नवानाम् आत्मनेपदानां युगपत्प्राप्तौ भावे सङ्ख्यायाः अभावात्[६] युष्मदादि-सामानाधिकरण्याभावाच्च औत्सर्गिके प्रथमपुरुषैकवचने ''अ+भू+त इति जाते, ''च्लि लुङि'' (३.१.४३/२२२१) इत्यनेन च्लिप्रत्यये अ+भू+लि+त इति स्थिते, ''चिण्भावकर्मणोः'' (३.१.६६/२७५८) इति चिणादेशे अ+भू+इ+त इति जाते. ''चिणो लुक्'' (६.४.१०४/२३२९) इति चिणः परस्य तस्य लुकि अ+भू+इ इति स्थिते, अलोऽन्त्य-परिभाषा-सहकृतेन ''अचोऽञ्णिति'' (७.२.११५/२५४) इत्यनेन अङ्गस्य ऊकारस्य वृद्धौ अ+भौ+इ इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' (६.१.७८/६१) इति आवादेशे अभावि इति रूपम् ।

अत्र अ+भू+त इति दशायां चिणादेशे तस्य प्रत्ययत्वाभावात् ''चुटू'' (१.३.७/१८९) इत्यनेन

---

६. भावो भावना क्रियेति पर्यायाः । क्रिया असत्त्वभूता । लिङ्गसङ्ख्यादिकं तु सत्त्वे एव भवति इत्यतः असत्त्वभूते भावे सङ्ख्यायाः योगो न ।

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इत्संज्ञा न स्यात् । तथा अ+भू+इ इति दशायाम् ''अचोऽञ्णिति'' (७.२.११५/२५४) इति अङ्गस्य विहिता वृद्धिः न स्यात्, प्रत्यये परतः एव पूर्वस्य अङ्गसंज्ञासम्भवात् । उभयत्रापि स्थानिवद्भावात् निर्वाहः । स्थानिभूतच्लिनिष्ठं प्रत्ययत्वं चिणि आदेशे अतिदिश्य प्रत्ययादेः चकारस्य इत्संज्ञा, प्रत्यय-निमित्ताङ्गसंज्ञा-निबन्धना वृद्धिश्च सिद्ध्यति ।

१४. श्नः शानजादेशः श्नावत् । गृहाण इत्यत्र प्रत्ययत्वम् अतिदिश्य इत्संज्ञा, ङित्त्वातिदेशेने सम्प्रसारणञ्च ।

ग्रह उपादाने इति धातोः क्रैयादिकात् सकर्मकात् सेटः उभयपदिनः कर्तरि विध्यादौ विवक्षिते ''लोट् च'' (३.३.१६२/२१९४) इत्यनेन लोट्लकारे ग्रह्+ल् इत्यत्र कर्तृभिन्नगामिनि-क्रियाफले मध्यम-पुरुषैकवचने विवक्षिते तिप्तस्झिसूत्रेण सिप्प्रत्यये ग्रह्+सि इति जाते, सिपः सार्वधातुक-संज्ञायां ''कर्तरि शप्'' (३.१.६८/२१६७) इति शपि प्राप्ते तं येननाप्राप्तिन्यायेन प्रबाध्य ''क्र्यादिभ्यः श्ना'' (३.१.८१/२५५४) इति श्नादेशे, तस्य सार्वधातुक-संज्ञायाम्, ''लशक्वतद्धिते'' (१.३.८/१९५) इत्यनुबन्धलोपे ग्रह्+ना+सि इति जाते, ''सेर्ह्यपिच्च'' (३.४.८७/२२०१) इति हि-आदेशे ग्रह्+ना+हि इति स्थिते, ''तिङ्शित्सार्वधातुकम्'' (३.४.११३/२१६६) इति सार्वधातुक-संज्ञायाम्, ''सार्वधातुकमपित्'' (१.२.४/२२३४) इति ङित्त्वे, ''हलः श्नः शानज्झौ'' (३.१.८३/२५५७) इति जाते, शानजादेशे ग्रह्+शानच्+हि इति स्थिते, ''लशक्वतद्धिते'' (१.३.८/१९५), ''हलन्त्यम्'' (१.३.३/१) इत्याभ्याम् अनुबन्धलोपे ग्रह+आन+हि इति स्थिते, ''ग्रहि-ज्या-वयि-व्यधि-वष्टि-विचति-वृश्चति-पृच्छति-भृज्जतीनां ङिति च'' (६.१.१६/२४१२) इत्यनेन सम्प्रसारणे गृ+अह्+आन+हि इत्यवस्थायाम्, ''सम्प्रसारणाच्च'' (६.१.१०८/३३०) इत्यनेन पूर्वरूपे एकादेशे गृह्+आन+हि इत्यत्र ''अतो हेः'' (६.४.१०५/२२०२) इति हेः लुकि, गृहान इति जाते, ''अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'' (८.४.२/१९७) इति णत्वे गृहाण इति रूपम् ।

अत्र ग्रह्+शानच्+हि इति दशायाम्, शानचः प्रत्ययत्वाभावात् इत्संज्ञा न । प्रत्ययाद्यानाम् एव लशक्वशास्त्रेण इत्संज्ञाविधानात् । स्थानिवद्भावेन श्नानिष्ठं प्रत्ययत्वमादाय इत्संज्ञा क्रियते, ततः लोपः । ग्रहिज्यासूत्रेण सम्प्रसारणं च न स्यात्, ङिति परे तद्विधानात् । शानचः अङित्त्वात् सम्प्रसारणं न स्यात् । स्थानिवद्भावेन श्नानिष्ठङित्त्वस्य शानचि अतिदेशात् ग्रहिज्यासूत्रप्रवृत्तिः, सम्प्रसारणसम्पत्तिः, गृहाण इति रूपसिद्धिश्च ।

इदमत्र अवधेयम् - यद्यपि शानच् प्रत्ययाधिकारपठितः तथाऽपि तस्य प्रत्ययत्वं नास्ति । ''प्रत्ययः'' (३.१.१/१८०) इति सूत्रे शेखरोक्तं भाष्यसारम् अत्र स्मरणीयम् - ''संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् । विकारागमानां तु न तत्संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थ-प्रत्यायकस्यैव तत्संज्ञकत्वात् । स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्च - धातुपाठकोशादौ तमुच्चार्य बोधितत्वम् । अत एव नभवधाद्यादेशानां

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

न सञ्ज्ञा । तेषां स्थान्यर्थेनैव अर्थवत्त्वं, न तु स्वार्थोऽस्ति ।'' इति॥ (ल.शे., भा.२, पृ. ४०-४२) । एवञ्च शानजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि न प्रत्ययसंज्ञा इति सिद्धान्तः । प्रत्ययत्वाभावात् प्रकृते सार्वधातुकत्वं न, सार्वधातुकत्वाभावात् ङित्त्वातिदेशोऽपि न । शेखरवाक्ये विकारागमानाम् इत्यत्र विकार इत्युक्ते भावरूपादेशः इत्यर्थः । अत्र अभिनवचन्द्रिका व्याख्या द्रष्टव्या । वस्तुतः भगवता भाष्यकारेण शानचि शित्त्वं प्रत्याख्यातं फलाभावात्, स्थानिवद्भावेनैव निर्वाहसम्भवाच्च ।

१५. दीर्घरूपः इडादेशः इड्वत् । अग्रहीत् इटः दीर्घादेशे इट्त्वातिदेशेन सिज्लोपः ।

''ग्रह उपादाने'' इति धातोः भूतसामान्ये विवक्षिते लुङ्लकारे एकत्वविशिष्टप्रथमपुरुषविवक्षायां प्रत्ययादिकार्ये अग्रहीत् इति रूपम् । अस्य रूपसिद्धिः पूर्वं दर्शितम् । तत्र ''अ+ग्रह्+इ+स्+ई+त्'' इति दशायां ''ग्रहोऽलिटि दीर्घः'' (७.२.३७/२५६२) इत्यनेन दीर्घे कृते ग्रह+ई+स्+ई+त् इति स्थिते ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इत्यनेन सकारलोपेन भाव्यम् । ईकारादेशः इट् न इत्यतः सिज्लोपः न स्यात् । स्थानिवद्भावेन ईकारादेशे इट्त्वम् अतिदिश्य सिज्लोपः साध्यते ।

अत्र 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति वचनात्, ''अचश्च'' (१.२.२८/३५) इति परिभाषाया उपस्थानाच्च इकारस्य दीर्घविधौ अच एव स्थानित्वेन स्वीकारात्, कृतेऽपि स्थानिवद्भावे सामान्यधर्मः अच्त्वम् एव अतिदेष्टुं शक्यम्, न तु इट्त्वरूप-विशेषधर्मम् । तेन ''इट ईटि'' (८.२.२८/२२६६) इति सलोपो न स्यात् । उक्तवार्तिकस्य स्थाने अनल्विधौ इति निषेधे कृते विशेष-धर्मस्यापि अतिदेशः कर्तुं शक्यते यदि सः विधिः अल्त्वव्याप्य-धर्मावच्छिन्नः न स्यात् । तस्मात् प्रकृते इटः अल्त्वव्याप्य-धर्माच्छिन्न-त्वाभावात् विशेषधर्मस्य इट्त्वस्य ईकारे अतिदेशात् अग्रहीत् इति रूपसिद्धिः । एवञ्च स्थानिवद्भावेन दीर्घरूपः इडादेशः इड्वत इत्यतः अग्रहीत् इत्यादि रूपाणि सिद्ध्यन्ति ।

६. मुनित्रयमतानुगृहीतं हि लक्ष्यम्

देवानां प्रिया मा भूम - पाणिनीयव्याकरणे मुनित्रयपदेन व्यपदिश्यन्ते त्रयः आचार्याः - सूत्रकृत् पाणिनिः, वार्तिककृत् कात्यायनः, भाष्यकृत् पतञ्जलिः च । एतेषां प्रामाणिकानां मतम् अनुसन्धाय स्थानिवत्सूत्रस्य किं लक्ष्यं किम् अलक्ष्यम् इति अवधार्यम् । सम्प्रदायम् अविदित्वा सूत्रार्थमात्रम् अधीत्य लक्षणप्रवर्तने समुत्सुकं जिहासन्ति शिष्टाः । शास्त्रकाराणाम् आकूतं ग्रहीतुम् असमर्थः अवद्यः इत्येव अभिप्रैति भाष्यकृत् । तथाहि ''अजेर्व्यघञपोः'' (२.४.५६/२२९२) इत्यत्र भाष्ये - ''प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः, न तु इष्टिज्ञः ।'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.२. पृ.५५७, सू.२.४.५६) इत्युक्तम् । तत्र कैयटः - ''प्राप्तिज्ञ इति । सौत्रीमेव प्राप्तिं भवान् जानाति । न त्वाचार्याणाम् इष्टिम् इत्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची । मूर्खाणां च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे अनभियोगः

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनेन प्रतिपाद्यते । इति।'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.२, पृ.५५८) तस्मात् त्रिमुनिमतसम्मतम् एव लक्ष्यम् अलक्ष्यं वा बोध्यम् । तद्व्यतिरेकेण अनधीत्य शास्त्रम् अधीत्य वा सूत्रप्रवर्तनं दुष्यति । तद्यथा -

सूत्रविरोधः - अतिमालः, निष्कौशाम्बिः, अतिकुमारिः, अतिखट्वः इत्यादौ स्थानिवद्भावः इष्टः, तेन ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'' (६.१.६८/२५२) इति सूत्रे आचार्यकृतं दीर्घग्रहणं चरितार्थम् । किन्तु आचार्याणाम् इष्टिम् अजानता स्थानिवद्भावनिषेधे कृते सूत्रव्याकोपः स्यात् । अनल्विधौ इत्यस्य नव्यानां मते वाक्यसंस्कारपक्षे ''अल्त्वव्याप्य-धर्मावच्छिन्न-स्थानिता-निरूपितादेशताश्रय-धर्मिकारोप-प्रकारीभूत-धर्मावच्छिन्नो-द्देश्यताके विधौ आदेशो न स्थानिवत्'' इत्यर्थः । तथा च -

अतिमालः इत्यस्य रूपसिद्धिः सूत्रविरोधप्रदर्शनं च - मालाम् अतिक्रान्तः इत्यर्थे, ''अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'' (सि.कौ. भा.२, पृ.९६) इति वार्तिकेन समासे, माला+अम्+अति+सु इति स्थिते ''सुपो धातुप्रातिपदिकयोः'' (२.४.७१/६५०) इत्यनेन सुब्लुकि, ''प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्'' (१.२.४३/६५३) इत्यनेन उपसर्जन-संज्ञकस्य 'अति' इत्यस्य ''उपसर्जनं पूर्वम्'' (२.२.३०/६५४) इत्यनेन पूर्वनिपाते, ''एक-विभक्ति चापूर्वनिपाते'' (१.२.४४/६५५) इत्यनेन मालाशब्दस्य उपसर्जनसंज्ञायाम् अतिमाला इति स्थिते, ''गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'' (१.२.४८/६५६) इत्यनेन माला इत्यत्र आकारस्य स्थाने ह्रस्वे अकारे अतिमाल इति जाते, ''कृत्तद्धितसमासाश्च'' (१.२.४६/१७९) इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां, पुँल्लिङ्गे एकत्व-विशिष्ट-प्रथमा-विवक्षायां सुप्प्रत्यये, रुत्वे, विसर्जनीयादेशे च अतिमालः इति रूपम् । ''गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य'' (१.२.४८/६५६) इति विहितस्य ह्रस्वादेशस्य स्थानी आकारः, तद्-वृत्तिधर्मः आप्त्वम्, तस्य स्थानिवत्सूत्रेण ह्रस्वाकारे अतिदेशे सति सः आप्त्ववान् भवति । आबन्तात् परः सुसम्बन्धी अपृक्तहल् लुप्यते इति सुलोपः प्रसक्तः । एतद्वारणार्थं सूत्रे दीर्घत्वविशेषणं दत्तम् । स्थानिवद्भावेन आप्त्वे अतिदिष्टे अपि ह्रस्वः अकारः दीर्घः आप् भवितुं नार्हति । दीर्घः आप् इत्यस्य ''द्विमात्रकत्व-समानाधिकरण-आप्त्ववान्'' इत्यर्थः । अतिमाल इत्यत्र स्थानिवद्भावेन अकारः यद्यपि आप्त्ववान्, तथाऽपि नाऽसौ द्विमात्रकत्व-समानाधिकरण-आप्त्ववान् । सः एकमात्रकत्व-समानाधिकरण-आप्त्ववान् इत्यतः सुलोपः न प्रसज्यते इति सूत्रकारस्य आशयः । नवीनमते अत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो भवति । तथाहि - गोस्त्रियोस्सूत्रेण विहितस्य ह्रस्वस्य अकारस्य स्थानी आप्, स्थानितावच्छेदकधर्मः अच्त्वम् । गोस्त्रियोस्सूत्रे ''अचश्च'' (१.२.२८/३५) इति परिभाषायाः उपस्थित्या - उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य अचः ह्रस्वः स्यात् इति सूत्रार्थः सम्पद्यते । स्थान-षष्ठी-प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-धर्मस्यैव स्थानितावच्छेदकत्व-नियमात् अच्त्वं स्थानितावच्छेदकधर्मः, न आप्त्वम् । अपि च अच्त्वम् अल्त्वव्याप्यधर्मः । अल्त्वव्याप्य-धर्मावच्छिन्न-स्थानिता आकारनिष्ठा, स्थानिता-निरूपितादेशताश्रयः ह्रस्वः अकारः, तद्धर्मिकारोपः 'ह्रस्वाकारः आप्त्ववान् भवतु' इत्याकारकः आरोपः, तत्र प्रकारीभूतः यः धर्मः आप्त्वम्, तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकः विधिः हल्ङ्याब्भ्योसूत्रेण विधीयमानः सुलोपविधिः, तस्मिन् कर्तव्ये आदेशो न स्थानिवत् इति स्थानिवद्भावनिषेधः सम्प्राप्तः । अतः अस्मिन्

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मते अनल्विधौ इति निषेधेन आप्तवस्य अतिदेशाभावात् एव सुलोपे वारिते सति सूत्रे कृतं दीर्घग्रहणं व्यर्थम् इति सूत्रविरोधः ।

भाष्यविपर्यासः - अतिमालः इत्यादिशु भाष्यविरोधश्च प्रसज्यते । ''हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्'' (६.१.६८/२५२) इति सूत्रे दीर्घग्रहणं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकारेण ईकारस्य च प्रश्लेषः दर्शितः । सूत्रे ङीपः परम् ईकारस्य, आपः च प्राक् आकारस्य प्रश्लेषः क्रियते - ङी ई, आ आप् इति । ईरूपः यत्र ङीप्, आरूपः यत्र आप्, तदन्तात् परं सुतिसि अपृक्तं हल् लुप्यते इति तदर्थः । प्रकृते अतिमालः इत्यत्र आरूपः आप् नास्ति, ह्रस्वः अरूपः आप् अस्ति । अतः तस्मात् परं सुसम्बन्धि अपृक्तं हल् न लुप्यते । पूर्वोक्तप्रकारेण तु अनल्विधौ इति स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधात् आदेशे आप्त्वस्य ङीप्त्वस्य च प्राप्तिरेव नास्ति इत्यतः तन्निमित्तकस्य सुलोपस्य वारणार्थं भाष्ये दर्शितः प्रश्लेषरूपः उपायः असङ्गतः स्यात् इत्यतः भाष्यविरोधः ।

वार्तिकव्यतिरेकः - आधये, आधेः, चिकीर्षवे, चिकीर्षोः, कुम्भकारेभ्यः, नगरकारेभ्यः इत्यादौ स्थानिवद्भावेन कृत्त्वातिदेशः इष्टः । किन्तु पूर्वोक्तनवीनमते न तत्सिद्ध्यति । नवीनमते वाक्यसंस्कारपक्षे अनल्विधौ इति प्रतिषेधेनैव कुत्त्वस्य अतिदेशः वार्यते । ततश्च अप्राप्तायाः अव्ययसंज्ञायाः प्रतिषेधार्थं कृतः ''कृन्मेजन्तश्चा-निकारोकारप्रकृतिः'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.१, पृ.३५८) इति वार्तिकारम्भः निष्फलप्रयासः एव स्यात् इति वार्तिकविरोधः । तथाहि -

आधये इत्यस्य रूपसिद्धिः वार्तिकविपर्ययविचारश्च - आधये, इत्यत्र आङुपसृष्टस्य डुधाञ् धारणपोषणयोः इति धातोः, जौहोत्यादिकात् सकर्मकात् अनिटः उभयपदिनः 'अधीयते अभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनः अनेन' इत्याद्यर्थे ''उपसर्गे घोः किः'' (३.३.९२/३२७०) इत्यनेन करणे किप्रत्यये, ''क्यन्तो घुः'' (झा, नरेशः। सू.४१, पृ.२३) इति लिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वे, आधि इति जाते, प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, एकत्वविशिष्ट-सम्प्रदान-विवक्षायां स्वौजस्सूत्रेण ङेप्रत्यये, आधि+ए इति जाते, ''घेर्ङिति'' (७.३.१११/२४५) इति सूत्रेण घिसंज्ञकस्य अङ्गस्य ङित्प्रत्यये परे गुणादेशे आधे+ए इति जाते, ''एचोऽयवायावः'' (३.३.९२/३२७०) इत्यनेन आधये इति रूपम् । अत्र ''घेर्ङिति'' (७.३.१११/२४५) इत्यनेन विहितस्य गुणादेशस्य एकारस्य स्थानी इकारः । स च कृदधिकारपठितेन किप्रत्ययेन बोध्यः इत्यतः तद्वृत्तिधर्मः कृत्त्वम् । तेन ''कृन्मेजन्तः'' (१.१.३९/४४९) इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञायाम्, ''अव्ययादाप्सुपः'' (२.४.८२/४५२) इत्यनेन सुब्लुक्प्रसङ्गः । एतद्दोषवारणाय वार्तिककृता ''कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः'' (शास्त्री, भार्गवः। भा.१, पृ.२५८) इति वार्तिकं व्यरचि । अनेन ''कृन्मेजन्तः'' (१.१.३९/४४९) इति सूत्रे अनिकारोकार-प्रकृतिकः एव एच् ग्राह्यः इति बोध्यते । प्रकृतोदाहरणे आधे+ए इत्यत्र स्थानी इकारप्रकृतिकः एच् इत्यतः अत्र अव्यय-संज्ञा-विधायक-सूत्रस्य ''कृन्मेजन्तः'' (१.१.३९/४४९) इत्यस्य प्रवृत्तिः न भवति इति वार्तिककृतः अभिप्रायः ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नवीनकृतानल्विधिलक्षणे स्वीकृते अत्र स्थानिवद्भावः एव न सिद्ध्यति इत्यतः कृत्त्वम् अतिदेष्टुम् एव न शक्यते । तथाहि - आधे+ए इत्यत्र स्थानी इकारः, स्थानितावच्छेदकधर्मः इत्वम्, इत्वावच्छिन्न-स्थानिता-निरूपितादेशताश्रयः एकारः, तद्धर्मिकारोपः ''एकारः कृत्त्ववान् भवतु'' इत्याकारकः आरोपः, तत्प्रकारीभूतः धर्मः कृत्त्वम्, तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकः विधिः ''कृन्मेजन्तः'' (१.१.३९/४४९) इति सूत्रेण विधीयमानः अव्ययसंज्ञाविधिः, तस्मिन् विधौ कर्तव्ये आदेशो न स्थानिवत् इति प्रतिषेधः प्राप्तः । एवञ्च इकारवृत्तिकृत्त्वस्य एकारे अतिदेष्टुम् अशक्यत्वात् अव्ययसंज्ञा-प्रसक्तिरेव नास्ति । अतः ''कृन्मेजन्तश्चा-निकारोकार-प्रकृतिः'' इति वार्तिकम् अप्राप्तस्य वारणाय कृतः निष्फलः यत्नः स्यात् इति वार्तिकविरोधः ।

अतः स्थानिवत्सूत्रं यथा एषु लक्ष्येषु न प्रसरेत् तथा नवीनैः शास्त्रकृद्विरोधं समाधित्सुभिः सुधीभिः उद्देश्यतायां साक्षादवच्छिन्नत्वं विशेषणम् अयोजि । तेन प्रामाणिकवचः अर्थवत् अवतिष्ठते, मुनित्रयव्याकोपः परिह्रियते ।

७. उपसंहारः

शिष्टानाम् उपेक्षणीया मा भूम - मुनित्रयमताविरोधेन शब्दसंस्कारक्रमः ज्ञातव्यः । शास्त्रकृद्वचनविपर्यये सति शास्त्रे सर्वत्र अनवस्था प्रसज्येत । अतः यथाकथञ्चित् लक्ष्यम् आविष्कृत्य लक्षणप्रवर्तने रतिं विहाय प्रामाणिकपथानुक्रमणे मतिं कुर्यात् । अत्र प्रसङ्गे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याणां वचनं स्मरणीयम् - ''असम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेव उपेक्षणीयः ॥'' (द्रविड, मणि। भा.२, पृ.६२१) इति । शिष्टानाम् उपेक्षणीया मा भूम इति अनुगम्यं मुनित्रयमतम् ।

इत्थं समग्रे संस्कृतवाङ्मये प्रामाणिकमतम् अनुरुध्य स्वलक्ष्यम् अभिव्याप्य विराजमानं स्थानिवत्सूत्रं विजयते इति शम् ।

सङ्केताक्षरसूची

१. प.शे. - परिभाषेन्दुशेखरः	२. परिभा - परिभाषा ।
३. परिष्. - परिष्कर्ता	४. पृ. - पृष्ठसङ्ख्या/पत्रसङ्ख्या
५. प्रौ. - प्रौढमनोरमा	६. भा. - भागः/खण्डः
७. ल.शे. - लघुशब्देन्दुशेखरः ।	८. व्या. - व्याख्याता
९. सं. - सम्पादकः ।	१०. संक. - सङ्कलनकर्ता/कर्त्री
११. सि.कौ. - वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	१२. सू. - सूत्रम् ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आश्रितग्रन्थावलिः

जालमूलम्

अद्वैतशारदा, https://advaitasharada.sringeri.net/ (शिष्टप्रयोगदिदृक्षया असकृत् यातम् । यथा ६.५.२०२० दिनाङ्के अपराह्णे १.३० वादने)

अष्टाध्यायी, http://ashtadhyayi.com/ (यथा ८.५.२०२० दिनाङ्के अपराह्णे २ वादने)

वाचस्पत्यम्, https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/VCPScan/2020/web/index.php (यथा ०६.५.२०२० दिनाङ्के सायम् ६.२० वादने)

शब्दकल्पद्रुमः, https://www.sanskrit-lexicon.uni-koeln.de/scans/SKDScan/2020/web/index.php (यथा ०९.५.२०२० दिनाङ्के सायम् ६.४० वादने)

Sanskritdocuments: https://sanskritdocuments.org/learning_tools/sarvanisutrani/1.3.3.htm (इत्येतत् अन्तर्जालस्थलम् असकृत् गतम् । यथा ६.५.२०२० दिनाङ्के अपराह्णे १.४५ वादने)

पुस्तकमूलम्

कश्यप, केशव किशोर, सं. हरगोविन्द शास्त्री, व्या. मनुस्मृतिः, प्रथमः भागः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००७ प्रथम संस्करण, श्लोकः-२०८, पृ.२३८ (बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि । अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥)

कृष्णमाचार्य, वि, विष्णुस्मृतिः, नन्दपण्डितकृत-केशववैजयन्तीसहिता, भागः१, The Adyar Library and Research Centre. चेन्नै, १९९६ पुनर्मुद्रणम्, अ.२८, श्लो.४४, पृ.४३८

कृष्णाचार्य, टि.आर्, सं. नागराजभट्टः । सं., बृहद्धातुरुपावलिः, श्रीशङ्कर अद्वैतशोधकेन्द्रम्, शृङ्गेरी, २०११, पुनर्मुद्रण

झळकीकर, भीमाचार्य, न्यायकोशः, चैखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, २०१७ संस्करणम्

झा, नरेश सं., लिङ्गानुशासनम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी २०१६ संस्करणम्

त्रिपाठी, जयशङ्करलाल सं., व्याकरण-महाभाष्यम् भागः २, आह्निकानि ६-९, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २०१३, द्वितीय संस्करण

त्रिपाठी, जयशङ्करलाल सं. सुधाकर मालवीय । सं., काशिका, प्रथमो भागः, तारा प्रिंटिंग वर्क्स, वाराणसी, १९८५

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दीक्षिता, पुष्पा, सं., अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, संस्कृतभारती, नई दिल्ली, २०१०, प्रथममुद्रणम्

द्रविड, मणि, सं., श्रीमद्भगवद्गीताभष्यम्, खण्डः -२, श्रीदक्षिणामूर्ति मठ प्रकाशन, वाराणसी । २०१५ प्रथमं संस्करणम् ।

प.शे. -शास्त्री, सदाशिव, सं., परिभाषेन्दुशेखरः चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी १९८७, पंचम संस्करण

पञ्चोलि, बालकृष्णशर्मा, सं., वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (लक्ष्मीव्याख्योपेता), मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी, १९६६, प्रथमसंस्करणम्, (पुस्तकरूपेण नोपलब्धम्, pdf- रूपेण प्राप्तम्)

प्रौ. - शास्त्री, सदाशिव, सं., प्रौढमनोरमा, (अव्ययीभावान्ता), चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, १९८३, द्वितीय संस्करण

मिश्र, विश्वनाथ, व्या., लघुशब्देन्दुशेखरः, चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २०१२, पुनर्मुद्रण

लक्ष्मीनरसिंहः, श्रिष्टि, पाणिनीये अतिदेशानुशीलनम्, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति, २००८

शर्मा, राजेन्द्रनाथः, परिष्., श्रीविष्णुमहापुराणम्, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली, २००४ तृतीयं पुनर्मुद्रणम्

शास्त्री, बाल, सं., गुरुप्रसादशास्त्री, संक. । व्या., लघुशब्देन्दुशेखरः, पञ्चसन्ध्यन्तः प्रथमः भागः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१३

शास्त्री, भार्गवः, सं., व्याकरणमहाभाष्यम्, १-६ भागः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, २०१४, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्

शास्त्री, भीमसेनः, अनु. व्या., लघुसिद्धान्तकौमुदी, १-६ भागाः, भैमी प्रकाशन, दिल्ली, २०१४, अष्टम संस्करण

शास्त्री, श्रीचामराजनगरश्रीकण्ठः, धातुरूपप्रकाशिका, प्रथमः भागः, अवधूतप्रकाशनम्, चिक्कमगळूरु, २००९, प्रथमं संस्करणम्

शुक्लः, रामगोविन्दः, सं. व्या., (हिन्दी), वाक्यपदीयम् (ब्रह्मकाण्डम्), चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१२, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्

सप्ततीर्थ, भूतनाथ, अनु. (वङ्गभाषया) व्या., मीमांसादर्शनम्, वसुमती साहित्य मन्दिर, कलिकता,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुखपुटे मुद्रणवर्षं न दर्शितम्, प्रस्तावनायाः संवत्सरः १९४१, भागः-२, अध्यायः-८, सूत्रम् - १.२ - ''यस्य लिङ्गम् अर्थसंयोगाद् अभिधानवत् ।'', पृ.२५१

सि.कौ. - शर्मा, गिरिधर, सं. । परमेश्वरानन्द शर्मा सं., वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-भागः, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, प्रथमः- २०१४ द्वादश मुद्रण, द्वितीयः-२०१७, नवम मुद्रण, तृतीयः-२०११, नवम मुद्रण, चतुर्थः-२०११, षष्ठ मुद्रण

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्राच्यविद्यामन्दिर की वार्षिक गतिविधियाँ-२०२०-२०२१

वर्ष २०२०-२०२१ का आरम्भ वैश्विक महामारी कोरोना अथवा कोविड-१९ के साथ ही हुआ जिससे संस्था की गतिविधियाँ अंशतः पूरे वर्ष प्रभावित रहीं । पिछले १ जून २०२० से यह पूर्ण रूप से कार्यरत हुयी है । प्राच्यविद्यामन्दिर में शोध, प्रकाशन, वार्ता-आयोजन, हस्तप्रतिलिपि की प्रतिछाया सम्बन्धित आवेदनों की पूर्ति जैसी संस्था की स्वाभाविक व्यस्तता आरम्भ हो चुकी है । सामाजिक दूरत्व नियम के अन्तर्गत साक्षात् व्याख्यान / कार्यशाला आदि का आयोजन ऑन-लाइन ही किया जा सका । अप्रैल २०२० से २१ मार्च २०२१ तक आयोजित गतिविधियाँ इस प्रकार रहीं-

पाण्डुलिपि-रक्षण एवं संरक्षण परियोजना

नेशनल मिशन फॉर मेन्युस्क्रिप्ट, नई दिल्ली ने प्राच्यविद्यामन्दिर, वडोदरा को पाण्डुलिपि-रक्षण एवं संरक्षण परियोजना के लिए गुजरात क्षेत्र का संसाधन केन्द्र (रिसोर्स सेन्टर) चुना है । संस्था में यह परियोजना दि. १.३.२०१९ को आरम्भ हुई । लम्बे समय तक चलने वाली इस परियोजना में अभी तक इसके अन्तर्गत ३०,००० पाण्डुलिपियों के पृष्ठों को धूल एवं अन्य क्षतियों से मुक्त कर उनका उपचार किये जाने की योजना है । इस वर्ष कोरोना विपत्ति होने पर भी लगभग ३००० पृष्ठों का संरक्षण किया गया ।

पाण्डुलिपि-विभाग (मेन्युस्क्रिप्ट सेक्शन)

प्राच्यविद्यामन्दिर मूलतः पाण्डुलिपि-पुस्तकालय है । इसी कारण से समस्त विश्व के विद्वान् यहाँ हस्तप्रत की प्रतिछाया लेने के लिए स्वयं आते हैं अथवा डाक (अब ई-मेल) द्वारा उसको प्राप्त करते हैं । कोरोना का प्रभाव अध्ययन एवं शोध की गतिविधियों पर भी पड़ा है । इस वर्ष हमने ४५ पाण्डुलिपियों की प्रतिछाया २० विद्वानों को ऑन-लाइन उपलब्ध करायी । व्यक्तिगत रूप से विद्वान् संस्था की भेट नहीं ले पाये ।

नयी पाण्डुलिपियों का संग्रह

प्राच्यविद्यामन्दिर के संग्रह में इस वर्ष २७ पाण्डुलिपियों का समावेश हुआ । २४ पाण्डुलिपियाँ कच्छ कडवा-पाटीदार समाज (सनातन), कच्छ द्वारा दान में दी गयी । अन्य तीन म. स. विश्वविद्यालय के पूर्व प्राध्यापक प्रो. बी. पी. पंड्या द्वारा भेंट की गयी । इस प्रकार संप्रति हमारे संग्रह में ३०४२१ पाण्डुलिपियाँ हैं ।

समीक्षित-आवृत्ति विभाग (क्रिटिकल-एडिशन विंग)

समीक्षित-आवृत्ति विभाग की स्थापना वाल्मीकि-रामायण की समीक्षित आवृत्ति परियोजना हेतु की गयी थी । परवर्ती काल में इस विभाग ने विष्णुपुराण एवं मार्कण्डेयपुराण की भी समीक्षित आवृत्तियाँ बना कर संस्था को और उज्ज्वल किया । इस समय यह विभाग वायुपुराण की समीक्षित आवृत्ति तैयार करने में व्यस्त है जिसका कॉनकोर्डेंस तैयार हो रहा है । इस वर्ष पूरा ध्यान गयामाहात्म्य के प्रकाशन की तैयारी पर दिया गया । गयामाहात्म्य का परितुलन / कोलेशन किया जा रहा है जहाँ चार पाण्डुलिपियों के एक से लेकर आठ अध्याय कोलेट किये जा चुके हैं । एक से चार अध्याय की समीक्षित आवृत्ति की टाइपिंग, जाँच आदि कार्य हो चुका है ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मुद्रित विभाग (लाइब्रेरी)

प्राच्यविद्यामन्दिर का मुद्रित ग्रन्थागार अनेक मूल्यवान पुस्तकों की प्रथमतम आवृत्ति के अधिकारी के रूप में विख्यात है। अनेकों भाषाओं में प्राच्य-साहित्य की पुस्तकों, भारतीय-विद्या (इन्डोलॉजी) की पत्रिकाओं के आकर्षण से अनेक विद्वान् यहाँ दौडे चले आते हैं। हमारी संस्था द्वारा प्रकाशित पत्रिकाओं - जरनल ऑफ द ओरियेन्टल इंस्टीट्यूट तथा स्वाध्याय के एवज में हमें १०४ पत्रिकायें निःशुल्क प्राप्त होती हैं। इस वर्ष हमें २८५ पत्रिकायें प्राप्त हुई हैं । २५० नयी पुस्तकें हमारे पुस्तक-भंडार में सम्मिलित हुई हैं। बहुधा विद्वान-गण किसी पुस्तक-विशेष की डिजिटाइज कॉपी अथवा गायकवाड ओरियेण्टल सीरीज की पुस्तक की डिजिटाइज कॉपी या फिर हमारी पत्रिकाओं में छपे पुराने लेखों की प्रतिकृति की माँग करते हैं तो उन्हें हम वह भी उपलब्ध कराते हैं। इस वर्ष हमने चालीस विभिन्न ग्रन्थों की डिजिटल कॉपी विद्वानों को उपलब्ध करवायी है यद्यपि कोरोना के कारण पाठक साक्षात् पुस्तकालय का लाभ लेने से वंचित रहे।

संस्था के प्रकाशन

इस वर्ष जरनल ऑफ द ओरियेन्टल इंस्टीट्यूट का ६९वाँ अंक तथा स्वाध्याय का ५७वाँ अंक प्रकाशित किया गया है। अब इसके ७० वें अंक और स्वाध्याय के ५८वें अंक की तैयारी चल रही है। गुजराती भाषा में 'चरकनो स्वाध्याय' इस वर्ष प्रकाशाधीन है। दो पुस्तकों - 'देवर्षि नारद' एवं 'संगीत मकरन्द' का प्रकाशन कार्य पूर्ण हो चुका है।

प्राच्य-विद्यामन्दिर में उपलब्ध पाण्डुलिपियों की सूची पुस्तक के पाँचवे भाग का कार्य सम्पूर्ण हो चुका है।

परिसंवाद, कार्यशाला तथा व्याख्यान

इस वर्ष संस्थान ने डिजिटल संसाधनो का पूरा-पूरा उपयोग किया है। एक राष्ट्रीय वेबीनार, तीन कार्यशालाएँ, छः एक्स्ट्रा म्युरल व्याख्यान, अठरहवाँ यू पी शाह लेक्चर सीरीज - सभी ऑन-लाइन ही आयोजित किये गये थे। इस दृष्टि से संस्थान बहुत क्रियाशील रहा तथा इन व्याख्यानों को बहुत सराहा भी गया।

१. परिसंवाद

एक दो - दिवसीय राष्ट्रीय सेमिनार (वेबीनार) 'अभिनवगुप्त का भारतीय मनीषा को योगदान' विषय पर जम्मू-कश्मीर अध्ययन केन्द्र, नई दिल्ली के सहयोग से २८.१२.२०२० से २९.१२.२०२० तक आयोजित किया गया। उद्घाटन सत्र में मुख्य अतिथि प्रो. रजनीश कुमार शुक्ल, कुलपति, महात्मा गांधी अन्तर्राष्ट्रीय हिन्दी विश्वविद्यालय, वर्धा; विशेष अतिथि श्री आशुतोष भटनागर - निदेशक, जम्मू-कश्मीर अध्ययन केन्द्र, नई दिल्ली; विशेष वक्ता डॉ. शिवानी शर्मा, दर्शन विभाग, पंजाब विश्वविद्यालय,

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चण्डीगढ़ रहे। सेमीनार का मुख्य आकर्षण अभिनवगुप्त विशेषज्ञ प्रो. नवजीवन रस्तोगी महोदय का व्याख्यान रहा। इनके अतिरिक्त अहमदाबाद की प्रो. नीरजा गुप्ता, जवाहरलाल नेहरु विश्वविद्यालय, दिल्ली के प्रो. रजनीश कुमार मिश्र, बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी के प्रो. सदाशिव द्विवेदी, म. स. विश्वविद्यालय के प्रो. रवीन्द्र कुमार पण्डा तथा कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय के प्रो. सुरेन्द्र मोहन मिश्र ने भी अपने वक्तव्य दिए।

२. कार्यशालाएँ / वर्कशॉप

दो दस - दिवसीय तथा एक दो - दिवसीय ऑन-लाइन कार्यशालाओं का आयोजन किया गया।

दिनाँक २.१२.२०२० से १२.१२.२०२० तक प्रथम दस दिवसीय ऑन-लाइन कार्यशाला मोड़ी लिपि शिक्षण की थी जिसे भारत-इतिहास-संशोधन-मण्डल, पूना के श्री मन्दार लवातेजी ने संचालित किया। देश-विदेश से ५० अभ्यर्थियों ने इसमें भाग लिया जिसमें अनेक प्रतिष्ठित विद्वान् भी सम्मिलित हुए।

दूसरी दस - दिवसीय ऑन-लाइन कार्यशाला भी मोड़ी-लिपि शिक्षण पर ही श्री मन्दार लवाटेजी द्वारा २०.३.२०२१ से ३०.३.२०२१ तक आयोजित की गयी। इसमें भी अभ्यर्थियों का उत्साह पहली कार्यशाला जैसा ही था।

दिनाँक १९.३.२०२१ और २०.३.२०२१ को डॉ. दीपाक्षी शर्मा, राष्ट्रीय रेल म्यूजियम, दिल्ली की म्यूजियम विशेषज्ञ ने ताडपत्र की पाण्डुलिपियों के रख-रखाव पर दो दिन की ऑन-लाइन कार्यशाला का आयोजन किया।

३. व्याख्यान

(क) एकस्ट्रा म्यूरल लेक्चर -

इस श्रेणी के अन्तर्गत इस वर्ष छः व्याख्यान ऑन-लाइन आयोजित किये गये। दि. १७.१२.२०२० और १८.१२.२०२० को डॉ. ऐश्वर्या वॉरियर के दो व्याख्यान 'कालिदास और मोहिनीअट्टम' पर आयोजित किये गये। दि. १९.१२.२०२० को 'डॉ. कृष्ण केशव सारंगी की संस्कृत यात्रा' पर उनके ही द्वारा व्याख्यान दिया गया। दि. ११.२.२०२१ को इलाहाबाद विश्वविद्यालय के पूर्व विभागाध्यक्ष प्रो. हरिदत्त शर्मा द्वारा 'वैश्विक दृष्टिकोण से आधुनिक संस्कृत कविता' पर व्याख्यान दिया गया। दि. २.३.२०२१ को पंजाब वि. वि. चण्डीगढ के प्रो. वीरेन्द्र कुमार अलंकार द्वारा 'वैदिक जीवन मूल्य' विषय पर व्याख्यान दिया गया। दि. १०.३.२०२१ को जैन परम्परा के गच्छाधिपति राजयशसूरीश्वर जी महाराज द्वारा 'आधुनिक युग में जैन सिद्धान्तों का महत्त्व' विषय पर व्याख्यान दिया गया। दि. १७.५.२०२१ को मोहनलाल सुखाडिया वि. वि., उदयपुर (राजस्थान) के 'संस्कृत विभाग के प्रो. नीरज शर्मा ने 'संस्कृत साहित्य और भारतीय कृषि-परम्परा' पर व्याख्यान दिया।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(ख) यू. पी. शाह लेक्चर सीरीज-

इस शृंखला की १८वीं प्रस्तुति इस वर्ष आयोजित की गयी जिसके अन्तर्गत प्रबुद्ध एवं भारतीय कला, इतिहास और संस्कृति की निष्णात प्रो. चूडामणि नन्दगोपाल के दो व्याख्यान 'प्राचीन भारतीय मंदिर-स्थापत्य-कला' पर प्रस्तुत किये गये। सौ से अधिक श्रोताओं ने दोनों दिन जूम और फेसबुक-लाइव पर कार्यक्रम का लाभ उठाया।

प्राच्यविद्यामन्दिर के अभ्यागत (विजिटर्स)

प्राच्यविद्यामन्दिर में प्रतिवर्ष पाण्डुलिपि और पुस्तकों की खोज में केवल विद्वान् ही नहीं बल्कि स्कूल-कॉलेजों के छात्र, सरकारी संस्थाओं के कर्मचारी, समाज के हर स्तर का व्यक्ति, कभी स्थानीय तो कभी बाहर विदेशों से लोग हमारी समृद्ध विरासत के दर्शन करने आते हैं। किन्तु इस वर्ष कोरोना महामारी के कारण ना के बराबर अभ्यागत संस्था की भेंट लेने आ पाये। दि. ११.२.२०२१ को संस्कृत विभाग, महाराजा सयाजिराव विश्वविद्यालय के नौ छात्र पाण्डुलिपि व संस्था के दर्शन करने आये। अभी तक विद्यालय व अन्य शिक्षण संस्थान बन्द होने के कारण, यातायात नियमित न होने के कारण संस्था में अभ्यागतों का आवागमन अल्प रहा।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

સાભાર સ્વીકાર

૧. પરિવારની શાંતિ, શાંતિનો પરિવાર; લેખક : આચાર્ય શ્રી રાજયશસુરીશ્વરજી મ.સા., ગુર્જર આદિત્ય પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૮, પૃ. ૧૨૦, મૂલ્ય : રૂ. ૧૨૦/-

૨. ચિંતનનો ચિરાગ, લેખક : આચાર્ય શ્રી રાજયશસૂરી મ.સા. સં. મુનિ યશોશયરા, પ્રકાશક : શ્રી લબ્ધિ-વિક્રમ-રાજયશસૂરીશ્વરજી જૈન ટ્રસ્ટ, સુરત, ૨૦૧૮, પૃ. ૩૬૦, મૂલ્ય : રૂ. ૧૨૫/-

૩. સ્વાધ્યાય સૌંદર્ય, લેખક : સાધ્વીવર્યા રત્નમૂલાશ્રીજી, પ્રકાશક : શ્રી લબ્ધિ-વિક્રમ-રાજ જૈન ટ્રસ્ટ, બલેશ્વર, સુરત, ૨૦૧૮, પૃ. ૨૧૬

૪. ગુલમોરની મોસમ (ગઝલ સંગ્રહ), લેખક : ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી, પ્રકાશક : રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૧૯, પૃ. ૧૦૦, મૂલ્ય : રૂ. ૧૩૫/-

૫. संस्कृत अव्यय कोश, સં. મુનિ પ્રેમદર્શન વિજય, કમલ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, વિ.સં. ૨૦૭૬, પૃ. ૭૧

૬. પાટણ તથા ખંભાતની ચૈત્યપરિપાટીઓ, સં. ડૉ. રસીલા કડીઆ, પ્રકાશક : ડૉ. રસીલા કડીઆ, અમદાવાદ, પહેલી આવૃત્તિ : ૨૦૧૯, પૃ. ૮+૧૧૬, મૂલ્ય : રૂ. ૨૨૫/-

૭. લોકનાટ્ય સંગ્રહ, લેખક : શિવાની ભાવસાર, ડીપાર્ટમેન્ટ ઑફ એકસટેન્શન એન્ડ કમ્યુનિકેશન, પ્રકાશક : મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા, વડોદરા, માર્ચ ૨૦૨૦, પૃ. ૨૨૫, મૂલ્ય : રૂ. ૨૦૦/-

૮. सम्यग्दर्शन की विधि, लेखक : जयेश मोहनलाल शेठ, प्रकाशक : शैलेश पूनमचंद शाह, मुंबई, पृ. १३५

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सौंदर्यलहरी

(शंकराचार्यविरचिता)

(Text in Sanskrit with Translations in English, Hindi, Marathi and Gujarati with Multi-Colour Pictures)

Edited by

R. I. NANAVATI

Translation

English : HARISH ZAVERI

Hindi : RADHAVALLABH TRIPATHI

Marathi : SAROJA BHATE

Gujarati : R. I. NANAVATI

General Editor

M. L. WADEKAR

First Edition 2013

Price : Rs. 1000/-

Copies available at :

The University Publications Unit
General Education Centre
A. I. C. S. Building
Opp. C. C. Mehta Auditorium
Pratapgunj, Vadodara - 390002
Ph. No. 0265 2781700

The University Facilitation Centre
Below University Head Office
Fatehgunj
Vadodara-390002
Ph. No. 0265 2795555

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Statement about the ownership and other particulars about newspapers

SVĀDHYĀYA (स्वाध्याय)

(To be published in each issue)

FORM IV

(See Rule 8)

1.	*Place of the Publication :*	**Oriental Institute** The Maharaja Sayajirao University of Baroda Vadodara-390 001
2.	*Periodicity of its Publication :*	**Annual**
3.	*Printer's Name :* *Nationality :* *Address :*	**Jatin H. Somani** Indian Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press) Vadodara - 390 001
4.	*Publisher's Name :* *Nationality :* *Address :*	**Dr. Sweta Prajapati** Indian C-62, Akshardham Society Aksharchawk,Vadodara - 390 020
5.	*Editor's Name :* *Nationality :* *Address :*	**Dr. Sweta Prajapati** Indian C-62, Akshardham Society Aksharchawk,Vadodara - 390 020
6.	*Names & Addresses of Individuals who own the newspaper and partners or shareholders holding more than one percent of the total capital*	**The Maharaja Sayajirao University of Baroda** Maharaja Fatehsinghrao Gaekwad Road Fatehgunj Vadodara - 390 002

I, Sweta Prajapati, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Sweta Prajapati
Signature of Publisher

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

लेखको से :

१. पृष्ठ के एक तरफ ही यूनिकोड फॉन्ट (१४ प्वाइन्ट में) टाइप कर आलेख की सॉफ्ट कॉपी निम्न ईमेल पर भेजें - director-oriental@msubaroda.ac.in
अस्वीकृत लेख वापस नहीं भेजे जायेंगे ।

२. लेख में यदि उद्धरण, अन्य विद्धानों के मंतव्य आदि उद्धृत किये जाये तो उनका पूरा- पूरा विवरण देना अनिवार्य है । पादटीप (फुटनोट) में संदर्भ का विवरण देते समय इस क्रम में लिखें - लेखक अथवा संपादक/संशोधक का नाम (उपनाम/सरनेम पहले), पुस्तक का नाम, प्रकाशक, प्रकाशन-वर्ष, आवृत्ति (वोल्यूम/अंक संख्या), पृष्ठ संख्या ।

३. स्वाध्याय में प्रकाशित सभी लेखों का प्रकाशन अधिकार (कॉपीराइट) प्रकाशक - प्राच्यविद्यामन्दिर, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, वडोदरा के अधीन हैं । लेखक अथवा अन्य कोई व्यक्ति लेख का कोई भी अंश प्रकाशक की लिखित आज्ञा के बिना पुनः प्रकाशित नहीं कर सकता ।

४. ग्रन्थों अथवा लेखक के लिये प्रयुक्त संक्षेप-शब्दों (एब्रीवियेशन) का प्रयोग करने से पहले उनका पूरा-पूरा रूप पहले उल्लेख किया जाना चाहिए, साथ ही आगे प्रयोग किया जाने वाला संक्षिप्त रूप भी संकेतित किया जाये ताकि पाठक को किसी प्रकार की दुविधा न हो ।

५. पादटीप (फुटनोट) का क्रम पूरे लेख में लगातार रखा जाना चाहिए (संख्या एक से आरम्भ करके) तथा लेख में उन्हे यथा - स्थान निर्देशित करना चाहिए ।

स्वाध्याय

स्वाध्याय एवं संशोधन की वार्षिक पत्रिका

संपादक : श्वेता प्रजापति

एक वर्ष में पत्रिका का एक अंक प्रकाशित किया जाता है जिसकी सदस्यता शुल्क निम्न रूप से है :

भारत में - ₹ ३००.०० (डाक व्यय सहित)

विदेश में - यूनाइटेड् स्टेट्स ऑफ अमेरिका के लिये - $ ५०.०० (डाक व्यय सहित)

सदस्यता-शुल्क निम्नलिखित पते पर चेक द्वारा भेजा जाना चाहिए -

नियामकश्री

प्राच्यविद्यामंदिर

महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, राजमहल गेट के पास

राजमहल रोड, वडोदरा - ३९०००१

फोन नं. ०२६५-२४२५१२१

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh. Regd. No. 9219/63

लेखक - विवरण

- **વસન્તકુમાર ભટ્ટ**
  ૨, સુરભી એપાર્ટમેન્ટ્સ, સુભાષ સોસાયટી, ઈશ્વરભુવનની પાછળ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯,
  M: 09327700064, Email : v.k.bhatt53@gmail.com

- **રસીલા કડીઆ**
  ૮, જયમા સોસાયટી, સેટેલાઈટ માનસી ક્રોસ રોડ, પાણીની ટાંકીની બાજુમાં, સેટેલાઈટ કોમ્પ્લેક્ષની બાજુમાં,
  અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫, M: 07926765442

- **કલ્પેશ પી. મકવાણા**
  ટી-૪૪, યુનિવર્સિટી સ્ટાફ ક્વાટર્સ, વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ-૩૮૮૧૨૦,
  M: 09558962172, Email: kalpeshm560@gmail.com

- **હર્ષલ ભટ્ટ**
  સંસ્કૃત, પાલિ અને પ્રાકૃત વિભાગ, કલાસંકાય, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઑફ બરોડા, વડોદરા-૩૯૦૦૨૦,
  M: 07874965787, Email: harshalbhatt23@gmail.com

- **જે. કે. ઉમરેઠિયા**
  પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા -૩૯૦ ૦૦૧
  M: 09427849843, Email: jkumrethiya70@gmail.com

- **मनसुख मोलिया**
  संस्कृत विभाग, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट-३६०००५, M: 09687692033,
  Email: mansukh_moliya@yahoo.com

- **धनञ्जय वासुदेव द्विवेदी**
  संस्कृत विभाग, डॉ. श्यामा प्रसाद मुखर्जी विश्वविद्यालय, राँची, M: 07992362827, 09431590113,
  Email: dvd1309@gmail.com

- **नन्दकिशोर मिश्र**
  प्राच्यविद्यामन्दिर, महाराजा सयाजीराव विश्वविद्यालय, वडोदरा, गुजरात, M: 09998807874,
  Email: mishrank187@gmail.com

- **रवीन्द्रकुमारः पण्डा**
  संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागः, कलासंकायः, महाराजासयाजीरावविश्वविद्यालयः, वडोदरा, गुजरात, M : 09974262038,
  Email: panda_rabindra@rediffmail.com

- **प्रियव्रतमिश्रः**
  व्याकरणविभागः, श्रीरामसुन्दरसंस्कृतविद्याप्रतिष्ठानम्, रमौलि, दरभङ्गा, M: 09939622062,
  Email: shabda.priyavrat@gmail.com

- **स्वामी जपसिद्धानन्दः**
  संस्कृत-दर्शन-विभागस्य-रामकृष्ण-मिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक शोधसंस्थानम् बेलुडमठः, हावडा-जनपदम्,
  पश्चिमबङ्गराज्यम् - ७११२०२, Email: japasiddhananda@gmail.com

સંપાદક અને પ્રકાશક : ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા વતી ડૉ. શ્વેતા પ્રજાપતિ, કાર્યકારી નિયામક, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મહારાજા સયાજીરાવ વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

મુદ્રક : જતીન એચ. સોમાણી, મેનેજર, ધી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા પ્રેસ (સાધના પ્રેસ), રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૧, ઑગસ્ટ, ૨૦૨૧

MSUP-4909-100+5-8-21